

Archiwa – Kancelarie – Zbiory

nr 13 (15) / 2022

Archives – Chanceries – Collections

no. 13 (15) / 2022

Archiwa – Kancelarie – Zbiory

nr 13 (15) / 2022

Toruń 2022

Rada naukowa

Zinaida Antonowicz (Białoruski Uniwersytet Państwowy w Mińsku, Białoruś), Martina Bolom-Kotari (Uniwersytet w Hradcu Králové, Czechy), Arvydas Pacevičius (Uniwersytet Wileński, Litwa), Lenka Pavlíková (Archiwum Narodowe w Bratysławie, Słowacja), Vitaliy Perkun (Narodowa Akademia Nauk Ukrainy), Bogdan Popovici (Archiwum Narodowe w Braszowie, Rumunia), Bohdan Ryszewski (Olsztyn), Krzysztof Skupieński (Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie), Krzysztof Strykowski (Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu)

Komitet redakcyjny

Robert Degen (redaktor naczelny), Krzysztof Syta (zastępca redaktora naczelnego), Agnieszka Rosa (sekretarz redakcji), Marcin Smoczyński (sekretarz redakcji), Waldemar Chorążyczewski, Magdalena Wiśniewska-Drewniak (redaktor językowy tekstów angielskich)

Recenzenci tekstów zgłoszonych do tomu

Marek Andrzej Adamczewski, Jerzy Bednarek, Tomasz Bożerocki, Jerzy Dygdała, Artur Górak, Paweł Gut, Marcin Hlebionek, Robert Kufel, Krzysztof Latawiec, Anna Laszuk, Larysa Levchenko, Dariusz Magier, Tomasz Matuszak, Wiesław Nowosad, Wanda Krystyna Roman, Maciej Szczurowski, Paweł Wolnicki, Władysław Stępnik

Redakcja językowa

Anna Kołodziejska

Projekt okładki

Monika Pest

Tłumaczenia streszczeń i słów kluczowych na język angielski

Magdalena Wiśniewska-Drewniak

ISSN print 1895-9075

ISSN online 2544-5685

Czasopismo jest wydawane na zasadach licencji niewyłącznej Creative Commons i dystrybuowane w wersji elektronicznej Open Access poprzez Akademicką Platformę Czasopism

Printed in Poland

© Copyright by Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu
Toruń 2022

Streszczenia opublikowanych prac są dostępne online w międzynarodowej bazie danych 'The Central European Journal of Social Sciences and Humanities' <<http://cejsh.icm.edu.pl>>

UNIwersytet MIKOŁAJA KOPERNIKA W TORUNIU

Redakcja: Instytut Historii i Archiwistyki UMK
ul. Władysława Bojarskiego 1, 87-100 Toruń
e-mail: akz@umk.pl

Dystrybucja: ul. Mickiewicza 2/4, 87-100 Toruń
tel./fax (56) 611 42 38, e-mail: books@umk.pl
www.wydawnictwo.umk.pl

Druk: Drukarnia Wydawnictwa Naukowego UMK, ul. Gagarina 5, 87-100 Toruń, tel. (56) 611 22 15

SPIS TREŚCI

STUDIA

KATARZYNA JASKÓLKA-LEŚNIAK, <i>Archiwum jako pamięć czynna w ramach polityki historycznej. Zarys problematyki</i>	11
DANIEL GUZMAN, <i>Proces aktotwórczy w Biurze Komisarza Obwodu Kujawskiego (Naczelnika Powiatu Kujawskiego, Naczelnika Powiatu Włocławskiego) w latach 1816–1866</i>	25
WOJCIECH KRAWCZUK, <i>Porządek i budżet szwedzkiej kancelarii królewskiej z 1713 roku</i>	53
İRINA MATÁŠ, <i>Nacional'nij arhivnij fond Ukraïni ãk nadbannâ Ukraïns'kogo narodu ì ãstina svitovoï arhivnoï spadšini</i>	89
ROBERT FORYSIAK-WÓJCIŃSKI, <i>Drugie życie pieczęci urzędowej. Na przykładzie kolekcji typariuszy pieczęci urzędów PRL z lat 1945–1975 w zbiorze sfragistycznym Działu Numizmatycznego Muzeum Książąt Lubomirskich w Ossolineum</i>	121
HUBERT MAZUR, <i>Działalność edukacyjna i popularyzatorska archiwów archidiecezjalnych i diecezjalnych w Polsce. Rekonesans badawczy</i>	147
JAROSŁAW STULCZEWSKI, <i>Zbigniew Ewald Tobjański (1932–2015). Aparatczyk, archiwista, działacz, publicysta i regionalista</i>	181

KRONIKA

MAJA AKSAMITOWSKA, <i>23. Ogólnopolski Zjazd Studentów Archiwistyki. Toruń, 1–3 czerwca 2022 r.</i>	209
DANIEL GUZMAN, <i>„Epistolografia i Emigracja. Perspektywy badawcze”. Turyn, 6–7 października 2022 r.</i>	213
OLIWIA BUBAK, SYLWIA JANIARCZYK, <i>„Archives as a Cultural Phenomenon”. IV Kongres Zagranicznych Badaczy Dziejów Polski. Kraków, 19–22 października 2022 r.</i>	219

RECENZJE

Żeglińska, Anna, <i>Finckensteinowie wschodniopruscy i ich archiwa. Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 2021 (KRZYSZTOF SYTA)</i>	225
--	-----

TABLE OF CONTENTS

STUDIES

KATARZYNA JASKÓLKA-LEŚNIAK, <i>The archive as active memory within the framework of historical policy. An outline of the research problem</i> ...	11
DANIEL GUZMAN, <i>The record-keeping process in the Office of the Kuyavia Province Commissioner (Head of Kuyavia County, Head of Włocławek County) in 1816–1866</i>	25
WOJCIECH KRAWCZUK, <i>The organization and budget of the Swedish royal chancellery of 1713</i>	53
İRINA MATĀŠ, <i>National Archival Holdings of Ukraine as the property of the Ukrainian people and a part of the world archival heritage</i>	89
ROBERT FORYSIAK-WÓJCIŃSKI, <i>The second life of the official seal. The example of the collection of seal matrices of the offices of the Polish People's Republic from 1945–1975 in the sphragistic collections of the Numismatic Department of the Museum of the Lubomirski Dukes in the Ossolineum</i>	121
HUBERT MAZUR, <i>Educational and popularization activities of archdiocesan and diocesan archives in Poland. A research reconnaissance</i>	147
JAROSŁAW STULCZEWSKI, <i>Zbigniew Ewald Tobjański (1932–2015). Communist official, archivist, activist, columnist and regionalist</i>	181

CHRONICLE

MAJA AKSAMITOWSKA, <i>23rd National Congress of Students of Archival Studies. Toruń, June 1–3, 2022</i>	209
DANIEL GUZMAN, <i>“Epistolography and Emigration.” Research Perspectives. Turin, October 6–7, 2022</i>	213
OLIWIA BUBAK, SYLWIA JANIARCZYK, <i>“Archives as a Cultural Phenomenon.” 4th Congress of Foreign Researchers of Polish History. Kraków, October 19–22, 2022</i>	219

REVIEWS

Żeglińska, Anna. <i>Finckensteinowie wschodniopruscy i ich archiwa. Gdańsk: Gdańsk University Press, 2021 (KRZYSZTOF SYTA)</i>	225
--	-----

STUDIA

Data przesłania artykułu: 15 I 2022

Data przyjęcia artykułu do druku: 10 III 2022

DOI: <http://dx.doi.org/10.12775/AKZ.2022.001>

KATARZYNA JASKÓŁKA-LEŚNIAK
(Archiwum Narodowe w Krakowie, Uniwersytet Pedagogiczny im. KEN w Krakowie)

ARCHIWUM JAKO PAMIĘĆ CZYNNA W RAMACH POLITYKI HISTORYCZNEJ

Zarys problematyki

Słowa kluczowe

pamięć kulturowa, polityka historyczna, archiwa

Keywords

cultural memory, historical policy, archives

Streszczenie

Współczesne dyskusje o polityce historycznej pojawiają się w kręgach historyków, a także zwykłych obywateli. Jaką rolę odgrywają archiwa w pamięci zbiorowej i polityce historycznej? Czy są one tylko biernymi repozytoriami pamięci kulturowej, jak twierdzi Aleida Assmann? Czy są raczej instytucjami pamiętania aktywnego? Tekst jest próbą zarysowania tej tematyki i udzielenia odpowiedzi na te pytania, analizując współczesne przykłady działalności różnego typu archiwów, zarówno instytucji państwowych jak i społecznych. Przedstawione działania archiwów sytuują je, podobnie

Katarzyna Jaskółka-Leśniak, historyk, archiwista, doktorantka Szkoły Doktorskiej Uniwersytetu Pedagogicznego im. KEN w Krakowie w dziedzinie nauk humanistycznych. Zawodowo od wielu lat związana z Archiwum Narodowym w Krakowie, gdzie odpowiada za nadzór nad narastającym zasobem archiwalnym. Jej zainteresowania badawcze to archiwistyka, w szczególności metodyka kształtowania zasobu archiwalnego oraz zarządzanie dokumentacją współczesną.

E-mail: kjaskolka@wp.pl

ORCID ID: 0000-0003-2255-6037

jak muzea, w kręgu instytucji czynnej pamięci kulturowej. Archiwa działające w służbie historii krytycznej nie sposób w konsekwencji oderwać od polityki historycznej istniejącej niezależnie od czasów i systemów, prowadzonej jako polityka państwa albo jej przeciwstawna „kontrpolityka”.

Summary

The archive as active memory within the framework of historical policy. An outline of the research problem

Contemporary discussions about historical policy are emerging among historians, as well as ordinary citizens. What role do archives play in collective memory and historical policy? Are they merely passive repositories of cultural memory, as Aleida Assmann argues? Or are they rather institutions of active remembering? The text is an attempt to outline this topic and answer these questions by analyzing contemporary examples of the activities of various types of archives, both state and community-run. The presented activities of archives place them, like museums, in the circle of institutions of active cultural memory. Consequently, archives acting in the service of critical history cannot be detached from the historical policy that exists regardless of times and systems, carried out either as state policy or its opposite “counter-policy”.

W odezwie Zjazdowej XX Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Lublinie w 2019 r. napisano:

Niektórzy twierdzą, że nasza historiografia przeżywa kryzys i to w czasach, gdy równocześnie Polacy żyją historią, przenika ona naszą codzienność, jest stale obecna w życiu publicznym, a państwo stawia na politykę historyczną jako fundament wychowania patriotycznego. Nawet jeśli ktoś nie podziela tego przekonania, to poszukiwanie odpowiedzi na pytanie, jakiej historii Polacy dzisiaj potrzebują, jest zarówno obowiązkiem jak i nakazem chwili dla całego środowiska historycznego. Tym bardziej gdy rodzima polityka historyczna jest konfrontowana z politykami historycznymi naszych sąsiadów i szerzej, z europejską polityką historyczną, bowiem poszukiwanie źródeł tożsamości europejskiej nabiera dziś ogromnego znaczenia w kontekście zderzenia cywilizacji, jakiego jesteśmy świadkami¹.

Lubelski zjazd odbywał się w towarzystwie burzliwych dyskusji dotyczących obecności historii w świecie polityki i ewentualnego jej udziału w tzw. polityce historycznej prowadzonej przez państwo. Ścierały się na nim odmienne

¹ Mazur i Pomorski, *Wielka zmiana*, 9.

stanowiska – od ceremonii otwarcia, podczas której Jan Pomorski podkreślał, iż zadaniem historyka nie jest uprawianie polityki historycznej, ale nauki historycznej², aż po debatę podsumowującą pt. „Jakiej historii Polacy potrzebują?” zdominowanej przez dyskusję na temat aktualnych tematów polityki historycznej³. Nie jest to nic nowego, gdyż już Tadeusz Korzon na II Zjeździe w 1890 r. we Lwowie domagał się apolityczności historii i badań historycznych, z czym polemizował później Szymon Askenazy, zwolennik narodowego i niepodległościowego opowiadania o dziejach. „Zderzenie tych dwóch wizji: koniecznej autonomizacji historii od bieżącej polityki i łączenia ich w imię wspólnych interesów, to poniekąd *constans* – stała odniesienia dla polskiej historiografii w XX i XXI wieku”⁴. Tego typu dyskusje skłoniły mnie do podjęcia tematyki współczesnych archiwów w związku z pamięcią i polityką historyczną.

Celem niniejszego tekstu jest ukazanie działalności archiwów w aspekcie współczesnej polityki historycznej sytuującej je podobnie jak muzea⁵ w kręgu instytucji pamięci czynnej. Tematyka archiwów i pamięci pojawiała się niejednokrotnie w pracach badaczy zajmujących się tzw. nowymi funkcjami archiwów⁶, a także badaczy zajmującymi się stosunkiem historii do polityki⁷. Dotychczas nie podejmowano jednak tego tematu na gruncie teorii pamięci kulturowej zaproponowanej przez Aleidę Assmann⁸.

Tytułowe zagadnienie omawiam na przykładach działalności różnego typu archiwów. Zajmuję się zarówno instytucjami państwowymi, podlegającymi organom państwa, jak i podmiotami społecznymi, będącymi inicjatywami grup osób lub instytucji pozarządowych. W badaniu odwołuję się do teorii

² Pomorski w połowie września 2019 r., dziękując w imieniu grupy historyków odznaczonej przez prezydenta, odniósł się do jego wystąpienia w tym samym dniu na Zjeździe, w którym pojawił się fragment dotyczący polityki historycznej; zob. „Wystąpienie Prezydenta na XX Powszechnym Zjeździe”; Pospischil, „Głos naukowców na zjeździe historyków”.

³ W debacie wzięli udział: Robert Traba, Andrzej Nowak, Rafał Wnuk i Wojciech Wrzosek, por. Mazur i Pomorski, *Wielka zmiana*, 69–105.

⁴ Pomorski, „O potrzebie środowiskowej autorefleksji”.

⁵ Majewski, „Do kogo należą muzea historyczne?”.

⁶ Najszerzej związek archiwów z pamięcią i historią przedstawiła według stanu z 2006 r. A. Rosa, *Archiwa między historią*; zob. także: Jabłońska, *Archiwa w przestrzeni*; Jabłońska, *Nowe wyzwania archiwów*; Mazur, „Archiwa – pamięć – edukacja”, 561–71; Rosa, *Wystawy archiwalne*; Rosa, *Funkcja edukacyjna*.

⁷ Nowak, *Historia i polityka*; Paczkowski, „«Druza wojna o przeszłość»”; Sepkowski, *Mity. Historia. Polityka*; Traba, *Przeszłość w teraźniejszości*.

⁸ Mam na myśli rozważania pt. *Kanon i archiwum*, zawarte w Assmann, *Między historią a pamięcią*, 74–88.

pamięci kulturowej opisanej przez Assmann. Na podstawie regulacji prawnych oraz informacji medialnych dotyczących poszczególnych archiwów przebadane zostały wybrane działania realizowane przez: sieć archiwów państwowych, archiwum wyodrębnione Instytutu Pamięci Narodowej – Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu (IPN) oraz archiwa społeczne. W badaniu zastosowałam indukcyjną analizę danych.

Według Assmann pamięć kulturowa i jej dynamika składa się zarówno z pamiętania jak i zapominania. W ramach pamiętania wyróżnia ona aktywną pamięć funkcjonalną zachowującą przeszłość w formie kanonu, który wyróżniają takie elementy, jak selekcja (podejmowanie decyzji i konflikt władzy), wartość (przypisane wartości uświęcające obiekty) i trwanie. Przeciwstawia temu pamięć bierną, magazynującą, której paradygmatycznym przejawem jest właśnie archiwum. Instytucje pamiętania aktywnego, takie jak muzea, zachowują „przeszłość jako terażniejszość”, natomiast instytucje biernej pamięci kulturowej zachowują przeszłość jako przeszłość. Co ciekawe, biblioteki zostały usytuowane przez Assmann zarówno w ramach pamiętania biernego jak i czynnego⁹.

Archiwum może jawić się także jako miejsce badań terenowych historyka¹⁰. Ale w tym podejściu także jest ono raczej bierne, oczekujące w spokoju i kurzu na odkrycie przez kogoś z zewnątrz. Wiślicz – choć wskazuje, iż „neutralność archiwum jest jednak fikcją” – skupia się głównie na warunkach pracy historyka w pracowniach naukowych archiwów, które „jak warunki obserwacji nie pozostają obojętne dla wyników pracy antropologa podczas badań terenowych”¹¹.

Zarówno Assmann jak i Wiślicz, sytuując archiwum w ramach biernego repozytorium¹², podchodzą do tematu bardzo stereotypowo, postrzegając archiwum jedynie jako magazyn, w którym przechowywane są dokumenty. Choć Assmann wspomina, iż archiwa są selektywne i nie mają w swych zbiorach wszystkiego, jednak nie rozwija tego tematu o przyczyny i mechanizmy dokonywanej selekcji, czyli prowadzenia celowej działalności archiwalnej¹³. Odmienne niż Assmann traktują archiwum badacze patrzący na nie z per-

⁹ Ibid., 74–78.

¹⁰ Wiślicz, *Smak archiwum*, 113–15.

¹¹ Ibid., 114.

¹² Według Assmann archiwum jest „świecką, biurokratyczną przestrzenią czystego, przejrzystości zorganizowanego repozytorium”, przy czym nie tłumaczy ona, co oznacza w tej definicji określenie „czyste”. Assmann, *Między historią a pamięcią*, 81.

¹³ Ibid., 87.

spektrywy postmodernistycznej, tacy jak Domic LaCapra czy Jacques Derrida, widząc czynną rolę archiwów w tworzeniu i wykształcaniu w społeczeństwie postaw oraz kształtowaniu wiedzy i kultury. W ich teoriach archiwum nie tylko przechowuje dane, informacje, dokumenty, ale także tworzy historię, kulturę a także zbiorową pamięć. Natomiast Michael Foucault, choć również traktuje „dokument” przechowywany w archiwum jako element czynny, jednak nie utożsamia go jak pozostali z pamięcią¹⁴.

Mając na uwadze cztery klasyczne funkcje archiwów, czyli gromadzenie, przechowywanie, opracowywanie i udostępnianie, za funkcje bierne można poniekąd uznać tylko drugą z nich, czyli przechowywanie. Prawdopodobne jest, iż to właśnie w kontekście tej funkcji rozpatruje Assmann instytucje archiwów. Pozostałe funkcje zawierają w sobie czynną działalność archiwistów, zarówno w zakresie pozyskiwania zasobu i selekcji tego, co zostanie w archiwum zachowane (przecież w archiwach nie przechowuje się wszystkiego, nie tylko ze względu na czynniki niezależne, takie jak powodzie, pożary czy innego typu katastrofy, ale świadoma selekcja tego, co ma wartość trwałą i zostanie zachowane wiecześnie, jest przeprowadzana na każdym etapie życia dokumentów), jak i sposobu opracowania dokumentów (ich układu w określonym kontekście i porządku), a wreszcie ich udostępnienia (bądź nie) publiczności (badaczom, głównie historykom, ale także przysłówiowemu Kowalskiemu poszukującemu dowodów do swojej osobistej historii). Oprócz funkcji klasycznych mamy jeszcze nowe – związane z działalnością archiwów w przestrzeni publicznej, w tym w ramach działalności naukowej, wystawienniczej i edukacyjnej¹⁵. W tym zakresie archiwa odgrywają podobną rolę kulturalno-oświatową jak muzea. Sami archiwiści potwierdzają, iż wśród celów powoływania i utrzymywania archiwów są także cele „informacyjno-polityczne, budowania pamięci i tożsamości, strzeżenia przywilejów i czystości grupy, dokumentacyjno-historyczne, kontrolne, wymierzone w innych – rządzących, rządzonych, obcych”¹⁶, a więc te związane z celami polityki historycznej. Pod uwagę trzeba także wziąć otoczenie, w jakim archiwa funkcjonują, i jego usytuowanie prawno-organizacyjne, ewentualne zależności od czynników państwowych,

¹⁴ Bewicz i Sitkiewicz, *Zmagania z postmodernizmem*, 101–06.

¹⁵ Jabłońska, *Nowe wyzwania archiwów*, 41–57; Mazur, „Archiwa – pamięć – edukacja”, 561–71; Rosa, *Wystawy archiwalne*, 43–69.

¹⁶ Cytat z notatki informacyjnej zapowiadającej konferencję naukową VII Toruńskie Konfrontacje Archiwalne pt. „Komu i do czego potrzebne są archiwa?” zorganizowaną przez Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu w dn. 5–6 XII 2019 r., zob. „VII Toruńskie Konfrontacje Archiwalne”.

zatem także politycznych. Stopień ingerencji czynników państwowych, a więc i politycznych w kontekście prowadzonej przez władze polityki historycznej państwa, wpływa również na prowadzoną przez archiwa działalność – głównie tę ze sfery kulturalno-oświatowej¹⁷.

Polityka historyczna to świadome wpływanie polityków na zakres i charakter pamięci historycznej. To selekcja tego, co ma zostać zapamiętane z minionej rzeczywistości, z dziejów w pamięci danej zbiorowości, a co pominięte, zapomniane¹⁸. Polska polityka historyczna skupia się na tradycji niepodległościowej, romantycznej wizji osamotnionego bohatera skazanego na klęskę, miocie heroizmu zbiorowego, narodowego cierpienia w imię wyższych wartości i heroiczno-martyrologicznych symbolach¹⁹. Polska polityka historyczna wykorzystuje często autorytet archiwów do walki politycznej²⁰.

Jednym z obszarów aktywnej pamięci kulturowej jest historia, a jej przejawem są między innymi pomniki, obchody, symbole. Archiwa, należące do instytucji władzy, zapewniają jej natomiast narzędzia władzy i wiedzy politycznej, także w kontekście prowadzonej polityki historycznej. Dotyczy to nie tylko archiwów instytucji publicznych, ale także archiwów historycznych.

Obecnie archiwum utożsamianym z polityką historyczną prowadzoną przez państwo jest IPN, który w swojej nazwie odwołuje się do pamięci i za misję uznaje „zachowanie pamięci o dziejach Polski i Polaków w XX w.”²¹, choć pamiętać należy, iż pamięć to nie jest historia²². Instytut miał być „czynnym uczestnikiem wojny o PRL z postkomunistami”²³, a obecnie odbierany często jako instytucja będąca swego rodzaju narzędziem w rękach rządzących. Instytucja, za sprawą której autorytet archiwów i przysłowiowe już „teczki” wykorzystuje się do walki politycznej²⁴. Z tego względu zdarza się, iż badania przeprowadzane przez badaczy z IPN są przyjmowane przez środowisko historyków z dystansem. Zaznaczyć należy, iż IPN prowadzi także szerokie działania popularyzacyjne i edukacyjne. W kontekście analizowanej tematyki na

¹⁷ Rosa, *Funkcja edukacyjna*, 91.

¹⁸ Paczkowski, „«Druga wojna o przeszłość»”, 1–2.

¹⁹ Sepkowski, *Mity. Historia. Polityka*, 43–47.

²⁰ Karwat, *Gra historia*, 472.

²¹ „Archiwum pełne pamięci”.

²² Traba, *Przeszłość w terażniejszości*, 19; Bewicz i Sitkiewicz, *Zmagania z postmodernizmem*, 102 (tu powołano stwierdzenie Domańskiej, iż „Najważniejszy stał się fakt, że pamięć nie jest historią”).

²³ Paczkowski, „«Druga wojna o przeszłość»”, 16.

²⁴ Cenckiewicz i Gontarczyk, *SB a Lech Wałęsa*; TVP, *TW „Bolek”*; IPNtvPL, *Taśmy z Magdalenki*; Zalesiński, „Historia teczki TW «Bolka»”.

uwagę zasługuje zainaugurowany w 2017 r. projekt „Archiwum pełne pamięci” mający na celu utrwalanie pamięci o losach Polski i Polaków w ubiegłym stuleciu poprzez pozyskiwanie dokumentów od osób prywatnych²⁵.

W przypadku IPN połączenie pionu śledczego oraz archiwum i badań naukowych²⁶ zrodziło trudności, gdyż historyk nie powinien być jednocześnie prokuratorem i sędzią²⁷. Połączenie funkcji archiwalnych oraz naukowych w jednej instytucji z działalnością organów ścigania powoduje znaczne komplikacje w odbiorze IPN nie jako ośrodka badań historycznych, lecz ośrodka poszukującego dowodów do tezy, sytuującego się po jednej ze stron konfliktu. „Pewnym rozwiązaniem, szczególnie wartościowym dla analizy źródeł sądowych, jest dekryminalizacja (*dejudicialization*). Oznacza ona odrzucenie przez historyka pozycji sędziego”²⁸. Choć to stwierdzenie Wiślicza odnosi się do innego kontekstu (ochrony prawa do prywatności), pokazuje jednak wartość odrzucenia przez historyka roli sędziego, co w mojej ocenie przy aktualnych celach, które postawiono IPN, i w obecnym kształcie prawno-organizacyjnym jest niemożliwe²⁹. Rozwiązaniem tej sytuacji byłoby wyłączenie pionu śledczego ze struktur IPN poprzez przekazanie do prokuratury powszechnej. Wymagałoby to jednak przebudowania całego systemu w tym zakresie, co jest możliwe, jak pokazała sprawa likwidacji odrębności prokuratury wojskowej w 2016 r.³⁰.

Archiwa państwowe, podlegające pod resort kultury i dziedzictwa narodowego, więc finansowo od niego uzależnione, wpisują się w politykę historyczną państwa i wytyczne resortu w tym zakresie, choć nie są one najważniejszymi instytucjami kultury wykorzystywanymi przez władzę w realizacji swej polityki historycznej³¹. Obchodzone uroczystości i upamiętnienia wspo-

²⁵ „Archiwum pełne pamięci”; IPNtvPL, *ARCHIWUM PEŁNE PAMIĘCI*.

²⁶ „Ustawa z dnia 18 grudnia 1998 r.”

²⁷ Karwat, *Gra historii*, 463–64.

²⁸ Wiślicz, *Smak archiwum*, 117.

²⁹ „Obwieszczenie Marszałka Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 20 stycznia 2021 r.”.

³⁰ Struktury prokuratury wojskowej przestały istnieć z dniem 4 kwietnia 2016 r. na mocy „Ustawy z dnia 28 stycznia 2016 r.”, a wojskowa prokuratura stała się częścią prokuratury powszechnej: Departament do Spraw Wojskowych w Prokuraturze Krajowej, wydziały do spraw wojskowych prokuratur okręgowych i działy do spraw wojskowych prokuratur rejonowych. Por. „Ustawa z dnia 28 stycznia 2016 r.”.

³¹ „We wtorek, 17 listopada [2015] w Kancelarii prezydenta odbyło się spotkanie nt. polityki historycznej. Uczestniczyli w nim naukowcy, dyrektorzy instytucji kultury, muzeów, przedstawiciele Muzeum Powstania Warszawskiego, Muzeum Historii Polski, Muzeum Żydów, prezes ŻIH Paweł Śpiewak, prof. Michał Kleiber z PAN oraz publicyści”, w związku z nieobecnością przedstawicieli archiwów państwowych uzyskano

magane są archiwaliami i działaniami kulturalno-oświatowymi prowadzonymi przez archiwa (wystawy, publikacje, warsztaty, akcje). Przykładem takiego projektu, spójnego z szerokimi obchodami państwowymi stulecia odzyskania niepodległości, była ogólnopolska akcja zlecona do realizacji wszystkim archiwom państwowym i kierowana centralnie przez Naczelną Dyрекcję Archiwów Państwowych pt. „Archiwa rodzinne niepodległej”³². Na stronie archiwów państwowych można także przeczytać informację pt. „Archiwa w polityce historycznej państwa”, w której odnotowano, iż realizowane „przedsięwzięcia kształtują politykę historyczną państwa oraz pomagają eliminować wiele stereotypów funkcjonujących w społecznościach innych krajów”³³. Jako przykłady tego typu działań podane zostały realizowane projekty archiwalne, takie jak „Straty wojenne i represje pod okupacją niemiecką”, projekt poświęcony współpracy wywiadu polskiego i brytyjskiego w latach II wojny światowej, program Index Pamięci Polaków zamordowanych i represjonowanych za pomoc Żydom. Jako cel tych projektów archiwa podają zarówno „dostarczanie rzetelnej wiedzy o przeszłości”, „przypominanie prawdy historycznej oraz eliminowanie stereotypów w stosunkach polsko-żydowskich”, ale także „utrwalanie pozytywnego wizerunku naszego kraju i wkład w dzieje Europy” oraz „uświadczenie opinii publicznej Europy, jak ważny był wkład Polski i Polaków”³⁴, co sytuuje je w ramach propagowania konkretnej „pozytywnej” wizji przeszłości Polski. Ponadto sama tematyka powołanych programów wskazuje na jej usytuowanie w ramach aktualnej polityki historycznej państwa mającej na celu ukazanie Polski w jednoznacznej roli jako ofiary totalitaryzmów.

„Archiwum społeczne powstaje w efekcie celowej oddolnej działalności obywatelskiej. Jego główną misją jest aktywne działanie na rzecz ratowania i ochrony dziedzictwa kulturowego, a celem – pozyskiwanie, zabezpieczanie, opracowanie i udostępnianie materiałów wchodzących w skład niepaństwowego zasobu archiwalnego”³⁵. Z definicji więc archiwa społeczne prowadzą aktywną działalność na rzecz pozyskiwania zasobu i jego rozpowszechnianie, w tych aspektach wpływają więc na zakres gromadzonych dokumentów i ich upowszechnienie, a więc także wprowadzenie do „obrotu” naukowego

informacje, iż „zaproszenie do pracy nad strategią trafi do środowiska archiwistów”, zob. „Polityka historyczna służy budowaniu”; „Archiwa i polityka historyczna”.

³² „O projekcie Archiwa Rodzinne Niepodległej”.

³³ „Archiwa w polityce historycznej państwa”.

³⁴ Ibid.

³⁵ Ziętał, *Archiwa społeczne*, 4.

i badawczego, oraz polityki historycznej. Archiwistyka społeczna znajduje się obecnie w momencie silnego rozwoju. Choć są to inicjatywy oddolne, obywatelskie, społeczne, skupione pod patronatem NGO, to wspiera je od 2020 r. Centrum Archiwistyki Społecznej będące jednostką prowadzoną przez Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego³⁶. Pamiętać jednak należy, iż „państwo powinno popierać inicjatywy społeczne pamięci, a nigdy je zastępować”³⁷ czy nimi sterować.

Archiwa społeczne są obecnie głównymi ośrodkami dokumentacyjnymi, zbierającymi świadectwa historii mówionej i spuścizny indywidualnych osób, rodzin, egodokumenty. W aspekcie ich rozwoju ważna jest po pierwsze potrzeba upamiętnienia, pozostawienia relacji, świadectwa, szczególnie dla pokoleń odchodzących „świadków” historii, którzy po okresie PRL-u mogą otwarcie mówić, ale jednocześnie żądać upamiętnienia, a niekiedy także zadośćuczynienia. Impulsem powstania archiwów społecznych są niekiedy aktualne wydarzenia, o których wiadomo w momencie „dziania się”, że zapiszą się w historii. Tak było w przypadku najbardziej znanego i największego z archiwów społecznych, czyli Fundacji Ośrodka KARTA, który zrodził się ze zbierania relacji w latach osiemdziesiątych XX w. wśród działaczy opozycyjnych. W swojej misji KARTA wpisane ma aktywne działania na rzecz odkrywania, chronienia i upowszechniania historii widzianej z perspektywy jednostki stającej się źródłem zrozumienia, budowania wspólnoty obywatelskiej wspierającej pojednanie i naprawiającej przyszłość³⁸.

Kolejny motyw rozwoju archiwów społecznych to szukanie tożsamości, powrót do swojej małej ojczyzny, budowanie więzi w najbliższym otoczeniu. Archiwa społeczne to z zasady instytucje nastawione na aktywne udostępnianie i wykorzystywanie zebranych dokumentów poprzez ich publikowanie i wykorzystywanie w akcjach edukacyjnych. Sytuują się więc one jak najbardziej na gruncie czynnego pamiętania, upamiętnienia, a niejednokrotnie także uświęcenia, wprowadzenia do kanonu osób czy zdarzeń. „Wywiady przeprowadzane z bezpośrednimi uczestnikami zdarzeń stają się unikalnym materiałem źródłowym możliwym do wykorzystania w wielu dziedzinach i badaniach. Czy wspomnienia świadków są wiarygodnym źródłem historycznym?”³⁹. Często

³⁶ „BIP – Centrum Archiwistyki Społecznej”.

³⁷ Nowak, *Historia i polityka*, 398.

³⁸ Misja Ośrodka KARTA, zob. „O nas”.

³⁹ Z wprowadzenia do webinarium z dnia 15 kwietnia 2021 r. na temat historii mówionej z Marią Buko (Dom Spotkań z Historią) i Tomaszem Glebem (Instytut Pi-

relacje, osobiste świadectwa, wchodzące do nauki jako źródła z zasady subiektywne i oparte tylko na pamięci (czasem nagrywane po wielu latach, a często jedyne świadectwa, niemożliwe do skonfrontowania z innymi źródłami pisanyymi z uwagi na ich brak) mogą się stać elementami polityki historycznej – zarówno tej państwowej jak i tej prowadzonej przez jej przeciwników, a pogłosy tej walki wielokrotnie mają swoje reperkusje nawet w sądach⁴⁰. Ważnym powodem składania świadectw przez osoby w ramach akcji dokumentacyjnych tzw. historii mówionej może być także potrzeba „odwetu upokorzonych i nieszczęśliwych”, co nie znaczy, iż relacje te można uznać bezkrytycznie za wiarygodne źródło historyczne. Uruchomienie warsztatu badacza i krytyka źródeł mówionych w tej sytuacji jest równie niezbędne, jak w przypadku dokumentów pisanych⁴¹.

Analizując pokazane przykłady archiwum IPN, archiwów państwowych czy bardzo popularnych w ostatnim czasie archiwów społecznych, nie można zgodzić się z Assmann, iż archiwa historyczne magazynują informacje, które nie znajdują już bieżącego zastosowania, więc z tego wynika ich nieaktywność, a wiedza zgromadzona w archiwach nie jest poddawana interpretacji, gdyż wykracza to poza kompetencje archiwisty⁴². Ponadto archiwa działają w służbie historii krytycznej, a dopóki opiera się ona na krytyce źródeł, dopóty to właśnie archiwa będą mieć kluczowy wpływ na kształt historii⁴³, będą więc uczestniczyć mniej lub bardziej aktywnie w polityce historycznej prowadzonej przez każde państwo. Nie sposób więc oderwać archiwum od historii, a więc także od polityki historycznej, która istnieje niezależnie od czasów i systemów, prowadzona albo jako polityka państwa, albo jej przeciwstawna „kontrpolityka”. Zaznaczyć należy, iż niniejszy tekst zarysowuje jedynie tytułową tematykę oraz proponuje możliwe kierunki dalszych, pogłębionych badań w tym zakresie.

leckiego), związanymi wcześniej z Ośrodkiem KARTA, por. „Pamięć jako archiwum: Dylematy Historii Mówionej”.

⁴⁰ Por. sprawa sądowa dotycząca stwierdzenia zawartego w publikacji: Engelking i Grabowski, *Dalej jest noc*. „Engelking wyjaśniła, że swoją krytyczną ocenę roli Malinowskiego oparła na relacji Estery Siemiatyckiej złożonej w Shoah Foundation w 1996 r. Jak tłumaczy, właśnie to źródło uznała za najbardziej wiarygodne, gdyż powstało z dystansem czasowym i emocjonalnym do wydarzeń wojennych”, zob. „Sąd ws. książki”.

⁴¹ Nowak, *Historia i polityka*, 329.

⁴² Assmann, *Kanon i archiwum*, 82–83.

⁴³ Por. referat W. Chorążyczewskiego, „Archiwa społeczne jako fenomen kulturowy” na konferencji „Archiwa organizacji pozarządowych w Polsce” w Lublinie 8 XI 2012 r., zob. Wiśniewska, *Archiwa organizacji pozarządowych*, 254.

■ Bibliografia

- Archiwa Państwowe. „Archiwa w polityce historycznej państwa”. Udostępniono 24 kwietnia 2021. <https://www.archiwa.gov.pl/pl/601-archiwa-w-polityce-historycznej-pa%C5%84stwa>.
- Archiwa Rodzinne Niepodległej. „O projekcie Archiwa Rodzinne Niepodległej”. Udostępniono 15 stycznia 2022. <https://archiwarodzinne.gov.pl/o-projekcie>.
- Assmann, Aleida. *Między historią a pamięcią. Antologia*. Zredagowała Magdalena Saryusz-Wolska. *Communicare: historia i kultura*. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 2016.
- Bewicz, Piotr, i Aleksandra Sitkiewicz. „Zmagania z postmodernizmem i koncepcje archiwum według LaCapry, Derridy i Foucaulta”. *Archeion* 116 (2015): 98–109.
- Cenckiewicz, Sławomir, i Piotr Gontarczyk. *SB a Lech Wałęsa. Przyczynek do biografii*. Monografie 40. Gdańsk: Instytut Pamięci Narodowej – Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, 2008.
- Centrum Archiwistyki Społecznej. „BIP – Centrum Archiwistyki Społecznej”. Udostępniono 15 stycznia 2022. <https://cas.bip-e.pl/>.
- Fundacja Ośrodka KARTA. „O nas”. Udostępniono 15 stycznia 2022. <https://karta.org.pl/nas>.
- Internetowe Forum Archiwalne. „Archiwa i polityka historyczna”. Udostępniono 18 kwietnia 2021. <http://www.ifar.pl/index.php?topic=2919.0>.
- Instytut Pamięci Narodowej. „Archiwum Pełne Pamięci”. Udostępniono 18 marca 2022. <https://archiwumpamieci.pl/app/o-projekcie/414,Archiwum-Pelne-Pamieci.html>.
- Instytut Pileckiego. „Pamięć jako archiwum: Dylematy historii mówionej”. Udostępniono 15 stycznia 2022. <https://instytutpileckiego.pl/pl/kolekcje-cyfrowe/media-teka/pamiec-jako-archiwum-dylematy-historii-mowionej-twierdza>.
- IPNtvPL. *ARCHIWUM PEŁNE PAMIĘCI: Razem ocalmy zapomniane historie! – projekt Archiwum IPN*, 2019. <https://www.youtube.com/watch?v=0Cj3PUfIXe8>.
- IPNtvPL. *Taśmy z Magdalenki*, 2016. <https://www.youtube.com/watch?v=pqmiV2gOLkA>.
- Jabłońska, Marlena. „Archiwa w przestrzeni. Ludzie, miejsca, działania. Wprowadzenie do problematyki obecności archiwów w przestrzeni publicznej”. *Archeion* 120 (2019): 136–48. <https://doi.org/10.4467/26581264ARC.19.006.11815>.
- Jabłońska, Marlena. *Nowe wyzwania archiwów. Komunikacja społeczna i public relations*, Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2016.
- Karwat, Mirosław. „Gra historią, czyli polityka historyczna”. W *Dylematy historii i polityki. Księga dedykowana profesor Annie Magierskiej*, zredagowali Rafał Chwedonuk i Daniel Przastek, 455–72. Warszawa: Oficyna Wydawnicza Aspra-JR, 2008.
- Majewski, Piotr M. „Do kogo należą muzea historyczne?”. Udostępniono 15 stycznia 2022. <http://xmpzhp.umcs.lublin.pl/referaty/>.
- Mazur, Hubert. „Archiwa – pamięć – edukacja”. W *Wielka zmiana. Historia wobec wyzwań... Pamiętnik XX Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Lublinie 18–20 września 2019 roku. T. 1: Potęga historii*, zredagowali Mariusz Mazur

- i Jan Pomorski, 561–71. Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej – Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu; Lublin: Instytut Historii Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2021.
- Mazur, Mariusz, i Jan Pomorski, red. *Wielka zmiana. Historia wobec wyzwań... Pamiętnik XX Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Lublinie 18–20 września 2019 roku. T. 1: Potęga historii*. Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej – Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu; Lublin: Instytut Historii Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2021.
- Nowak, Andrzej. *Historia i polityka*. Kraków: Biały Kruk, 2016.
- „Obwieszczenie Marszałka Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 20 stycznia 2021 r. w sprawie ogłoszenia jednolitego tekstu ustawy o Instytucie Pamięci Narodowej – Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu”. *Dziennik Ustaw*, poz. 177 (2021). <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU20210000177>.
- Oficjalna strona Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej. „Polityka historyczna służy budowaniu potencjału państwa”, 17 listopada 2015. <https://www.prezydent.pl/aktualnosc/wydarzenia/musimy-ksztaltowac-postawy-obywatelskie-i-patriotyczne,62>.
- Oficjalna strona Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej. „Wystąpienie Prezydenta na XX Powszechnym Zjeździe Historyków Polskich”, 18 września 2019. <https://www.prezydent.pl/aktualnosc/wypowiedzi-prezydenta-rp/wystapienia/wystapienie-prezydenta-na-xx-powszechnym-zjeździe-historykow-polskich,4014>.
- Paczkowski, Andrzej. „Druza wojna o przeszłość». Rola przeszłości w polityce okresu transformacji”. Udostępniono 15 stycznia 2022. <http://xpxzhp.umcs.lublin.pl/referaty/>.
- Pomorski, Jan. „O potrzebie środowiskowej autorefleksji. Założenia i podstawa programowa XX Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich”. Udostępniono 15 stycznia 2022. <http://xpxzhp.umcs.lublin.pl/#odezwa>.
- Pospischil, Alina. „Głos naukowców na zjeździe historyków: Uprawiamy naukę, a nie politykę historyczną”. *lublin.wyborcza.pl*. Udostępniono 15 stycznia 2022. <https://lublin.wyborcza.pl/lublin/7,48724,25209929,glos-naukowcow-na-zjeździe-historykow-uprawiamy-nauke-a-nie.html>.
- Rosa, Agnieszka. *Funkcja edukacyjna archiwów*. Warszawa: Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych, 2012.
- Rosa, Agnieszka. „Wystawy archiwalne w służbie polityki historycznej państwa. Funkcja propagandowa wystaw archiwalnych w Polsce Ludowej”. *Archiwista Polski* 12, nr 4 (2008): 43–69.
- Rzeczpospolita. „Sąd ws. książki «Dalej jest noc»: prof. Engelking i Grabowski mają przeprosić”. Udostępniono 15 stycznia 2022. <https://www.rp.pl/dobra-osobiste/art-284421-sad-ws-ksiazki-dalej-jest-noc-prof-engelking-i-grabowski-maja-przeprosic>.
- Sępkowski, Andrzej. *Mity. Historia. Polityka*, Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2011.
- Traba, Robert. *Przeszłość w teraźniejszości. Polskie spory o historię na początku XXI wieku*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2009.
- TVP. TW „Bolek”. 2008. <https://vod.tvp.pl/website/tw-bolek-2008,24077169>.

- Uniwersytet Mikołaja Kopernika. „VII Toruńskie Konfrontacje Archiwalne”. Udostępniono 24 kwietnia 2021. <https://www.umk.pl/badania/konferencje/app/?task=conference&action=one&id=1918>.
- „Ustawa z dnia 18 grudnia 1998 r. o Instytucie Pamięci Narodowej – Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu”. *Dziennik Ustaw*, nr 155, poz. 1016 (1998). <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU19981551016>.
- „Ustawa z dnia 28 stycznia 2016 r. Prawo o prokuraturze”. *Dziennik Ustaw*, poz. 177 (2016).
<https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU20160000178>
- Wiślicz, Tomasz. *Smak archiwum i zapach krwi. Dwa poziomy badań terenowych historyka*. W *Obserwacja uczestnicząca w badaniach historycznych*, zredagowali Barbara Wagner i Tomasz Wiślicz, 113–19. Zabrze: Wydawnictwo Stara Szufłada, 2008.
- Wiśniewska, Magdalena. „Archiwa organizacji pozarządowych w Polsce. Lublin, 8 listopada 2012 r.” *Archiwa – Kancelarie – Zbiory*, nr 3 (5) (2012): 254–66. <https://doi.org/10.12775/AKZ.2012.013>.
- Zalesiński, Jarosław. „Historia teczki TW «Bolka». Droga z sejfu do Belwederu i znów do sejfu”. *plus.pomorska.pl*, 19 lutego 2016. <https://plus.pomorska.pl/historia-teczki-tw-bolka-droga-z-sejfu-do-belwederu-i-znow-do-sejfu/ar/9414403>.
- Ziętał, Katarzyna. *Archiwa społeczne w Polsce. Stan obecny i perspektywy*. Warszawa: Fundacja Ośrodka KARTA, 2016. <https://archiwa.org/sites/default/files/files/archiwistyka-spoeczna-diagnoza-i-wyzwania.pdf>.

Data przesłania artykułu: 16 II 2022

Data przyjęcia artykułu do druku: 30 V 2022

DOI: <http://dx.doi.org/10.12775/AKZ.2022.002>

DANIEL GUZMAN

(Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu
Archiwum Muzeum Polskiego w Rapperswilu)

PROCES AKTOTWÓRCZY W BIURZE KOMISARZA OBWODU KUJAWSKIEGO (NACZELNIKA POWIATU KUJAWSKIEGO, NACZELNIKA POWIATU WŁOCŁAWSKIEGO) W LATACH 1816–1866

Słowa kluczowe

polska kancelaria akt spraw XIX w., Królestwo Polskie, obwód kujawski, powiat kujawski, powiat włocławski, obieg pism, proces aktotwórczy, personel kancelaryjny, komisarz obwodu, naczelnik powiatu, ekspedycja

Keywords

Polish Case Files Offices of the 19th century, Kingdom of Poland, Kuyavia province, Kuyavia county, Włocławek county, circulation of records, record-keeping process, office staff, province commissioner, county head, correspondence dispatch

Daniel Guzman, absolwent archiwistyki i zarządzania dokumentacją w Uniwersytecie Mikołaja Kopernika w Toruniu, obecnie doktorant Szkoły Doktorskiej Nauk Humanistycznych, Teologicznych i Artystycznych UMK w dyscyplinie historia. Stażysta w Archiwum Muzeum Polskiego w Rapperswilu. W badaniach zajmuje się problematyką polskich archiwów emigracyjnych. Wśród jego zainteresowań naukowych znajduje się również funkcjonowanie polskiej kancelarii akt spraw w XIX w. w urzędach szczebla powiatowego administracji Królestwa Polskiego.
E-mail: daniel0017g@gmail.com
ORCID ID: 0000-0001-8729-9524

Streszczenie

System polskiej kancelarii akt spraw XIX w. wprowadzony do administracji Księstwa Warszawskiego znalazł kontynuację w Królestwie Polskim. Celem artykułu jest przedstawienie procesu aktotwórczego, który dokonywał się w Biurze Komisarza Obwodu Kujawskiego, a następnie w Biurze Naczelnika Powiatu Włocławskiego. Charakterystykę procesu poprzedza omówienie struktury organizacyjnej urzędu. Przedstawienie obiegu dokumentacji zostało uzupełnione o szczegółowe informacje dotyczące ekspedycji pism, nieznane wcześniej w literaturze przedmiotu. Procesy aktotwórcze towarzyszyły również sprawom szczególnym, załatwianym przez samego zwierzchnika urzędu. Wspomagały je ściśle określone procedury, przewidziane prawem formularze dokumentów oraz ksiąg.

Summary

The record-keeping process in the Office of the Kuyavia Province Commissioner (Head of Kuyavia County, Head of Włocławek County) in 1816–1866

The purpose of this article is to present the record-keeping processes that took place in the Office of the Kuyavia Province Commissioner and then in the Office of the Head of Włocławek County. The characterization of the processes is preceded by a discussion of the organizational structure of the office. The presentation of the circulation of records is supplemented by detailed information on the dispatch of letters, previously unknown in the literature on the subject. The record-keeping processes were also accompanied by special cases handled by the office's head himself. They were supported by strictly defined procedures, legally prescribed forms of documents and books.

Uwagi wstępne

Na ziemiach polskich w okresie zaborów funkcjonowała tzw. kancelaria akt spraw. W związku z ich skomplikowanymi dziejami polityczno-ustrojowymi system ten przyjął się na terytoriach administrowanych przez trzech zaborców z pewnymi odmianami i w różnym czasie. Stąd też powszechnie wyróżnia się austriacki, pruski i rosyjski system kancelarii akt spraw. Każdy z nich łączyć można pierwotnie z urzędami administracji zaborczej działającymi na byłych ziemiach I Rzeczypospolitej. Z biegiem czasu rozwiązania w organizacji i działaniu kancelarii tych urzędów były adaptowane przez inne instytucje życia publicznego, a nawet mające charakter prywatny. Na ziemiach polskich na początku XIX w., poprzedzając ugruntowanie się trzech wcześniej wspomnianych systemów kancelaryjnych, rozwinęła się specyficzna dla administracji Księstwa Warszawskiego i Królestwa Polskiego doby autonomicznej tzw. polska kancelaria akt spraw. Umownie rzecz biorąc, system ten funkcjo-

nował w latach 1807–1867. Jednym z charakterystycznych jego elementów, obok rozbudowanego systemu ksiąg kancelaryjnych i archiwalnych z dziennikami podawczymi na czele, był specyficzny proces aktotwórczy prowadzący do masowej produkcji akt spraw, które zdominowały zasoby registratur i archiwów nie tylko urzędów administracji państwowej i samorządowej.

Dotychczasowy stan badań nad polską kancelarią akt spraw opiera się przede wszystkim na ustaleniach Władysława Rostockiego¹. Swoimi badaniami starał się objąć całokształt zagadnień związanych z organizacją kancelarii, jej personelem i zakresem jego obowiązków, postacią fizyczną wytwarzanej dokumentacji, obiegiem pism, tworzeniem registratury i archiwizacją pierwotną na poziomie archiwum urzędu. Wnioski oparł jednak przede wszystkim na analizie źródeł związanych z urzędami szczebla centralnego oraz wojewódzkiego (departamentowego w okresie Księstwa Warszawskiego, wojewódzkiego i gubernialnego Królestwa Polskiego). Te same zagadnienia w odniesieniu do kancelarii urzędów szczebla niższego potraktowane zostały w dużo skromniejszej formie.

Poza wspomnianym Rostockim, badań nad polską kancelarią akt spraw XIX w. podjęła się w szerszym aspekcie także Małgorzata Osiecka, jednak w swojej pracy skupiła się wyłącznie na organizacji i funkcjonowaniu kancelarii urzędów centralnych². Włodzimierz Bagieński, zajmując się procesami archiwotwórczymi w kancelariach miejskich na terenie Mazowsza w latach 1815–1950, poświęcił jeden z rozdziałów okresowi polskiej kancelarii akt spraw³. Charakter przyczynkowy mają natomiast artykuły Zdzisława Chmielewskiego i Marcina Mielnika. Pierwszy autor zajął się pozakancelaryjnymi uwarunkowaniami procesów aktotwórczych⁴, drugi natomiast charakterystyką dokumentacji władz centralnych Księstwa Warszawskiego⁵.

Bardziej szczegółowe, o charakterze monograficznym, badania kancelarii urzędów administracyjnych funkcjonujących w Królestwie Polskim prowadzono dla czasów po wprowadzeniu rosyjskiego systemu kancelaryjnego, a więc po 1866 r. Prowadził je m.in. Artur Górak, dla którego terenem badań stały

¹ Rostocki, *Organizacja kancelarii urzędów administracji; Rostocki, Kancelaria i dokumentacja aktowa*; Rostocki, „Księgi kancelaryjne i akta spraw”; Rostocki, „Kancelaryjna postać pisma”.

² Osiecka, *Kancelaria i archiwum*.

³ Bagieński, *Procesy archiwotwórcze akt miejskich*, 15–49.

⁴ Chmielewski, „Pozakancelaryjne uwarunkowania procesu aktotwórczego”.

⁵ Mielnik, „Charakterystyka dokumentacji władz centralnych”.

się głównie ziemie guberni lubelskiej⁶. Z kolei Łukasz Guldon omówił dzieje ustrojowe, kancelarie oraz akta urzędów administracji ogólnej w guberni kieleckiej⁷. Kancelaria Rządu Gubernialnego Łomżyńskiego stała się przedmiotem badań Aliny Kopiczyńskiej (Nikiforuk przed zamążpójściem)⁸, natomiast Kancelaria Gubernatora Warszawskiego – Janiny Zaborowskiej⁹. Niewątpliwie przejście z jednego systemu kancelaryjnego na drugi nie było procesem łatwym ani szybkim i powodowało znaczne trudności oraz nieprawidłowości w pracy urzędów. Problemem zmiany systemu kancelaryjnego po 1866 r. zajął się Jan Kozłowski w artykule *Realizacja reformy administracyjnej w Królestwie Polskim w latach 1867–1875* opublikowanym na łamach „Przeglądu Historycznego”¹⁰.

Problematyka funkcjonowania urzędów i kancelarii organów administracji terenowej szczebla wojewódzkiego/powiatowego we wskazanym okresie częściowo podejmowana była w odniesieniu do ziem polskich zaboru pruskiego i austriackiego. Tej tematyce poświęcony jest m.in. jeden z rozdziałów publikacji Artura Górnika i Krzysztofa Latawca, *Kancelaria organów władzy w Galicji. Wybór źródeł* dla terytorium zaboru austriackiego¹¹ oraz kilka artykułów opublikowanych na łamach „Archeionu” dotyczących ziem zaboru pruskiego¹². Warto przywołać tu także publikację Mieczysława Stelmacha, traktującą o kancelarii pruskich urzędów administracji państwowej na przykładzie rejencji¹³.

Bez wątpienia stan badań w obszarze polskiej kancelarii akt spraw wzbogacają wstępy do inwentarzy archiwalnych¹⁴ oraz edycji źródłowych¹⁵. Niestety, te pierwsze nie funkcjonują w powszechnym obiegu naukowym ze względu na ich archiwalny charakter – z wyjątkiem opublikowanych inwentarzy

⁶ Górnik, *Rosyjska kancelaria akt spraw*.

⁷ Guldon, „Urzędy administracji ogólnej”.

⁸ Nikiforuk, „Kancelaria Rządu Gubernialnego Łomżyńskiego”; Kopiczyńska, „Zespoły akt Kancelarii Gubernatora”; Kopiczyńska, „Kancelaria Gubernatora Łomżyńskiego”.

⁹ Zaborowska, „Ustrój, dzieje i akta”.

¹⁰ Kozłowski, „Realizacja reformy administracyjnej”.

¹¹ Górnik i Latawiec, *Kancelaria organów władzy w Galicji*, 21–24.

¹² Radtke, „Przemiany administracyjno-ustrojowe”; Spyra, „Kancelaria i registratura”; Radtke, „Akta spraw”.

¹³ Stelmach, *Kancelarie pruskich urzędów administracyjnych*.

¹⁴ Ramotowska, *Inwentarz akt I Rady Stanu*; Ramotowska, *Inwentarz akt II Rady Stanu*; Ramotowska, *III Rada Stanu*; Baszyński, „Inwentarz zespołu akt Naczelnik Powiatu Włocławskiego”.

¹⁵ Pawłowski, *Protokoły Rady Księstwa Warszawskiego. T. 1 (cz. 1–2) i t. 2 (cz. 1–2)*.

Franciszki Ramotowskiej, te drugie natomiast kwestie kancelaryjne traktują dosyć ogólnikowo.

Na pewno pomocne w badaniach nad polską kancelarią akt spraw są publikacje poświęcone ustrojowi i administracji Księstwa Warszawskiego i Królestwa Polskiego. Jednak większość z nich ma charakter syntez, przez co ich przydatność w badaniach organizacji urzędów administracji terenowej szczebla obwodowego (powiatowego) jest połowiczna¹⁶.

Biorąc pod uwagę nikły stan badań nad polskim systemem kancelaryjnym w odniesieniu do urzędów administracji niższych szczebli, w niniejszym artykule skupiono się na urzędzie reprezentującym szczebel administracji lokalnej – Biurze Komisarza Obwodu Kujawskiego. Funkcjonowało ono pod tą nazwą w latach 1816–1842, w okresie 1842–1847 zaś działało jako Biuro Naczelnika Powiatu Kujawskiego, by ostatecznie w latach 1847–1866 przybrać nazwę Biura Naczelnika Powiatu Włocławskiego. Mimo dwukrotnej zmiany nazwy urzędu jego kompetencje przez cały okres pozostawały niewzruszone, a wszelkie akty normujące zasady działania instytucji wydane w początkowym okresie jej istnienia pozostawały aktualne.

Za główny cel publikacji postawiono odtworzenie w wyżej wspomnianym urzędzie procesu aktotwórczego. Za Bohdanem Ryszewskim należy rozumieć go jako ciąg czynności i zdarzeń prowadzący do powstania registratury urzędu. Proces zaczyna się od pojawienia w urzędzie informacji, która zostaje przetworzona i utrwalona na nośniku, co prowadzi do powstania dokumentu. Postępowaniu towarzyszy szereg czynników zewnętrznych oraz wewnętrznych mających wpływ na jego przebieg. Dokument, który w tym wypadku możemy zdefiniować jako informację utrwaloną na fizycznym nośniku danych, stanowi przedmiot obiegu w urzędzie. W jego następstwie powstają kolejne dokumenty, co prowadzi ostatecznie do formowania ich w jednostki kancelaryjne, a na samym końcu do narastania registratury urzędu¹⁷. Proces aktotwórczy jest obok procesu archiwizacji składowym elementem procesu archiwotwórczego.

Omówienie procesu aktotwórczego musi być poprzedzone charakterystyką struktury organizacyjnej aktotwórcy, stąd też w niniejszym artykule zawarte zostały rozważania również na ten temat.

¹⁶ Ajnenkiel, Leśnodorski i Rostocki, *Historia ustroju Polski*; Izdebski, *Historia administracji*; Janicka, *Ustrój administracji*; Kallas, *Historia ustroju Polski*; Łaszewski i Salmonowicz, *Historia ustroju Polski*; Maciejewski, *Historia administracji*.

¹⁷ Ryszewski, *Problemy i metody*, 87.

Wybór Biura Komisarza Obwodu Kujawskiego i jego ustrojowych następców w latach 1816–1866 został podyktowany bardzo dobrym stanem zachowania wytworzonego przezeń zespołu archiwalnego, znajdującego się obecnie w zasobie włocławskiego oddziału Archiwum Państwowego w Toruniu¹⁸. To studium przypadku stanowić może przyczynek do podjęcia badań w podobnym zakresie nad innymi urzędami administracji szczebla obwodowego/powiatowego, co być może zaowocuje stworzeniem całościowego, modelowego ukazania systemu polskiej kancelarii akt spraw XIX w. dla urzędów administracji terenowej niższego szczebla¹⁹.

W wyniku postanowień Kongresu Wiedeńskiego (1814–1815) dokonano podziału ziem Księstwa Warszawskiego stworzonego przez Napoleona w 1807 r. Dotychczasowe departamenty – poznański i bydgoski wraz z Wolnym Miastem Gdańskiem wcielono do Prus, z Krakowa i okolicznych ziem utworzono Rzeczpospolitą Krakowską, okręg tarnopolski zwrócono Austrii. Z pozostałych terenów utworzono Królestwo Polskie powiązane unią polityczną i personalną z carską Rosją. Zmiana przynależności państwowej oraz podziału administracyjnego (powołano osiem województw w miejsce dawnych departamentów Księstwa Warszawskiego oraz 39 obwodów zamiast 77 wcześniejszych powiatów) nie pozostała bez echa dla funkcjonowania urzędów administracji oraz ich kancelarii. Przez kilka pierwszych lat w nowych realiach administracyjnych należało uporządkować registry po ustrojowych poprzednikach. Władza w województwach oraz obwodach była sprawowana kolegalnie. W komisjach szczebla wojewódzkiego pod przewodnictwem prezesa pełniło funkcję pięciu tzw. komisarzy zasiadających oraz komisarzy delegowani. Ci ostatni byli tak nazywani, gdyż kierowano ich do obwodów, gdzie stali na czele komisji obwodowych. Ich liczba w komisjach wojewódzkich wynikała z liczby obwodów w danym województwie. W okresie konstytucyjnym Królestwa Polskiego wahała się ona od czterech do siedmiu²⁰.

Według aktu Namiestnika z 1816 r. Włocławek stał się stolicą obwodu kujawskiego, który powstał z połączenia dotychczasowych powiatów: brzeskiego, kowalskiego i radziejowskiego, wchodząc w skład województwa mazo-

¹⁸ Naczelnik Powiatu Włocławskiego, 71/322/0.

¹⁹ Innymi zespołami wartymi przebadania ze względu na stosunkowo dużą liczbę zachowanych w nich materiałów są: Naczelnik Powiatu Kaliskiego, 11/1/0 (971 j.a.) oraz Naczelnik Powiatu Łukowskiego, 35/125/0 (677 j.).

²⁰ Łaszewski i Salmonowicz, *Historia ustroju Polski*, 110.

wieckiego²¹. W latach 1829–1836 stolica obwodu znajdowała się w Brześciu Kujawskim²². Ukazem carskim z 1837 r. dokonano zmian w nomenklaturze organów szczebla wojewódzkiego. Od tego momentu województwa przyjęły miano guberni, komisje wojewódzkie zaczęto nazywać rządami gubernialnymi, natomiast dotychczasowym prezesom komisji przypadł tytuł gubernatorów cywilnych²³. Kolejne takiego typu zmiany nastąpiły w 1842 r., kiedy przemianowano obwody na powiaty, natomiast dotychczasowe powiaty nazwano okręgami sądowymi. Komisarze obwodowi stali się wówczas naczelnikami powiatów, zaś ich adiunkci dozorcami miast – pomocnikami naczelników powiatowych²⁴. Dnia 2 lutego 1847 r. (datacja w całym artykule prowadzona jest według kalendarza gregoriańskiego) nastąpiło przemianowanie powiatu kujawskiego na powiat włocławski²⁵. Z dniem 1 stycznia 1867 r. w znacznym stopniu zmieniono organizację urzędów naczelników powiatowych. Wprowadzono również obowiązkowo język rosyjski jako urzędowy oraz rosyjski system kancelaryjny w urzędach administracji państwowej i samorządowej.

Struktura i funkcje urzędu

Struktura organizacyjna komisji obwodowych była wzorowana na komisjach wojewódzkich i w zasadzie była z nią identyczna, tworzyły ją: Wydział Oświecenia Publicznego, Wydział Ogólny, Wydział Administracyjny, Wydział Policynny, Wydział Wojskowy i Wydział Skarbowy. Wydział Oświecenia Publicznego zajmował się dozorem nad funduszami kościelnymi i szkolnymi, szkołami, bibliotekami, budynkami czci religijnej, wpływami do kas szkolnych, moralnością nauczycieli publicznych, sprawami wolności druku i wyznań, wizytowaniem szkół oraz popisami publicznymi. Do obowiązków Wydziału Ogólnego należała organizacja gmin wiejskich, sprawy kadrowe oraz prenumerata czasopism urzędowych. Kompetencjami Wydziału Administracyjnego były sprawy dotyczące się podziału administracyjnego obwodu, zgromadzeń politycznych, stowarzyszeń, statystyki, instytucji publicznych, przemysłu, handlu, dróg, komunikacji, budownictwa, poczty, aktów ślubów i pogrzebów. Wydział Policynny stał na czele zapobiegania bezprawiu i zgorszeniu publicznemu, za-

²¹ *Dziennik Praw* 2, 115–18; Kallas, „Z przeszłości administracyjnej Kujaw”, 202.

²² *Ibid.* 20, 95–96.

²³ *Ibid.*, 412–17.

²⁴ *Dziennik Praw* 30, 280–85.

²⁵ *Dziennik Urzędowy Guberni Mazowieckiej* 12, 257–58.

pewnienia bezpieczeństwa i porządku publicznego, zwalczania epidemii, żebractwa i próżniactwa. Zajmował się wydawaniem paszportów i zaświadczeń, administracją szpitali, więzień i domów poprawczych, kontrolą miar i wag, ustalaniem cen artykułów pierwszej potrzeby. Sprawował dozór nad Radą Lekarską, jarmarkami i targami. Do zadań Wydziału Wojskowego należało organizowanie zaciągów wojskowych, składów żywności, przemarszów i zakwaterowania wojsk. Wydział Skarbowy rozciągał swą pieczę nad kasami i poborem oraz egzekucją wszelkich podatków i wpływów, cłami, magazynami solnymi, tytoniowymi, stemplami, administracją lasów i dóbr w obwodzie²⁶.

W Biurze Komisarza Obwodu Kujawskiego oraz jego ustrojowych następców zazwyczaj na jeden wydział przypadało od jednego do dwóch pracowników. Istotne jest, że osoba, do której przypisano merytoryczne kompetencje jednego z wydziałów, jednocześnie pełniła funkcje kancelaryjne. Na przykład jeden z kancelistów był równocześnie referentem pomocnikiem adiunkta dozorczy miast, a drugi referentem pomocnikiem rachmistrza. Archiwista dziennikarz pełnił równoległe funkcję referenta czynności skarbowych wychodzących, natomiast posłaniec konny – referenta pomocnika sekretarza²⁷. Pełniejszy podział pracy urzędników biura zachował się z czasów funkcjonowania powiatu włocławskiego (po 1847 r.). Według tego dokumentu starszy pomocnik zajmował się rozliczaniem kas miejskich, sprawami bożniczymi oraz interesami miast. Pomocnikowi młodszemu przypadły kompetencje Wydziału Oświecenia, a więc sprawy szkół i kościołów. Pierwszy sekretarz zajmował się kontrolami skarbowymi sądów oraz kierował kancelarią. Drugi sekretarz prowadził sprawy dotyczące wojska, policji, włościan oraz służby ogólnej. Tłumacz języka rosyjskiego prowadził kontrolę urlopowanych oraz kwaterunkową, a także załatwiał korespondencję w języku rosyjskim²⁸.

Zatrudnionych w biurze urzędników, którym przypisano kompetencje merytoryczne oraz kancelaryjne, wspierali urzędnicy nieetatowi. Wśród nich był asesor honorowy, będący jednocześnie referentem pomocnikiem przy komisarzu. Najliczniejszą grupą personelu nieetatowego byli tzw. dietariusze²⁹. Przydzielano ich do różnych stanowisk, zarówno kancelaryjnych, jak i meryto-

²⁶ Naczelnik Powiatu Włocławskiego, 71/322/210: 2–3; *Dziennik Praw* 2, 34–8, 52.

²⁷ Naczelnik Powiatu Włocławskiego, 71/322/210.

²⁸ „Protokół tradycji urzędu naczelnika powiatu włocławskiego na osobę Józefa Wiczerskiego”, 1863 r., Komisja Województwa Mazowieckiego, 1/227/0/1/3841: nlb

²⁹ Dietariusze byli zatrudniani przez urzędników, aby usprawnić czas załatwiania spraw, jednak osoby te nie mogły korzystać z praw i prerogatyw przysługujących urzędnikom etatowym, por. *Dziennik Praw*, 53, 102–05.

rycznych. Najczęściej najmowano ich do pracy w kancelarii. Spośród siedmiu dietariuszy zatrudnionych w Biurze Komisarza Obwodu Kujawskiego w 1837 r. czterech z nich umieszczono w kancelarii, dwóch wyznaczono na pomocnika archiwisty, a jednemu przypadła funkcja referenta pomocnika rachmistrza³⁰.

Rozwiązanie zastosowane w Biurze Komisarza Obwodu Kujawskiego, i jego późniejszych emanacji, polegające na łączeniu kompetencji kancelaryjnych i merytorycznych na jednym stanowisku w przypadku urzędu szczebla obwodowego/powiatowego można uznać za jak najbardziej zasadne. Rozwiązanie takie znacznie skracało drogę obiegu pisma w przypadku spraw prowadzonych merytorycznie przez osoby odpowiedzialne również za mundowanie. Z drugiej strony należy się zastanowić, czy korzystniejsze dla pracy urzędu było, aby pracownik, który uzyskał już akceptację co do sposobu załatwienia sprawy, poświęcał czas na sporządzenie czystopisu, czy powinien zająć się sprawą kolejną. Nie mniej obecność w kancelarii dietariuszy, czyli dodatkowych pracowników naje- tych wyłącznie do pracy kancelaryjnej, może sugerować, że w przypadku natłoku spraw, to im zostawiano zaaprobowane pisma do mundowania, a urzędnicy etatowi mogli się zająć kolejnymi sprawami pod względem merytorycznym.

Obieg pisma i proces aktotwórczy w sprawach potocznych³¹

Zarządzenia wewnętrzne ustalające obieg pisma w Biurze Komisarza Obwodu Kujawskiego zachowały się tylko dla jego pierwszego okresu działalności. Jednak analiza not kancelaryjnych oraz analiza obiegu pism innych urzędów – co prawda z nieco późniejszego okresu (po 1847 r.) – pozwala stwierdzić, że w modelowym kształcie obieg pism nie zmieniał się aż do 1866 r. Zmianie uległy jedynie nazwy niektórych stanowisk urzędników, co było naturalną konsekwencją przemianowania całego urzędu w 1842 r.

Z reguły przyjęciem i odpieczętowaniem wpływów zajmował się jeden z sekretarzy. Następnie – w okresie obwodu – rejestrował je w dzienniku. Z biegiem

³⁰ Naczelnik Powiatu Włocławskiego, 71/322/210.

³¹ Omówienia obiegu pisma w Biurze Komisarza Obwodu Kujawskiego autor podjął się podczas XXII Ogólnopolskiego Zjazdu Studentów Archiwistyki, w Siedlcach w dniach 16–17 IV 2021 r. Tekst wystąpienia został opublikowany na łamach czasopisma „Officina Historiae”, dlatego poniżej to zagadnienie przedstawiono tylko w ujęciu syntetycznym. Pod pojęciem spraw potocznych należy rozumieć takie, jakich załatwianie dokumentowano w postaci korespondencji urzędowej, a więc typowych akt spraw, mających pierwotnie fizyczną postać luzów. Por. Guzman, „Organizacja i obieg pism”, 33–43.

czasu zadanie to weszło do kompetencji archiwisty, który tym samym zyskał miano dziennikarza archiwisty. W kolejnych latach do prowadzenia dziennika wpływów oddelegowano jednego z kancelistów. Fakt przyjęcia pisma zostawił swój fizyczny ślad w postaci prezenty naniesionej na wpływ. Składała się na nią parafka z datą zawierającą dzień łamany na miesiąc i dwie ostatnie cyfry roku, umieszczona w górnej części pisma po prawej stronie. Niżej zaś, pod miejscem, w którym w piśmie wskazano adresata, zapisywano numer z dziennika, pod jakim zarejestrowano ekszhibit. Niestety w zachowanej dokumentacji Biura Komisarza Obwodu Kujawskiego występują tylko pojedyncze wyciągi z dzienników kancelaryjnych. Według zawartych tam informacji w dzienniku odnotowywano nadawcę pisma, numer i datę pisma z kancelarii nadawcy, dzień odebrania wpływu, numer, pod którym go zarejestrowano, treść pisma, streszczenie odpowiedzi lub opisanie działań podjętych po załatwieniu sprawy oraz adnotacje. W adnotacjach należało wyjaśnić, o ile zaszła taka okoliczność, dlaczego sprawy nie załatwiono bądź nie wydano dyspozycji. Takie dzienniki prowadzono dla każdego wydziału³².

Ramotowska wyjaśnia, że dzienniki służące rejestracji korespondencji ewoluowały z tzw. dzienników czynności³³. W aktach Biura Komisarza Obwodu Kujawskiego nie zachowały się pomoce kancelaryjne za wyjątkiem kilku wspomnianych wyciągów z dzienników wydziałowych. W pismach dołączonych do tych wyciągów władze zwierzchnie zwróciły uwagę, że komisarze obwodowi nie wysyłają wymaganych prawem wyciągów z *dzienników czynności swoich*. Materiały te pochodzą z 1817 r., tak więc można stwierdzić, że są elementem pośrednim w procesie wykształcania się dzienników korespondencji z dzienników czynności, o których pisała Ramotowska. Zauważa ona ponadto, że proces ten polegał na zaniechaniu dołączania do dzienników czynności pism wpływających, gdyż nie było to potrzebne po wprowadzeniu do dziennika rubryk charakteryzujących treści wpływów³⁴. Pierwotnym celem prowadzenia dzienników było kontrolowanie toku i sposobu załatwiania sprawy przez urzędników. Fakt cyklicznego wysyłania wyciągów z dzienników Komisji Wojewódzkiej świadczy o tym, że nie tylko sami urzędnicy kontrolowali przebieg spraw w swoim urzędzie, lecz również sami podlegali kontroli w zakresie prowadzonych spraw przez władze zwierzchnie. Z czasem dzienniki w drodze ewolucji zaczęły spełniać kolejne funkcje, takie jak: kontrola czynności kance-

³² Naczelnik Powiatu Włocławskiego, 71/322/154: 4.

³³ Ramotowska, „Uwagi o księgach kancelaryjnych”, 64.

³⁴ *Ibid.*, 65.

laryjnych, rejestracja obiegu pisma w różnych jego fazach, rejestracja dekretacji, identyfikacja miejsca, gdzie pismo zostało złożone po załatwieniu sprawy³⁵. Wyciągi z ksiąg kancelaryjnych czy też ksiąg czynności, gdyż w aktach Biura Komisarza Obwodu Kujawskiego nazwy te używane są zamiennie, pozwalają na ustalenie skąd i kiedy wpłynęło jakie pismo oraz jak ostatecznie kończyła się sprawa nim wszczęta. Niestety, twierdzenie Ramotowskiej i Rostockiego o użyteczności dzienników w analizie obiegu pisma nie sprawdzają się w przypadku wspomnianych wyciągów z dzienników wydziałów Biura Komisarza Obwodu Kujawskiego. Zawarte w nich informacje są najzwyczajniej zbyt lakoniczne. Być może wynika to z faktu, że urzędy szczebla obwodowego nie potrzebowały, bynajmniej we wczesnym okresie ich działalności (od 1816 r. do lat 30. XIX w.), dokładnych pomocy kancelaryjnych pozwalających na śledzenie dróg pism, gdyż były one niezbyt rozbudowane pod względem struktury organizacyjnej. W związku z tym wystarczające było przypisanie pisma do konkretnego wydziału i zarejestrowanie go w odpowiednim dzienniku wydziałowym. Niewykluczone jest, że bardziej szczegółowe pomoce kancelaryjne pojawiły się w czasach późniejszych. Mimo że fizycznie nie zachowały się dzienniki ogólne, obecność w dziennikach wydziałowych rubryki przeznaczony na numer dziennika ogólnego świadczy o prowadzeniu takiej pomocy kancelaryjnej w urzędzie.

Informacje dotyczące sposobu załatwienia sprawy, analizowane pod kątem przebiegu procesów aktotwórczych, pozwalają na identyfikację dalszych kierunków prowadzonych spraw. Pisma włączano do akt i pozostawiano w registraturze, przekazywano do Komisji Wojewódzkiej, upubliczniano (w przypadku pism zawierających „Dzienniki Praw”), odsyłano do nadawcy z odpowiedzią bądź załatwiano od razu lub przekazywano do załatwienia innym podmiotom. Świadczą o tym zapisy w odpowiedniej rubryce tabeli wyciągu z dziennika, takie jak: „Do uskutecznienia biurowi przeznaczono”, lub proste odpowiedzi, np. „zyskał”, gdy rozpatrywano podanie burmistrza Włocławka o urlop³⁶. Niekiedy wpływy determinowały odwołanie się do pism znajdujących się już w registraturze bądź archiwum urzędu. Na przykład w sprawie dotyczącej zmiany dziesięciny, załatwianej przez Wydział Oświecenia, sięgnięto do delaty przechowywanej w kasie powiatu³⁷. W wyciągach z dzienników brakuje informacji o datach załatwienia spraw i wysłania odpowiedzi. W przypadku spraw za-

³⁵ *Ibid.*, 67; Rostocki, „Księgi kancelaryjne i akta spraw”, 253.

³⁶ Naczelnik Powiatu Włocławskiego, 71/322/154: 51.

³⁷ *Ibid.*, 43.

kończonych zapisywano w odpowiedniej rubryce dziennika formułę *ad acta*, jednak nie precyzowano dokładnego umieszczenia akt ani ich sygnatury³⁸. Niektóre wpływy stanowiły podstawę do tworzenia ogólnych raportów przesyłanych następnie władzom zwierzchnim – wówczas w rubryce przeznaczonej na informacje o działaniach podjętych celem załatwiania sprawy umieszczano wpis: „Do ogólnego raportu Komisji Wojewódzkiej”³⁹.

Po rejestracji pisma były przeglądane przez komisarza (naczelnika). Wiele pism adresowanych było *de facto* do urzędów wyższych instancji, np. komisji wojewódzkich. Jednak ówczesne prawo wymagało, by najpierw trafiały one do komisji obwodowej i dopiero w przypadku stwierdzenia poprawności formalnej i merytorycznej przekazywane były dalej, do właściwego odbiorcy. W przypadku stwierdzenia błędów pisma odsyłało do poprawy, a w niektórych przypadkach nakładano na ich nadawców kary, np. wójtów, którzy przysłali błędne pismo, lub samych oficjalistów biura komisarza (naczelnika), gdy przesłali podanie zawierające błędy dalej do komisji wojewódzkiej. Wpływy o charakterze jawnym odczytywano przed komisarzem, adiunktem, dozorcą oraz referentami. Następnie komisarz (naczelnik) osobiście lub adiunkt (pomocnik), ale tylko w obecności zwierzchnika, nanosił na pisma dekretację i rozdzielał między referentów. W Biurze Komisarza Obwodowego zazwyczaj dekretowano pisma poprzez zapisanie nazwy wydziału, inicjałów referenta, nanoszono już wtedy skrót „Nr”, by następnie wpisać obok niego numer z dziennika wydziałowego. Jednak nie zawsze uzupełniano ten element – przeważnie ograniczano się wyłącznie do zapisania daty przyjęcia pisma przez wydział. Czasami dekretację oznaczano małą, podkreśloną literą „d”, pod którą zapisywano dyspozycję. Pisma pilne dekretowano do konkretnych referentów, zapisując ich nazwiska oraz adnotację „pilno”. Kolejnym typem dekretacji było polecenie włączenia pisma do registratury, oddawano ją za pomocą formuły „ad acta” lub „do akt”. Na niektórych pismach można zaobserwować zmianę dekretacji, np. przekreślenie wskazanej nazwy wydziału i zapis „do akt”⁴⁰.

Po zadekretowaniu pism trafiały one do wskazanych wydziałów i urzędników. Zadaniem referentów było merytoryczne załatwienie sprawy oraz opracowanie konceptu odpowiedzi. Koncepty w sprawach adresowanych do komisji wojewódzkiej (rządu gubernialnego), a przechodzących przez komisję

³⁸ Ibid.

³⁹ Ibid., 45.

⁴⁰ Naczelnik Powiatu Włocławskiego, 71/322/231; *ibid.*, 71/322/288; *ibid.*, 71/322/338.

obwodową (komisję powiatową) przeważnie opracowywano na wpływach. Wykorzystywano w tym celu lewy margines pisma, który z zasady powinien pozostawać pusty. Przy dłuższych conceptach nanoszono je na odwrocie pisma, jeżeli pozostawało niezapisane. Czasami do sporządzenia minuty używano czystych kartek papieru o zauważalnie gorszej jakości niż do sporządzania czystopisów. Tworząc w ten sposób brudnopisy, pozostawiano wolny lewy margines strony, by zwierzchnicy mogli nanieść na niej ewentualne poprawki lub uwagi. Treść odpowiedzi referowano przed komisarzem (naczelnikiem) lub adiunktem (pomocnikami). Gdy została ona zaaprobowana, składano minutę w kancelarii celem jej przepisania w czystopis. Referenci po złożeniu pisma byli odpowiedzialni za to, aby kanceliści przepisali je w terminie⁴¹. Obowiązujące w czasach obwodu przepisy nie pozwalały na pozostawienie pisma w kancelarii na okres dłuższy niż sześć dni. Za nieprzestrzeganie tego terminu potrącano z miesięcznej pensji kancelisty. Konsekwencją mundowania było zapisanie na przepisany już koncepcie wyrażenia „mundowano” lub litery „m”, daty wykonania tej czynności oraz parafki. Wieczorem sekretarz odbierał z kancelarii gotowe pisma. Następnego dnia rano sprawdzał ich kompletność oraz poprawność, by następnie przedłożyć komisarzowi (naczelnikowi) do podpisu. Gdy pisma zostały już uwierzytelnione i zapakowane w koperty, przekazywano je ekspedytorowi do dalszej wysyłki⁴².

Ekspediowanie pism, w odróżnieniu od pozostałych czynności kancelaryjnych, nie było do tej pory dokładniej analizowane w literaturze przedmiotu. Zarządzenia pozostawione w aktach Naczelnika Powiatu Włocławskiego pozwalają na dokładne przedstawienie systemu ekspedycji pism urzędowych.

Od 1816 r. ekspediowaniem pism zajmowali się gońcy konni. W każdym z obwodów, a następnie powiatów utrzymywano jednego etatowego gońca konnego. Z czasem posługę pocztową powierzono gminom, ale ponieważ nie oparto jej na stałych zasadach, wysyłka pism była bardzo uciążliwa. Ponadto z roku na rok wzrastała liczba ekspedycji wysyłanych pocztą. Z tych powodów Rząd Gubernialny Mazowiecki w 1843 r. postanowił wprowadzić nową organizację przesyłania pism urzędowych. Wedle zaleceń władz gubernialnych Naczelnik Powiatu Włocławskiego miał opracować sieć opartą na punktach stacyjnych. Utrzymywanie stacji ekspedycyjnych miało stanowić obowiązek służbowy prezydentów, burmistrzów, wójtów gmin, na terenie których znaj-

⁴¹ Ibid., 71/322/447: 359.

⁴² Ibid., 71/322/447: 223–25, 357–60; *ibid.*, 71/322/234.

dowała się dana jednostka. Stacje te powinny znajdować się w miastach i gminach, które utrzymywały korespondencję z miastem powiatowym oraz w większych miastach i gminach parafialnych. W gminach i miastach położonych nie dalej niż milę od miasta powiatowego polecono nie lokować stacji ekspedycyjnych, gdyż obsługiwane były przez ekspedytora kancelarii powiatu. Na ekspedytora polecono wyznaczyć dotychczasowego pobierającego pensje posłańca konnego lub osobę wybraną przez naczelnika. Ponadto polecono zaopatrzyć kancelarię naczelnika powiatu wrocławskiego w specjalną szafę podzieloną na opisane przegródki odpowiadające każdemu punktowi stacyjnemu. W ten sposób gotowe do wysyłki pisma trafiały do odpowiedniej przegródki, a stamtąd były zawożone do właściwej stacji ekspedycyjnej. Do każdego pisma przeznaczonego do wysyłki dołączano specyfikację sporządzoną przez ekspedytora, zawierającą numer i adres. Pisma okólne wydawane dla wszystkich gmin i miast wysyłano tak, aby obieg swój zaczynały na wskazanej w adresie stacji ekspedycyjnej. Stamtąd „obchodziły” wszystkich okolicznych wójtów i burmistrzów, aby powrócić na pierwszą stację, skąd burmistrz lub wójt stacyjny odsyłał okólniki z potwierdzeniem do kancelarii naczelnika powiatu. Tam zwrócone cyrkularze zszywano ze sobą, nadając im układ chronologiczny⁴³.

Aby zapewnić przesyłkom należytą ochronę przed zamknięciem lub zgubieniem, polecono, aby kosztem kas miejskich i wójtów zakupić lub sporządzić torbę skórzaną o odpowiedniej formie i wielkości stosownej do potrzeby, z rzemiennym paskiem umożliwiającym przewieszenie przez ramię⁴⁴.

Prezydentom, burmistrzom i wójtom polecono odbierać przynajmniej dwa razy na tydzień pocztę ze stacji ekspedycyjnej. Osoba wyznaczona przez nich do tej czynności przekazywała odebraną pocztę odbiorcom zgodnie z zapisami specyfikacji – obowiązek ten sprawowali kolejno mieszkańcy, wyznaczony przez wójta sołtys lub opłacony goniec (jego posadę musiał zatwierdzić Rząd Gubernialny). Urzędnik utrzymujący daną stację przekazywał ekspedycje posłańcowi oraz notował na specyfikacji nazwisko odbierającego pocztę oraz datę doręczenia. Uzupełnione w ten sposób specyfikacje zszywano i przechowywano, aby w razie potrzeby udowodnić odbiór przesyłek. W przypadku gmin, które odbierały ekspedyty bezpośrednio z kancelarii naczelnika powiatu kujawskiego, polecono, aby posłańcy raz w tygodniu, najlepiej w niedzielę, przychodzili odebrać pocztę. Wręczał ją im ekspedytor, który odnotowywał ten fakt

⁴³ Ibid., 71/322/154: 437–53.

⁴⁴ Ibid.

w książce ekspedycyjnej. W przypadku rozkazów rządowych o wysokiej klauzuli pilności, których doręczenie z opóźnieniem mogłoby ponieść za sobą szkodliwe konsekwencje, naczelnik powiatu powinien wysłać bezpośredniego gońca wprost do adresata lub stacji ekspedycyjnej ze specjalnym rozkazem, aby urzędnik stacyjny natychmiast przesłał pismo dalej do odbiorcy. Prace poszczególnych stacji ekspedycyjnych miały być szczegółowo kontrolowane przez naczelnika powiatu i jego starszego pomocnika podczas objazdu powiatu⁴⁵.

W 1843 r. w powiecie włocławskim funkcjonowało dziesięć stacji ekspedycyjnych umieszczonych w następujących miejscowościach: Brześć, Gubin, Kowal, Lubień, Nieszawa, Osiecin, Przedecz, Radziejów, Służew, Włocławek⁴⁶. Posłaniec konny zatrudniony w biurze naczelnika powiatu miał być ubrany w kurtkę z szarego sukna ze stojącym ciemno-zielonym kołnierzem, a także w szare rajtuzy z ciemnozieloną wypustką. Na głowie powinien nosić furażerkę z sukna ciemno-zielonego z daszkiem, nad którym żółtą nicią powinny być wyszyte litery powiatu. Stroju dopełniać miały skórzana torba i szary płaszcz. Z zasady posłaniec miał się poruszać konno, jednak w przypadku dużych mrozów zezwalano na podróż wozem. Ekspedycje rozwoził i doręczał za podpisem w książce ekspedycyjnej, która powinna co kwartał być złożona w archiwum powiatu. Przed każdym wyjazdem i po powrocie posłaniec miał obowiązek zameldowania się u naczelnika powiatu i zaraportowania o dostrzeżonych po drodze podejrzanych ludziach, uszkodzonych mostach lub drogach⁴⁷.

Pisma, które zostawały włączane do akt oraz minuty wysłanych odpowiedzi, łączono w akta spraw i umieszczano w archiwum. Kryteria podziału i wyodrębniania akt spraw opisane przez Rostockiego⁴⁸ funkcjonujące w administracji Księstwa Warszawskiego i Królestwa Polskiego również stosowane były w Biurze Komisarza Obwodu Kujawskiego. Akta wyodrębniano w oparciu o różne kryteria – zewnętrzną postać akt, zakres działania i strukturę organizacyjną urzędu. Poszytom nadawano tytuły rzeczowe, np. „Organizacja gmin wiejskich”, „Urlopy urzędników”, „Personalia biura powiatu” lub „Składanie raportów Jaśnie Panu”.

Akta spraw fizycznie łączono w archiwum Biura Komisarza Obwodu Kujawskiego i jego następców w poszyty zaopatrzone okładką z grubszego papieru koloru szarego. W pierwszych latach działalności Biura Komisarza Ob-

⁴⁵ Ibid.

⁴⁶ Ibid.

⁴⁷ Naczelnik Powiatu Włocławskiego, 71/322/338: 29.

⁴⁸ Rostocki, „Księgi Kancelaryjne i akta spraw”, 151–52.

wodu Kujawskiego okładki miały – przynajmniej w części poszytów – postać blankietową⁴⁹. W formie nadruku występowały na nich następujące elementy informacyjne: u góry bliżej prawej krawędzi „Volumen”, pod nim „Następuie”. Poniżej centralnie majuskulnymi literami wydrukowany był termin „AKTA” a pod nim „Ogólne”. Wzdłuż dolnej krawędzi okładki występowały centralnie: termin „Archivum”, pod nim „Wydziału Służby Publicznej”, a jeszcze niżej, oddzielone od pozostałych grubszą linią termin „N^o”, blisko lewej krawędzi okładki i centralnie umieszczony zwrot „Reper:” (repertorium). Pozostałe informacje będące uzupełnieniem treści blankietowej na okładce poszytu dopisane były odręcznie. Był to poniżej terminu „Ogólne” zwrot „Komisji Obwodu Kujawskiego” poniżej termin „tyczące się”, a jeszcze niżej tytuł poszytu (np. Organizacji Bióra Kommissyi Obwodu Kujawskiego”). Poniżej tytułu dopisywano datę założenia poszytu, zapewne równoznaczną z datą najstarszego pisma rozpoczynającego sprawę lub sprawy, jakich dokumentacja trafiła do poszytu. Zapis ten występował na przykład w następującej postaci „Założono dnia 22 Listopada 1825 R.”. W latach trzydziestych datę założenia jednostki podawano według nowego i starego stylu, w postaci ułamkowej. W późniejszym czasie, od lat 30. XIX w. na okładkach poszytów ich charakterystyka przybiera postać rękopiśmienną. Tworzą ją z reguły, poczynawszy od górnej krawędzi w układzie pionowym: nazwa wydziału, termin „akta”, nazwa urzędu, termin „tyczące się”, tytuł poszytu, bliżej dolnej krawędzi z prawej strony data założenia poszytu, poniżej bliżej lewej strony numer poszytu, czyli sygnatura, na tym samym poziomie z prawej strony numer voluminu. Sygnatury w najbardziej rozbudowanej formie przyjmują postać składającą się z numeru jednostki archiwalnej (poszytu) zapisanego cyframi arabskimi, numeru voluminu zapisanego cyframi rzymskimi, litery alfabetu łacińskiego. Ta ostatnia najczęściej stanowiła pierwszą literę wyrazu użytego w tytule poszytu, mającego charakter deskryptora, a więc bliższego określenia jego treściowej zawartości⁵⁰. Jednostki aktowe zaopatrzone były w kartonowe wypustki, jęczyczki, przyszywane do wierzchniej okładki poszytu. Zawierały one naniesiony czerwoną kredką tytuł, sygnaturę oraz rok założenia poszytu. Spora część

⁴⁹ Poniższa charakterystyka okładki poszytu na podstawie oprawy w Naczelnik Powiatu Włocławskiego, 71/322/447.

⁵⁰ Przykładem może być litera „W” występująca w sygnaturze jednostki pt. „Fundusze księży wikariuszów we Włocławku” (Naczelnik Powiatu Włocławskiego, 71/322/57). Sygnatura pierwotna występuje w postaci: nr 6, vol. I, lit. W.

okładek poszytów nosi ślady późniejszych adnotacji i uzupełnień pierwotnych elementów ich opisu, najczęściej skrajnych dat i sygnatur.

W ramach poszczególnych poszytów z aktami spraw zawartą w nich dokumentację obowiązywał porządek chronologiczny. Naturalnie czystopisy ekshibitów przeplatają się z conceptami ekspedytów i dokumentacją pomocniczą. W jednostkach aktowych brak spisów treści, czyli ich zawartości.

Układ jednostek wynikał zapewne z planu akt. Niestety, nie zachował się on do dzisiaj. W ramach poszczególnych wydziałów urzędu teczkom nadawano sygnatury od numeru 1. Z zachowanych sygnatur wynika, że najliczniejszą grupę jednostek (na pewno ponad 150) stworzono w registraturze Wydziału Służby Ogólnej, gdzie założono wiele jednostek akt personalnych. Liczba woluminów w ramach jednej sygnatury nie przekraczała od jednego do dwóch.

Proces aktotwórczy w sprawach szczególnych⁵¹

W ramach ściśle określonych kompetencji komisarza obwodowego obowiązywały różne procedury prowadzenia poszczególnych spraw, do których wykorzystywano przeznaczone specjalnie na ten cel księgi, formularze czy zestawienia tabelaryczne. Istniały jasno określone wytyczne co do prowadzenia dokumentacji w takich właśnie formach oraz przepisy cyklicznego wysyłania przełożonym wyciągów z prowadzonych w ten sposób spraw. W początkowym okresie działalności obwodów w Królestwie Polskim, to znaczy od 1818 r. do początku lat dwudziestych XIX w., ukazało się w dziennikach urzędowych bardzo wiele wytycznych narzucających urzędnikom specyficzne formy dokumentowania załatwianych spraw. Po przekształceniu obwodów w powiaty można założyć, że kompetencje oraz procedury obowiązujące dotychczas komisarzy obwodów znalazły odbicie w pracy naczelników powiatów.

W zakresie kompetencji komisarzy obwodowych znajdowało się wydawanie świadectw osobom zmieniającym miejsce zamieszkania między obwodami w granicach jednego województwa. Do wydania takiego zezwolenia komisarzowi potrzebny był wypis z ksiąg ludności, które znajdowały się u wójtów i burmistrzów. Wydane świadectwo komisarze przesyłali do odpowiednich urzędów wójtowskich lub burmistrzowskich, a w swojej kancelarii tworzyli

⁵¹ Pod pojęciem „spraw szczególnych” należy rozumieć takie, jakich rozstrzygnięcie wymagało osobistego zaangażowania szefa urzędu, komisarza, naczelnika, a dokumentowano je głównie w postaci wpisów do ksiąg i rejestrów.

tw. księgę kontrolną. W niej zapisywano wszystkich obywateli, dla których wydano świadectwa przemieszczenia, przepisując do niej rubryki takie same jak w księdze ludności, z dodaniem rubryk zawierających datę wydania świadectwa oraz miejsca, do którego dozwolono obywatelowi na przeniesienie. Co kwartał komisarz delegowany był obowiązany przysyłać jeden wyciąg z księgi kontrolnej do komisarza obwodu, do którego wydano zezwolenie na przemieszczenie obywateli oraz drugi wyciąg do komisji wojewódzkiej. Świadectwa dla obywateli przemieszczających się między obwodami w różnych województwach wydawała wyżej wspomniana komisja, posiłkując się przedstawieniami komisarza obwodowego, do których załączał wyciąg z księgi ludności⁵².

Do obowiązków komisarzy obwodowych należało również rozliczanie ludności żydowskiej ze specjalnego podatku, który płacono w zamian za zwolnienie od służby wojskowej. Podatek ten miał być uiszczany w comiesięcznych ratach wpłacanych w trzech pierwszych dniach danego miesiąca. Komisarze obwodowi poświadczali wykazy ludności żydowskiej zobowiązanej do płacenia tego podatku, zwanego rekrutowym. Na ich podstawie wydawano i przedkładano komisji wojewódzkiej do podpisu tzw. kwitariusze. Były to prowadzone dla każdego kahału zestawienia kontrybuentów wymienionych z imienia i nazwiska wraz z wysokością podatku do zapłacenia w danym roku oraz sumą, która została wpłacona w miesięcznej racie. Kwity te drukowano po 12 sztuk dla każdej osoby, aby każdorazowo odliczać od widniejącej na nich rocznej kwoty comiesięczną ratę. Po zatwierdzeniu przez komisarzy kwitariuszy przysyłano je burmistrzom lub wójtom, którzy egzekwowali pobór rekrutowego. Po wpłaceniu tego podatku do kas obwodowych dziesiątego dnia każdego miesiąca przysyłano całą sumę do Kasy Głównej Poborów⁵³.

W Królestwie Polskim zbierano również podatek od majątności kościelnych, dla których, wedle zalecenia Komisji Wyznań i Oświecenia Publicznego, powinny być tworzone inwentarze dóbr. Dzięki nim ustalano wysokość składek. Obowiązek stworzenia spisów majątków został scedowany na komisarzy obwodowych, którzy tworzyli je, stosując się do szczegółowych instrukcji ogłoszonych Dziennikiem Urzędowym. Zgodnie z nimi komisarz przyjechawszy do majątku kościelnego musiał rozmówić się z właścicielem lub jego zastępcą, a w przypadku funduszy znacznie oddalonych od beneficjów – zarządcą. Rozmowa miała zaowocować spisaniem szczegółowego raportu, który zawie-

⁵² *Dziennik Urzędowy Województwa Mazowieckiego* 118, 1473–74.

⁵³ *Ibid.*, 72, 915–21.

rał przede wszystkim nazwę funduszu i beneficjum, do którego należał, oraz rozmiar gruntów należących do tegoż. Instrukcja dla komisarza obwodowego określała dokładnie sposoby pomiaru gruntów. Pierwszym z nich było zapisanie rozmiaru gruntu na podstawie dostępnych wcześniejszych obliczeń i map. Jeżeli brakowało dokumentacji stwierdzającej jednoznacznie objętość gruntów, należało ją określić na podstawie miary, jaką była liczba warszawskich korców wysiewu, spisanych w rejestrach wysiewu z ostatnich trzech lat. W przypadku braku takich rejestrów właściciel funduszu miał określić powierzchnię majątku w przeliczeniu na morgi chełmińskie lub na liczbę wysianych korców warszawskich zboża w obecności dwóch wiarygodnych rzeczoznawców z zakresu rolnictwa. Instrukcja wzywała również komisarzy do odczytania wszystkim zebranych obowiązujących przepisów i zapoznania ich z nimi. W raporcie komisarz powinien umieścić dodatkowo informacje dotyczące rodzajów gruntu i ich powierzchni. Jeżeli właściciel majątków nie dokonywał wcześniej różniczenia gruntów na gatunki, jego obowiązkiem było dopełnić tej formalności. Komisarz powinien zweryfikować dane podane przez właściciela, posyłając na grunty osoby znajdujące się na roli lub udając się tam osobiście, aby dokonać właściwych pomiarów. Każda niezgodność miała być odnotowana w protokole. Kolejnymi informacjami zawartymi w spisie gruntów były: liczba morgów łąk (z wyszczególnieniem łąk gruntowych i błotnistych oraz łąk lepszych i gorszych), liczba morgów pastewników (z wyszczególnieniem żyźniejszych, średnich i podłych), wysokość pańszczyzny (z wyszczególnieniem dni sprzężajnych i pieszych), dochody z młyna (o ile młyn jest), dochody z piwa i wódki, czy są i ile wynoszą czynsze od włościan (zarówno w naturaliach jak i w pieniądzu), czy jest wolny wyręb w lasach, czy są stawy i jeziora, jaki jest dochód z rybołówstwa, jaki jest inwentarz gruntowy, ile znajduje się koni, wołów, krów, owiec, trzody, ul, czy są jakieś grunty, łąki, pastwiska pomieszane z innymi gruntami, dochody z domów w mieście, dziesięciny pieniężne i naturalne, jakimi podatkami i opłatami obciążona jest majątność. Po spisaniu i podpisaniu protokołu komisarz obwodowy przystępował do wyliczenia dochodu rocznego z funduszu. Instrukcje zawarte w Dzienniku Województwa zawierają szczegółowe instrukcje wyliczania dochodu, czyli jakie należało zastosować mnożniki przy każdym morgu chełmińskim lub korcu warszawskim za odpowiednią klasę gruntów (np. 12 zł i 7 gr za każdy morg lub korzec gruntu w pierwszej klasie, 20 zł 8 gr w drugiej klasie i tak dalej). Analogicznie obliczano dochód z łąk, pastewników, gruntów pomieszanych. Dochód z pańszczyzny obliczano, mnożąc każdy dzień sprzężajny przez 1 zł, a pieszy przez 15 gr, z propinacji od

każdej beczki po 27 garcy piwa dubeltowego w roku sprawozdawczym po 4 zł i 6 gr, od beczki piwa ordynackiego po 2 zł i 8 gr, od garca wódki po 1 zł i 2 gr, dochód ze stawów i rzek liczono, wyciągając średnią z dochodu uzyskanego w ciągu ostatnich sześciu lat, dochód z naturaliów liczono według średniej miejscowej wartości produktów. Wartość żywego inwentarza ustalano, licząc od każdego konia lub woła po 108 zł, krowę po 72 zł, owcę po 8 zł, pszczelego ulu po 10 zł. Następujące obliczenia komisarze mieli zebrać w tabeli, a od wyciągniętego dochodu odliczyć koszty związane z utrzymaniem budynków, ubezpieczeniem pożarowym, dziesięcinami, utrzymaniem kościoła, organisty, kościelnego, księży. Po ukończeniu spisu komisarz obwodowy przysyłał protokół do komisji wojewódzkiej⁵⁴.

Przyjmowaniem podatków z terenu danego obwodu zajmowała się kasa obwodowa będąca częścią biura komisarza. Zgodnie z przepisami kasy nie powinny przyjmować opłat częściowych podatków zaległych i bieżących, lecz tylko sumę, której wysokość była ustalona ratami zapisanymi w kwitariuszach. Z racji niezgodności, które mogły się pojawić, w związku z opuszczonymi gruntami lub mieszkaniami, z których podatków nie należało brać, Wydział Skarbowy Komisji Województwa Mazowieckiego polecił wójtom i burmistrzom spisać desygnacje, w których mieli wymienić nazwiska właścicieli opuszczonych budynków, gatunek podatku, czas i raty, którymi obciążone zostały pustostany oraz przyczyny ich opuszczenia, a następnie wręczyć je podatnikom w dwóch egzemplarzach. Po uzyskaniu przez obywatela desygnacji udawał się on z nimi do komisarza obwodowego, aby ten sprawdził rzetelność ustaleń wójta lub burmistrza i upewnił się, czy nikt na pewno nie pobiera dochodów z wykazanych pustostanów. Następnie komisarz zatwierdzał jeden egzemplarz desygnacji i wraz z wydanym przez siebie mandatem przysyłał kasie obwodowej. Drugi zaś zostawiał u siebie. Kasa obwodowa wpisywała wysokość podatku do ksiąg kontrolnych i dziennika kasowego, przeprowadzała kontrolę kwitariuszową, której zwieńczeniem było zaktualizowanie kwitariusza oraz wydanie podatnikowi reszty, gdy ten odprowadzał podatek z pustostanów. Do kwitariusza dołączało się mandat i desygnację uzyskane od komisarza obwodowego. W biurze komisarza obwodowego na podstawie pozostawionych desygnacji podejmowano środki w celu przywrócenia pustostanom zdolności podatkowej, czyli sprzedaży nieruchomości, wynajęcie domu lub wydzierżawienie gruntów na tak długo, dopóki obiekt nie spłaci zalega-

⁵⁴ Ibid., 82, 1027–34.

jącej należności. Ze wszystkich kroków podjętych przez komisarza w sprawie odzyskania świadczeń z pustostanów składano kwartalne raporty komisji wojewódzkiej. Spłatę zaległości odnotowywano na tym samym kwiecie, na którym widniała brakująca suma. Po spłacie kwitariusze podpisywane były przez podatników, a wpłaty wpisywane do dziennika i kontroli kwitariuszowej.

W przypadku braku spłaty zaległości kasa obwodowa przenosiła należność do spłaty na kolejny rok, łącząc ją z kolejnymi podatkami, wynikającymi z racji rozpoczęcia kolejnego roku, co działo się tak długo, aż należność nie została spłacona lub umorzona⁵⁵. Gdy jednak zadłużenie podatnika było zbyt duże, a także poza narosłymi zaległościami nie wpłacał on bieżących należności, wówczas komisja wojewódzka polecała komisarzom obwodowym, aby przy użyciu pomocy ze strony służb wojskowych nałożyli odpowiednie kary wynikające z przepisów prawa, a jeżeliby to nie odniosło oczekiwanego skutku, wówczas komisarz miał prawo przy pomocy wojska bezzwłocznie zająć majątek podatnika⁵⁶.

Egzekucja zaległych podatków realizowana w ramach zakresu obowiązków komisarzy obwodowych, podobnie jak wcześniej omówione zadania, w dużej mierze wymagała działań dokumentacyjnych. W momencie upływu terminu przewidzianego na spłatę należności, która nie została uiszczona, kasa obwodowa przesyłała komisarzowi delatę oraz księgi. Delata była sporządzana wedle ustalonego formularza. Zawierała informacje o zaległościach podatkowych z poprzedniego miesiąca oraz podpis kasjera i kontrolera. Wedle procedury powinna była wpłynąć w ciągu trzech pierwszych dni miesiąca (następnego w stosunku do miesiąca, którego dotyczyła). Komisarz osobiście lub przy pomocy rachmistrza sprawdzał poprawność delat, porównując je z księgami kasowymi, czyli dziennikami i kontrolą kwitariuszową⁵⁷. W przypadku jednego uchybienia zlecał poprawę delat kasjerowi, jednak gdyby ten spostrzegł kolejny błąd, miał donieść o tym komisji wojewódzkiej celem ustalenia kary. Poza kasami obwodowymi część danin z terenu obwodu pobierała bezpośrednio Kasa Główna Poborów, Kasa Szkolna czy też sama komisja wojewódzka. Podmioty te również przesyłały komisarzowi delaty. Do trzech dni po otrzymaniu delaty powinna zacząć się egzekucja dłużników. W przypadku, gdyby w ciągu tych

⁵⁵ Ibid., 102, 1251–53.

⁵⁶ Ibid., 107, 1312–13.

⁵⁷ Była to księga, do której wpisywano informacje z wydawanych petentom kwitariuszy.

kilku dni udało się podatnikowi nadrobić zaległości, obowiązany był on okazać kwit z kasy komisarzowi, aby ten mógł go wykreślić z delaty.

Nieodłącznym elementem przeprowadzenia egzekucji było wypełnienie tak zwanych egzekutoratów bądź paletów egzekucyjnych, w których wyliczano karę egzekucyjną. W przypadku wpłaty zaległej należności już po wypełnieniu tego dokumentu przez komisarza należało przy wyliczonej karze dopisać wyraz „umorzono” i przedstawić egzekutorat właściwej kasie. Każdy komisarz obwodowy otrzymywał opieczętowany, wydrukowany, numerowany i złożony na sześć części arkusz egzekutoratu, od komisji wojewódzkiej. Wedle potrzeby wycinano z tego arkusza jeden egzekutorat, na końcu którego znajdował się drukowany kwit. Wypełniony palet egzekucyjny zostawiano dłużnikowi, natomiast kwit odrywano i poświadczano na nim otrzymanie dokumentu przez podatnika. Procedura dostarczania egzekutoratów powinna odbyć się nie później niż w przeciągu sześciu pierwszych dni miesiąca. Dłużnik, który chciał zapłacić zaległy podatek, musiał najpierw udać się do komisarza obwodowego, przedstawić mu palet egzekucyjny, zapłacić karę egzekucyjną i dopiero wtedy mógł udać się do kasy w celu zapłacenia zaległego podatku, gdyż nie przyjęto by jego wpłat bez dokonania formalności w biurze komisarza obwodowego. Zapłacenie kary udowadniano w kasie egzekutoratem. W przypadku zgubienia dokumentu przez petenta komisarz obwodowy wystawiał duplikat. Dłużnik po spłacie długu otrzymywał od kasy kwit, na którego jednej stronie znajdowała się wartość uiszczonej sumy, a na drugiej wysokość zapłaconej uprzednio kary. Kwit ten należało przedstawić komisarzowi obwodowemu celem wykreślenia z delaty oraz wstrzymania środków egzekucyjnych. Po wydaniu kwitu przez kasę wypełniano dziennik depozytowy, wpisując tam: numer egzekutoratu, nazwisko podatnika i wysokość kary. Natomiast w biurze komisarza obwodowego po przedstawieniu kwitu przez podatnika wypełniano książkę kontroli dostarczoną przez komisję wojewódzką. Jeżeli minęło czternaście dni od czasu wysłania paletów egzekucyjnych, a dłużnik nie pojawił się w biurze komisarza obwodowego celem spłaty długów, przystępowano do trzeciego rodzaju egzekucji, czyli zajęcia dochodów i własności dłużnika. Czynił to osobiście komisarz obwodowy poprzez adiunkta lub za pośrednictwem zaprzysiężonego sekwestora. Dokumentację z tego rodzaju egzekucji stanowiło polecenie komisarza obwodowego okazywane dłużnikowi przez przybyłego do jego dóbr egzekutora, a także protokół egzekucyjny sporządzany w dwóch oryginalnych egzemplarzach, w obecności dwóch świadków i opatrzony podpisem dłużnika, jego zastępcy lub w przypadku niestawienia się żadnego z nich – miejscowe-

go wójta. Osoba dokonująca egzekucji na podstawie przedstawionych jej rejestrów dóbr, inwentarzy i kontraktów dokonywała zajęcia ich na rzecz Skarbu Państwa, zabezpieczała je i ustanawiała dozór, do którego pełnienia przeznaczani byli lokalni gospodarze, wójt lub burmistrz. Wszelkie ruchomości i zapasy gruntowe poddawano licytacji, aczkolwiek przedmiot licytacji nie mógł być wart więcej niż suma należności, kary egzekucyjnej i kosztów sekwestracji. Dłużnik miał ostatnią szansę na spłacenie długu i wszelkich kosztów wynikających ze zwłoki aż do terminu licytacji. Po dokonaniu licytacji sekwestor sporządzał protokół licytacyjny oraz raport ze swoich czynności. Dokumenty te wraz z zebraną należnością zawoził komisarzowi obwodowemu, który po ich sprawdzeniu włączał je do akt⁵⁸.

Komisarzowi Obwodu Kujawskiego, a także jego ustrojowym następcom towarzyszyły określone procedury normujące wykonywanie przez niego ustawowych czynności, w ramach których wytwarzano specyficzne formy dokumentacji. Procesy aktotwórcze urzędów administracyjnych były usprawniane poprzez odgórnie narzucane wymogi formalne względem sporządzania dokumentacji. Władze zwierzchnie dbały o jednolite formy prowadzenia dokumentacji tych samych spraw w różnych jednostkach podziału administracyjnego poprzez wprowadzanie drukowanych formularzy dokumentów oraz ksiąg dla określonych zadań urzędów.

Podsumowanie

Kancelaria Biura Komisarza Obwodu Kujawskiego (Naczelnika Powiatu Kujawskiego, Naczelnika Powiatu Włocławskiego) w latach 1816–1866 funkcjonowała w ramach systemu tzw. polskiej kancelarii akt spraw. Mimo złego stanu zachowania pomocy kancelaryjnych w analizowanym zespole archiwalnym, opierając się za to na bardzo dobrze zachowanej dokumentacji o charakterze akt spraw, udało się odtworzyć przebieg procesu aktotwórczego urzędu oraz sformułować ogólne wnioski na jego temat. Zachowany materiał aktowy tytułowego aktotwórcy świadczy o dobrej organizacji pracy urzędu i jego kancelarii. Wart uwagi jest fakt, że pracownicy Biura Komisarza Obwodu Kujawskiego bardzo często wykonywali w ramach swoich obowiązków funkcje zarówno merytoryczne, jak i kancelaryjno-registraturalne. Sposoby postępowania z dokumentacją na poszczególnych etapach prowadzenia sprawy – od

⁵⁸ *Dziennik Urzędowy Województwa Mazowieckiego* 195, 7144–52.

momentu wpłynięcia pisma ją wszczynającego do wysyłki odpowiedzi, a także system ekspediowania pism – normowane były przepisami. Proces akto-twórczy zachodzący w Biurze Komisarza Obwodu Kujawskiego był typowy dla urzędu funkcjonującego w systemie polskiej kancelarii akt spraw XIX w. Biuro obwodowe/powiatowe pośredniczyło w załatwieniu spraw między urzędami niższych szczebli i osobami prywatnymi, a komisją wojewódzką/rządem gubernialnym, co znalazło potwierdzenie zarówno w materiale aktowym jak i aktach normatywnych. W sprawach leżących w kompetencjach biur obwodowych/powiatowych odpowiadano interesantom z urzędu lub przekazywano do dalszego rozpatrzenia. W związku z tym, że tytułowy urząd reprezentował niższy szczebel podziału administracyjnego Królestwa Polskiego, doko-nywano w jego pracy pewnych uproszczeń w zakresie prowadzenia meryto-rycznych spraw, niekiedy rezygnowano z nanoszenia na pisma wchodzące niektórych elementów, np. numeru z dziennika wydziałowego. Dokumentacji narastającej w trakcie pracy poszczególnych wydziałów nadawano ostatecz-nie postać poszytów, łącząc w ich ramach dokumentację jednej sprawy bądź spraw pokrewnej treści. Poszyty różnej objętości zaopatrzone były w charak-terystyczne dla epoki elementy identyfikacyjne nanoszone w formie odręcznej bądź drukowanej na ich okładkach. Zachowane dawne sygnatury świadczą ewidentnie o stosowanym planie akt w Biurze Komisji Obwodu Kujawskiego i jego następców.

■ Bibliografia

- Ajnenkiel, Andrzej, Władysław Rostocki, i Bogusław Leśnodorski. *Historia ustroju Pol-ski (1764–1939)*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1974.
- Bagieński, Włodzimierz. *Procesy archiwotwórcze akt miejskich na Mazowszu na przy-kładzie Piaseczna w latach 1815–1950*. Warszawa: Wydawnictwo DiG, 1999.
- Baszyński, Czesław. „Inwentarz zespołu akt Naczelnik Powiatu Włocławskiego z lat 1811–1866”. Mps wstępu do inwentarza archiwalnego. Archiwum Państwowe w Toruniu, Oddział we Włocławku.
- Chmielewski, Zdzisław. „Pozakancelaryjne uwarunkowania procesu aktotwórczego na przykładzie administracji Księstwa Warszawskiego”. *Archeion* 90 (1992): 7–26.
- Dzienniki Praw [Królestwa Polskiego]*. T. 1, 2, 20, 30 i 53. Warszawa: bw., 1816–1859.
- Dziennik Urzędowy Guberni Mazowieckiej*. Nr 12. Warszawa: bw., 1847.
- Dzienniki Urzędowe Województwa Mazowieckiego*. Nr 72, 82, 102, 107, 118, 195. War-szawa: bw., 1817–1819.

- Górak, Artur. *Rosyjska kancelaria akt spraw w urzędach Lubelskiej Gubernialnej Administracji Ogólnej w latach 1867–1918*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2008.
- Górak, Artur, i Krzysztof Latawiec. *Kancelaria organów władzy w Galicji. Wybór źródeł*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2012.
- Guldon, Łukasz. „Urzędy administracji ogólnej w guberni kieleckiej w drugiej połowie XIX i początkach XX wieku. Dzieje ustrojowe, przepisy kancelaryjne, stan opracowania, wykorzystanie w badaniach regionalnych i naukowych”. Tekst referatu. Udostępniono 7 stycznia 2022. https://www.archiwa.gov.pl/docs/lukasz_guldon.
- Guzman, Daniel. „Organizacja i obieg pism w Kancelarii Komisarza Obwodu Kujawskiego w latach 1816–1842”. *Officina Historiae* 4, nr 1 (2021): 33–43.
- Izdebski, Hubert. *Historia administracji*. Warszawa: Liber, 1996.
- Janicka, Danuta. *Ustrój administracji w nowożytnej Europie. Zarys wykładu*. Toruń: TNOiK – Towarzystwo Naukowe Organizacji i Kierownictwa „Dom Organizatora”, 2002.
- Kallas, Marian. *Historia ustroju Polski X–XX w*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2003.
- Kallas, Marian. „Z przeszłości administracyjnej Kujaw i ziemi dobrzyńskiej (od rozbiórów do utworzenia województwa wrocławskiego)”. *Zapiski Kujawsko-Dobrzyńskie*, *Historia* (1978): 193–212.
- Komisja Województwa Mazowieckiego/Rząd Gubernialny Warszawski [1779–1814] 1815–1866 [1867–1913], *Archiwum Główne Akt Dawnych*, 1/227/0/1.
- Kopiczyńska, Alina. „Kancelaria Gubernatora Łomżyńskiego w latach 1867–1918 – funkcje i procesy aktotwórcze”. *Archeion* 84 (1988): 196–208.
- Kopiczyńska, Alina. „Zespoły akt Kancelarii Gubernatora Łomżyńskiego i Rządu Gubernialnego Łomżyńskiego jako źródło historyczne”. W *Archiwa i archiwalia łomżyńskie*, zredagował Adam Dobroński, 30–40. Łomża: Łomżyńskie Towarzystwo Naukowe im. Wagów, 1986.
- Kozłowski, Jan. „Realizacja reformy administracyjnej w Królestwie Polskim w latach 1867–1875”. *Przegląd Historyczny* 89 (1998): 233–50.
- Łaszewski, Ryszard, i Stanisław Salmonowicz. *Historia ustroju Polski*. Toruń: Towarzystwo Naukowe Organizacji i Kierownictwa „Dom Organizatora”, 2001.
- Maciejewski, Tadeusz. *Historia administracji*. Skrypty Becka. Warszawa: Wydawnictwo C. H. Beck, 2002.
- Mielnik, Marcin. „Charakterystyka dokumentacji władz centralnych i jej komparatywistyka w okresie zmian form sprawowania rządów w czasach Księstwa Warszawskiego”. *Wschodni Rocznik Humanistyczny* 15, nr 3 (2018): 43–56. http://wrh.edu.pl/wp-content/uploads/2019/04/043_Marcin-Mielnik_wrh15_no3_v03.pdf.
- Naczelnik Powiatu Kaliskiego 1817–1866 [1867]. *Archiwum Państwowe w Kaliszu*. 11/1/0.
- Naczelnik Powiatu Włocławskiego 1808–1866 [1889]. *Archiwum Państwowe w Toruniu*, Oddział we Włocławku. 71/322/0.
- Naczelnik Powiatu Łukowskiego [1816–1841] 1842–1866 [1867–1870]. *Archiwum Państwowe w Lublinie*. 35/125/0.

- Nikiforuk, Alina. „Kancelaria Rządu Gubernialnego Łomżyńskiego z lat 1867–1918”. *Archeion* 78 (1984): 193–208.
- Osiecka, Małgorzata. *Kancelaria i archiwum. System kancelaryjny i archiwalny komisji rządowych w Królestwie Polskim w latach 1815–1867*. Warszawa: Archiwum Główne Akt Dawnych, 2015.
- Maciejewska, Wanda, red. *Polski słownik archiwalny*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe Oddział Łódź, 1974.
- Pawłowski, Bronisław, red. *Protokoły Rady Stanu Księstwa Warszawskiego. T. 1, cz. 1*. Fontes 49. Toruń: Towarzystwo Naukowe w Toruniu, 1960. <https://kpbc.umk.pl/dlibra/publication/12441/edition/25711>.
- Pawłowski, Bronisław, red. *Protokoły Rady Stanu Księstwa Warszawskiego. T. 1, cz. 2*. Fontes 51. Toruń: Towarzystwo Naukowe w Toruniu, 1962. <https://kpbc.umk.pl/dlibra/publication/12446/edition/25713>.
- Pawłowski, Bronisław, i Tadeusz Mencil, red. *Protokoły Rady Stanu Księstwa Warszawskiego. T. 2, cz. 1*. Fontes 56. Toruń: Towarzystwo Naukowe w Toruniu, 1965. <https://kpbc.umk.pl/dlibra/publication/12451/edition/25714>.
- Pawłowski, Bronisław, i Tadeusz Mencil, red. *Protokoły Rady Stanu Księstwa Warszawskiego. T. 2, cz. 2*. Fontes 60. Toruń: Towarzystwo Naukowe w Toruniu, 1968. <https://kpbc.umk.pl/dlibra/publication/12455/edition/25715>.
- Radtke, Irena. „Akta spraw w systemie kancelarii pruskiej”. *Archeion* 78 (1984): 163–92.
- Radtke, Irena. „Przemiany administracyjno-ustrojowe b. rejencji w Pile i powikłania zespołowe jej spuścizny aktowej”. *Archeion* 46 (1967): 7–27.
- Ramotowska, Franciszka, red. *III Rada Stanu Królestwa Polskiego z lat 1861–1867. Inwentarz zespołu archiwalnego*. Warszawa: Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych, Archiwum Główne Akt Dawnych, 2007.
- Ramotowska, Franciszka, red. *Inwentarz akt I Rady Stanu Królestwa Polskiego z lat 1815–1831*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe Oddział Łódź, 1973.
- Ramotowska, Franciszka, red. *Inwentarz akt II Rady Stanu Królestwa Polskiego z lat 1832–1841*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe; Archiwum Główne Akt Dawnych, 1976.
- Ramotowska, Franciszka. „Uwagi o księgach kancelaryjnych i archiwalnych urzędów polskich i rosyjskich XIX wieku”. *Studia Źródłoznawcze* 21 (1976): 63–78.
- Rostocki, Władysław. *Kancelaria i dokumentacja aktowa urzędów i administracji w Księstwie Warszawskim i Królestwie Polskim (do 1867 r.)*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1964.
- Rostocki, Władysław. „Księgi kancelaryjne i akta spraw urzędów administracji państwowej Księstwa Warszawskiego i Królestwa Polskiego”. *Archeion* 29 (1958): 251–66.
- Rostocki, Władysław. „Kancelaryjna postać pisma w aktach spraw urzędów administracji państwowej w Księstwie Warszawskim i Królestwie Polskim”. *Archeion* 31 (1959): 87–104.
- Rostocki, Władysław. „Organizacja kancelarii urzędów administracji państwowej jako czynnika aktotwórczego za Księstwa Warszawskiego”. W *Księga pamiątkowa 150-lecia Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie*, zredagował Adam Stebelski i in., 317–49. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1958.

- Ryszewski, Bohdan. *Problemy i metody badawcze archiwistyki*. Rozprawy / Uniwersytet Mikołaja Kopernika. Toruń: Wydawnictwo UMK, 1985.
- Spyra, Bronisława. „Kancelaria i registratura landratur na Górnym Śląsku XVIII–XX w.”. *Archeion* 75 (1983): 93–123.
- Stelmach, Mieczysław. *Kancelaria pruskich urzędów administracji państwowej na przykładzie rejencji w latach 1808–1945*. Szczecin: Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Szczecinie, 1981.
- Zaborowska, Janina. „Ustrój, dzieje i akta Kancelarii Gubernatora Warszawskiego z lat 1866–1917”. *Archeion* 51 (1969): 143–60.

Data przesłania artykułu: 22 III 2022

Data przyjęcia artykułu do druku: 20 X 2022

DOI: <http://dx.doi.org/10.12775/AKZ.2022.003>

WOJCIECH KRAWCZUK

(Uniwersytet Jagielloński
Archiwum Narodowe w Krakowie)

PORZĄDEK I BUDŻET SZWEDZKIEJ KANCELARII KRÓLEWSKIEJ Z 1713 ROKU

Słowa kluczowe

kancelaria szwedzka, instrukcja kancelaryjna

Keywords

Swedish chancellery, office regulations

Streszczenie

Regulamin szwedzkiej kancelarii królewskiej z 1713 r., ustanowiony przez Karola XII, precyzyjnie definiował i określał zadania poszczególnych działów urzędu. Źródło służyć może jako punkt odniesienia dla porównań z innymi kancelariami królewskimi. Tłumaczenie ma ułatwić dostęp do tego ważnego aktu.

Wojciech Krawczuk, historyk i archiwista, profesor nauk humanistycznych. Obecnie dyrektor Archiwum Narodowego w Krakowie i kierownik Pracowni Archiwistyki, Dydaktyki i Metod Kwantytatywnych w Instytucie Historii Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prowadzi badania w zakresie archiwistyki (m.in. nad kancelarią koronną czasów nowożytnych), historii środowiska i dziejów Szwecji. Zajmuje się epigrafiką. Autor m.in. syntezy *Metrykanci koronni. Rozwój registratury centralnej od XVI do XVIII wieku* (Kraków 2002) i wydawca edycji *Regesty kancelarii szwedzkiej króla Zygmunta III z lat 1597–1600. Riksregistraturet vol. 86* Riksarkivet w Sztokholmie (Kraków 2021).

E-mail: wojciech.krawczuk@uj.edu.pl

ORCID ID: 0000-0001-9191-9415

Summary

The organization and budget of the Swedish royal chancellery of 1713

The Regulations of the Swedish royal chancellery of 1713, established by Charles XII, precisely defined and specified the tasks of the various departments of the office. The source can serve as a reference for comparisons with other royal chancelleries. The translation is intended to facilitate access to this important document.

Rozwój i przekształcenia szwedzkiej kancelarii królewskiej w epoce nowożytnej budzą od dawna zainteresowanie historyków. Urząd ten, zwłaszcza po wprowadzeniu nowatorskich rozwiązań przez kanclerza Axela Oxenstiernę, stał się sprawnym narzędziem w zarządzaniu potężnym mocarstwem, jakim w XVII w. została Szwecja. Dysponujemy zarówno klasyczną monografią tego zagadnienia, jak i wieloma opracowaniami cząstkowymi¹.

Celem tego artykułu jest zaprezentowanie tłumaczenia na język polski obszernego *Porządku* (*Kansliordning*) szwedzkiej kancelarii królewskiej. Akt ustanowiony został w Timurtasz przez Karola XII w 1713 r. W dokumencie tym, przemyślanym gruntownie przez samego władcę, odbija się zarówno stan zastany urzędu, jak i planowane zmiany. Także *Budżet kancelarii* (*Kanslistat*), będący uzupełnieniem *Porządku*, pomaga w zrozumieniu struktury urzędu, dlatego zdecydowano również o jego przetłumaczeniu.

W dziejach szwedzkiej kancelarii królewskiej szczególne znaczenie miała wprowadzona przez Gustawa II Adolfa w 1634 r. *Forma Rządu* (*Regeringsform*) ustanawiająca pięć kolegiów: sądu apelacyjnego (*Hovrätten*), rady wojny (*Krigsrådet*), admiralicji (*Amiralitetet*), kancelarii (*Kansliet*) i kolegium skarbu, zwanego kamerą (*Kammare*)². Były to odpowiedniki dzisiejszych ministerstw, a kolegialny system zarządzania wpływał na jakość podejmowanych działań.

W pierwszym dokładnym *Porządku* kancelarii z 1626 r. napisano, że jest ona: „niczym innym dla rządów, jak dusza dla ciała, wedle tego jest upraw-

¹ Wieselgren, Forssell, Munthe, Forssell, i Liljedahl, *Kungl. Majt:s Kanslis Historia*. Dla nowszej literatury przedmiotu zob.: Svalenius, *Rikskansliet i Sverige 1560–1592*; Cavallie, i Lindroth, *Riksarkivets beståndsöversikt*, 62–136; Krawczuk, „Szwedzka kancelaria królewska”, 57–63.

² Kopczyński, „Axel Oxenstierna”, 85–100.

niona i tym ma się kierować³. Pośród wszystkich kolegów królestwa właśnie kancelaria kierowana przez Axela Oxenstiernę była urzędem najważniejszym.

Tym, co przesądziło o stałym rozwoju szwedzkiej administracji i o jej znakomitej opinii u potomnych, była zapewne umiejętność radzenia sobie w sytuacjach kryzysowych, jakich w dziejach tego państwa i jego urzędów nie brakowało.

Przykładem może być sprawa kanclerza dworu Nilsa Tungela. Zarzut dotyczył podrabiania dokumentów królewskich. Oskarżenia wobec tego wysokiego rangą urzędnika sformułowało w 1655 r. nadzwyczajne kolegium do spraw redukcji (egzekucji) dóbr i dochodów królewskich. W wyniku analiz okazało się, że dla opieczątowania sfałszowanego dokumentu użyto zaginionej pieczęci króla Gustawa II Adolfa, sam dokument został sfabrykowany, dokonano też ingerencji w registraturę. W wyniku tego skandalu, który jednak nie był nagłośniony, sformułowano w kolegium precyzyjne zasady kontroli dokumentów. Zostały wykorzystane podczas wielkiej redukcji dóbr przeprowadzonej przez Karola XI pod koniec XVII w.⁴

Analizując nowożytny *Porządek*, czyli regulaminy szwedzkiej kancelarii królewskiej, zwrócić trzeba uwagę na fakt wywierający duży wpływ na rzeczywiste funkcjonowanie tego urzędu. W regulaminach kancelaria nie była ujmowana, niekiedy tylko zaznaczana. Wojny prowadzone przez Szwecję w wieku XVII i na początku XVIII spowodowały podział kancelarii na dwie części. Zasadnicza, funkcjonująca w Sztokholmie i zwana *hemmakansliet*, czyli *kancelarią domową*, była kancelaria główna i do niej zwłaszcza odnosiły się *Porządki*. Natomiast przy królu wyruszającym w pole działała mniejsza *fältkansliet*, czyli *kancelaria polowa*. Ponieważ wojny trwały latami, punkt ciężkości w aspekcie decyzji przenosił się na kancelarię polową, a kancelaria domowa musiała ze względu na trudności komunikacyjne przejmować inicjatywę w rozwiązywaniu istotnych problemów. Prowadziło to do różnych, nie zawsze najlepszych, skutków dla funkcjonowania urzędu⁵.

Gustaf Jonasson wskazuje, że Karol XII, udając się w 1700 r. do Inflant, chciał, by to kancelaria domowa prowadziła sprawy zagraniczne. Szybko jednak okazało się, że król nie zgadzał się z bardzo ostrożnym podejściem kole-

³ „Ty alldenstundh Cantzliedt icke annat ähr vti ett Regemente än som siäll vti een kropp och effter som den ähr habiliteradt , så skickar sig denne effter.“ Styffe, *Samling af instructioner*, 306.

⁴ Dahlgren, *Karl X Gustav*, 296–307.

⁵ Jonasson, *Karl XII och hans*, 131, 81–87; Carlquist, *Om och ur Josias*, 20–21.

gium kancelarii, narzucił mu swoją wolę i zmieniał gruntownie pisma wytworzone tak w Sztokholmie, jak i w kancelarii polowej. Szczególnie ostry kryzys w obu kancelariach nastąpił w 1701 r. z powodu nieprzejednanego żądania monarchy odnośnie do abdykacji Augusta II⁶.

Kłęska pod Połtawą w 1709 r., wymuszony i wieloletni pobyt króla Karola XII w Benderach, potem w Timurtasz pod Adrianopolem (Edirne) dały władcy sposobność gruntownego zajęcia się reformą kancelarii. Wpływ króla na *Porządek* jest niekwestionowany, daje sposobność oceny tego władcy także jako świadomego spraw urzędnika, a nie tylko znakomitego dowódcy⁷. Choć *Porządek* funkcjonował zaledwie kilka lat, a po śmierci króla przyjęty został nowy, jednak dokument wyznaczył kierunek reform. Jak wskazuje Arne Munthe, zastosowanie regulaminu spowodowało ostateczne rozdzielenie funkcji kolegium od zadań ekspedycji kancelarii. Od tej pory kolegium kancelarii miało bowiem pełnić funkcję najwyższego ciała doradczego w sprawach zagranicznych, a także najwyższego ciała zarządzającego określonymi instytucjami naukowymi i pocztą. Natomiast w przypadku ekspedycji doszło do podziału wedle ściśle określonych zadań⁸. Określone zostały też funkcje i zadania najwyższego rzecznika, urzędu całkiem nowego.

Podkreślić jednak trzeba, że *Porządek* ukazuje stan postulowany, a nie rzeczywisty. Było tak zresztą i w przypadku wcześniejszych regulaminów, z 1626 czy 1661 r. Żmudny proces przekształceń kancelarii trwał do śmierci króla w 1718 r., potem nastąpiły gruntowne zmiany ustroju państwa, charakteryzujące się upadkiem rządów absolutnych i przekazaniem władzy Riksdagowi, stąd nazwa *Epoka wolności* (*Frihetstiden*).

Zastanawiając się nad przyczynami wprowadzenia *Porządku* w 1713 r., trzeba również uwzględnić kwestie polityczne związane z sytuacją wewnętrzną królestwa. Po klęsce połtawskiej i ucieczce Karola XII pod opiekę sułtana doszło w Szwecji do odrodzenia nastrojów opozycyjnych. W 1713 r. kwestie dotyczące nowych podatków, pokoju czy problem sukcesji zaprzętały uwagę

⁶ Jonasson, *Karl XII och hans*, 201–05, 249; Jonasson, *Karl XII:s polska politik*, 26.

⁷ Munthe, „Kansliet under det karolinska”, 172–74. Oprócz klęsk mogła wpłynąć na króla podróż z Benderów do Demotiki i Timurtasz przez tajemniczą Strandżę. Magię tej krainy opisała Kapka Kassabova w książce *Granica. Na krawędzi Europy*. Ślady emocji znajdujemy w itinerarium króla spisany przez Johana Hultmana, który odnotowuje pod datą 24 luty 1713: „pięćdziesiąt dziewięć razy [przeprawa] przez rzekę”, tę samą górską rzekę, jednego dnia. Hultman, *O panowaniu Karola XII*, 130.

⁸ Munthe, *Kansliet under det karolinska*, 167–70.

stanów, coraz głośniej żądano zwołania Riksdagu. Krytyka była jednak wyrażana w sposób dyskretny, starano się pozostawać jak najmniej śladów na piśmie, używano najrozmaitszych wybiegów. Przy okazji wszczynania rokowań pokojowych wskazano, że król ich wprawdzie zabronił, ale nie zakazał udawać ich prowadzenia⁹.

Główną rolę w tworzeniu takich pomysłów odgrywał Arvid Horn, członek rady królewskiej, zarazem prezydent kolegium kancelarii, zaufany monarchy, ale i polityk, dyplomata snujący rozmaite plany¹⁰.

W *Porządku* z 1713 r. pojawiają się zalecenia i nakazy dokładnego spisywania protokołów. Urzędnikom szwedzkim zagrażał *Kassasionsakt* z roku 1689, ustanawiający odpowiedzialność za krytykę władcy. Rzetelnie prowadzone protokoły stawały się gotowym aktem oskarżenia i stąd praktyka opuszczania fragmentów ryzykownych. Po powrocie do kraju Karol XII zrezygnował z czytania protokołów Riksdagu. Zrobił to na prośbę sekretarza stanu szlacheckiego Jonasa Wulfvenstierny, który wskazał, że przynieść to może tylko złe skutki. Jednak dochodzenia w oparciu o takie dowody były prowadzone¹¹. Jednym z królewskich kurierów docierających do Szwecji i znających dobrze sytuację tak w kraju, jak i na wygnańczym dworze, był kapitan Peter Feif, brat Carstena Feifa, sekretarza królewskiego, jednego z współtwórców *Porządku*¹². Można więc odczytywać takie zalecenia odnośnie do protokołów jako wyraźne napomnienie.

Dość nieoczekiwanie pojawiają się w *Porządku* zalecenia dotyczące inwentaryzacji inskrypcji runicznych. Takie nakazy umieszczano także we wcześniejszych regulaminach szwedzkiej kancelarii. Bynajmniej nie wynikało to z pasji epigraficznych, lecz było efektem przemyślanej polityki kształtowania wizerunku Szwecji jako starożytnego mocarstwa o biblijnych korzeniach, wślawionego zniszczeniem cesarstwa rzymskiego¹³. *Porządek* okazał się też ważny dla funkcjonowania Biblioteki Królewskiej, podkreślono w nim zasadę, że powinna być dostępna dla wszystkich zainteresowanych¹⁴.

⁹ Lundquist, *Council, King and Estates*, 86.

¹⁰ Grauers, *Arvid Bernhard Horn*, 155, 254–55.

¹¹ Lundquist, *Council, King and Estates*, 187.

¹² *Ibid.*, 24–26.

¹³ Szelałowska, „Scholars and the Magical World”, 387–400.

¹⁴ Nordin, „Plikten bakom allt”, 11.

Terminologia, skróty, podstawa dla tłumaczenia

Kwestie terminologii i przyjętych w tłumaczeniu rozwiązań wymagają dokładniejszego wyjaśnienia.

Skrót *KM* oznacza *Królewski Majestat*, czyli *Kunglig Majestät*. Określenie funkcjonowało od drugiej połowy XVI w. Oznaczało zarówno króla, jak i jego władzę.

Kungliga Rådet to *rada królewska*, funkcjonująca pod tą nazwą w czasie rządów Karola XI i Karola XII. Wcześniej ciałem doradczym przy królu była *Riksrådet*, czyli *rada królestwa*, przywrócona po upadku rządów absolutnych w 1719 r. Umocowanie i wagę rady królewskiej ocenia się jako słabsze w porównaniu z radą królestwa.

Określenie *Revision* w aspekcie działania kancelarii, tłumaczone jako *rewizja*, dotyczy stanowienia i wymierzania prawa, a także nadzorowania przez najwyższego rzecznika funkcjonowania organów państwa, szczególnie w obszarze wymiaru sprawiedliwości. Termin *apelacja* byłby zbyt wąski, obejmuje bowiem tylko część działań *rewizji*.

Ombudsman tłumaczony jest jako *rzecznik*, choć sam termin *ombudsman* funkcjonuje w języku polskim. Według podstawowego znaczenia wskazanego przez *Svenska Akademiens Ordbok* termin *ombudsman* określa osobę, która dostała zadanie reprezentowania innych osób, fizycznych lub prawnych, zwłaszcza w kwestiach natury prawnej lub ekonomicznej¹⁵. Można w tym miejscu przypomnieć, że właśnie szwedzki urząd najwyższego rzecznika, którego nazwa zmieniona została później na *justitie kanslern*, był praprzodkiem stworzonego w 1987 r. polskiego urzędu Rzecznika Praw Obywatelskich.

Antiquitetsarchivum oddaje się terminem *archiwum dawne*, choć można by też wprowadzić termin *archiwum starożytności*. Chodzi o dzisiejsze *Riksarkivet* – zorganizowane formalnie na podstawie rozporządzenia kanclerza Axela Oxenstierny w roku 1618, funkcjonujące od średniowiecza¹⁶. Natomiast archiwum określone w tekście jako *bieżące* miało wedle zawartych w *Porządku* wskazań przechowywać tylko akta z trzech ostatnich lat.

¹⁵ „ombudsman”

¹⁶ Jak wskazuje Ivan Svalenius, znaczenie reformy kanclerza polegało na tym, że wyznaczony został jeden sekretarz, który miał się zająć tylko archiwum. Svalenius, *Rikskansliet i Sverige*, 71.

Oryginały tych obu źródeł zgromadzone są w Riksarkivet w Sztokholmie w zespole Kanslikollegium, pod sygnaturą SE/RA/1411/F/F I/2. Podstawą tłumaczenia były teksty *Porządku i budżetu*, wydane bez wskazania edytora w naukowym czasopiśmie „Meddelanden från Riksarkivet” [Informacje z Archiwum Królestwa], w roczniku 1929, Sztokholm 1931, s. 127–150. Umieszczone zostały w dziale *Handlingar till belysning av det svenska kansliväsendets historia* [Dokumenty objaśniające historię szwedzkiej kancelarii]. Dla porządku zaznaczyć trzeba, że tamże zamieszczone zostały także inne teksty źródłowe, mniej czy bardziej dotyczące *Porządku*: instrukcja Karola XII dla najwyższego rzecznika, list Karola XII do kolegium kancelarii, datowany Demotika 2 stycznia 1714 r. i wreszcie niedatowane uwagi kanclerza dworu Gustafa Henrika von Müllern.

Porządek i Budżet dają możliwość porównania rozwiązań szwedzkich z tymi stosowanymi w Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Zawierają wiele opisów szczegółowych, odnoszących się do procesów aktotwórczych, rozdziału kompetencji, zadań poszczególnych urzędników i organów kancelarii. Struktura kancelarii oddana jest przejrzystość w budżecie i głównie z tego względu uwzględniono go w tym opracowaniu. Źródło może być przydatne dla porównań z kancelarią koronną i litewską. Przechodziły one właśnie w tym czasie głębokie reformy zainicjowane przez Augusta II Wettina.

**Porządek,
jakim za wolą Królewskiego Majestatu
kancelaria królewska
będzie się najuniższej kierować,
dan w Timurtasz, 26 października roku 1713**

Królewski Majestat łaskawie uznał, że dla lepszego i porządniejszego wykonywania pracy dobrze będzie rozdzielić całą kancelarię na jedno kolegium i sześć ekspedycji. W związku z tym król polecił stworzyć *Porządek kancelarii* ukształtowany wedle przedstawionego dalej rozdziału zajęć w kolegium i w ekspedycjach.

1.

Królewski Majestat sam będzie mianować, powoływać i zaopatrzy w pełnomocnictwa tych członków i te sługi kancelarii:

- członka rady królewskiej, będącego zarazem prezydentem,
- członka rady królewskiej, będącego zarazem radcą kancelarii,

- najwyższego rzecznika,
- rzeczników radców i kanclerza dworu.

Natomiast pozostałe mianowania właściwych osób za pełnomocnictwami Królewskiego Majestatu dokonywać się będą wedle następujących propozycji:

Kolegium kancelarii zaproponuje: radców kancelarii, sekretarzy protokolujących, sekretarza kolegium, cenzora ksiązek, sekretarzy w archiwum [bieżącym] kancelarii oraz w archiwum dawnym i w bibliotece, asesorów w archiwum dawnym, bibliotekarza, tłumaczy, protonotariusza kolegium, aktuariusza archiwum, registratora w kolegium i archiwum, sekretarza prezydenta i księgowego.

Będzie natomiast [kolegium] samo przyjmować kancelistów, kopistów, kancelistów nadzwyczajnych, dla tych zadań, jakie pozostają w jego gestii, a także tłumacza z rosyjskiego, rysownika, wachmistrza i wszystkich posłańców.

Najwyższy rzecznik zaproponuje pierwszego rzecznika, sekretarzy przy rewizji, generalnego audytora, protonotariusza przy rewizji i registratora, zarówno w rewizji i przy urządzeniach najwyższego rzecznika.

Radcy rzecznicy proponują nie tylko sekretarza stanu, sekretarza i registratora, ale też wydają dla nich pełnomocnictwa, każdy w swojej ekspedycji. Wszystkie pozostałe pełnomocnictwa dla członków kancelarii będą wydawane przez ekspedycję kamery za wyłączeniem generalnego audytora, którego pełnomocnictwo opracowuje ekspedycja wojenna. Jednakże za każdym razem powinni uzyskać zgodę kolegium, tak że gdy przyjmuje się kogoś do ekspedycji, będzie to wprowadzone do protokołu kolegium.

Do kancelarii KM przyjmowani będą tylko ci, a żadni inni, którzy są poddanymi KM i dzięki studiom nabyli po temu umiejętność, a także dysponują dobrą rekomendacją w kwestii ich prowadzenia się.

2.

Skład kolegium kancelarii jest następujący: jeden członek rady królewskiej będący prezydentem, jeden członek rady królewskiej będący radcą kancelarii. Dysponują oni jednym sekretarzem, jednym protonotariuszem, jednym registratorem, jednym księgowym, dwoma kancelistami i jednym kopistą.

3.

Królewski Majestat zostawia kolegium kancelarii własną jurysdykcję. Ma ono zatem władzę utrzymywania i zarządzania rozporządzeniami kancelaryj-

nymi, osądzania wszystkich podlegających kancelarii osób i sług w sprawach, jakie dotyczą nieprawidłowości urzędu.

4.

Tak samo KM daje kolegium kancelarii pozwolenie, by w swej pieczęci miało herb KM oraz Królestwa Szwecji. Jednak gdy idzie o formę i ozdoby, ma ona być całkiem inna od tej, z jakiej korzysta się w królewskich ekspedycjach. Pieczęć będzie przechowywana przez registratora kolegium.

5.

Zadania kolegium kancelarii polegają głównie na tym, że ma ono się narażać w sprawach zagranicznych. Będzie też namyślać się i rozważać, jak we wszystkich sprawach można uzyskać korzyść dla Szwecji w stosunku do obcych potęg oraz państw. Będzie przedstawiać to do rąk KM.

Kolegium będzie też miało pod swą pieczęcią archiwum [bieżące] kancelarii oraz archiwum dawne, bibliotekę królewską, całą pocztę, cenzora książek i historyków. Nadzorować będzie, żeby tak jak inni, również słudzy kancelarii wykonywali porządnie swe obowiązki.

6.

Owe sześć ekspedycji, przygotowujących i opracowujących dla KM wszystkie wpływające sprawy, podzielone są na jedną ekspedycję rewizji oraz pięć ekspedycji stanu.

7.

Na ekspedycję rewizji składają się w części zadania dotyczące wymiaru sprawiedliwości, a po części te dotyczące najwyższego rzecznictwa.

Do zadań sprawiedliwości należy wszystko, co dotyczy albo stanowienia prawa, albo jego wymierzania, zarówno w sprawach cywilnych jak i wojskowych, czy to kryminalnych, czy łagodzenia wyroków, należą tu zwykle sprawy apelacyjne, supliki, a także wszystkie zapytania, jakie mogą wpłynąć co do stosowania, lub też właściwego rozumienia prawa, podobnie wszystkie akty ułaskawienia i glejty, wydawanie proklamacji, tak w kraju, jak w niemieckich prowincjach, a także wszystko pozostałe, co dotyczyć może prawa i postępowania sprawiedliwości.

Do zadań najwyższego rzecznictwa (w or. *högsta ombudsförrättningarne*) należy postępowanie ze wszystkimi rozporządzeniami¹⁷.

Na czele ekspedycji rewizji stoi najwyższy rzecznik, który ma pod sobą dla zadań sprawiedliwości w sprawach cywilnych dwóch sekretarzy, jednego protonotariusza, jednego registratora, dwóch kancelistów i jednego kopistę. W sprawach wojennych przy zwykłym stanie kancelarii ma generalnego audytora z kancelistą. Przy najwyższym urzędzie rzecznika ma pierwszego ombudsmana, jednego registratora i jednego kancelistę.

8.

Ekspedycje stanu składają się z ekspedycji krajowych i zagranicznych. Do krajowych należy ekspedycja wojenna, ekspedycja kamery (tj. skarbu) i ekspedycja handlu. Ekspedycja zagraniczna jako pierwsza oraz ekspedycja niemiecka [jako druga] są ekspedycjami do spraw zagranicznych. Na czele każdej ekspedycji stoi rzecznik radca, który ma pod sobą jednego sekretarza, jednego registratora, dwóch kancelistów i jednego kopistę.

9.

Pod ekspedycję wojenną podlega wszystko, co przygotowuje się w sprawach sił zbrojnych na lądzie i na wodzie, a także wszystko, co może takich kwestii dotyczyć, także w kwestiach wszystkich podległych oficerów, sług cywilnych i duchownych, tak w Królestwie, jak w niemieckich i innych prowincjach.

10.

Pod ekspedycję kamery (tj. skarbu) podlega wszystko, co przygotowuje się w sprawach cywilnych, gospodarowania i zarządzania Królestwem i prowincjami, także w kwestiach podlegających temu zakresowi sług, za wyłączeniem poselstw zagranicznych i tego, co należy do ekspedycji rewizji wojennej i handlowej.

11.

Do ekspedycji handlu należy wszystko, co przygotowuje się w kwestiach handlu, manufaktur, miast, górnictwa i mennictwa, a także odnośnie do podległych tym zadaniom sług. Wszystko, co dotyczy handlu z obcymi potęgami, wszystko, co dotyczy duchowieństwa w kraju i w miastach, akademii, gimna-

¹⁷ Zadania najwyższego rzecznika opisane zostały w punkcie 42.

zjów i szkół, instytucji bankowych, ustanawiania ceł i przynależnych urzędników celnych, tak w kraju jak i w niemieckich oraz innych prowincjach.

12.

Do obu ekspedycji zagranicznych należy wszystko, co się tyczy obcych potęg i państw, za wyłączeniem tego, co w jakimś stopniu może dotyczyć handlu i spraw wewnętrznych Szwecji. Ekspedycje dzielą między siebie królestwa i kraje w następujący sposób.

13.

Do pierwszej zagranicznej ekspedycji należy wszystko, co wydarzy się w sprawach zagranicznych z następującymi królestwami i krajami: z Anglią, Holandią, miejscowościami Brabancji, Francją, Lotaryngią, Hiszpanią, Portugalią, Afryką, (w or. *Barbariet*), krajami greckimi, Turcją, całą Tatarią, Persją oraz pozostałą częścią Azji, Rosją, Ukrainą i Polską z przynależnościami, a także wszystko, co dotyczy poselstw i sług wysłanych do tych miejsc.

14.

Do ekspedycji niemieckiej przynależy wszystko, co zdarza się w sprawach zagranicznych odnośnie do następujących królestw i krajów: Danii, Szlezwiaku, Brandenburskich Prus, całego Cesarstwa Rzymskiego, Węgier, Szwajcarii, Sabaudii, całej Italii oraz tych wysp na Morzu Śródziemnym, jakie mają własne władztwo. Należą również tu sprawy poselstw i sług wysłanych do tych miejsc.

15.

Kraje rozdzielone wedle powyższego sposobu między różne ekspedycje, lecz złączone jednym panowaniem, należą do tej ekspedycji, do jakiej przydzielono kraj, od którego nazywa się władztwo.

16.

Gdy zdarzy się w ekspedycjach krajowych lub zagranicznych, że do jednej z nich trafi coś przynależnego do innej ekspedycji, wówczas rzecznik radca, który to dostał do rąk, powiadamia właściwego rzecznika radcę, by tę sprawę załatwił. Może jednak chodzić o sprawy załatwiane przez rozmaite ekspedycje, o tak pomieszany charakterze, że powinny być załatwiane przez jedną ekspedycję. Łatwo się to może przytrafić zwłaszcza w sprawach zagranicz-

nych. Wtedy przygotowuje to jeden z rzeczników radców, do którego ekspedycji należeć będą specjalnie opisane zagadnienia.

17.

Kiedy udziela się pisemnej odpowiedzi na memoriały obcych posłów, przygotowuje je właściwy radca rzecznik, tak jak mu za każdym razem nakazano. Dzieje się to albo przez dokument wystawiony w jego własnym imieniu, albo przez otwartą rezolucję, jaką utwierdza się mniejszą pieczęcią i podpisuje *ad mandatum*¹⁸.

Gdy sprawa dotyczy kwestii wojny, np. zamknięcia handlu na lądzie czy na morzu, albo zbierania statków czy czegoś podobnego, gdy dzieje się to z powodu wojny, przygotowuje takie dokumenty ekspedycja wojenna. Gdy jest to coś, co dotyczy gospodarki w każdym temacie, dzieje się to przez ekspedycję kamery. Jeśli będzie to coś dotyczące handlu, dokumenty wydaje ekspedycja handlu. Lecz gdyby dotyczyło to wypełnienia sojuszu, przez wysłanie pomocy albo temu rzeczy podobne, lub gdyby prowadzono pewne działania, jakie dotyczą właściwie spraw zagranicznych, jakie by nie były, odpowiedzi udziela ekspedycja zagraniczna, do jakiej należy poselstwo wedle rozdziału. Jednak powinno to być wystawione *ad mandatum*, a czystopis odczytany będzie przed KM, zanim będzie wydane.

18.

Memoriały lub zapytania wpływające od najwyższego rzecznika będą opracowywane przez ekspedycję, do jakiej należy dane zagadnienie wedle rozdziału.

19.

Każdy nowo przyjęty, zwykły lub nadzwyczajny pracownik kancelarii musi, nim podejmie jakąś pracę, złożyć przysięgę wierności i urzędniczą, tak ustną jak pisemną, wedle przepisów formularza.

20.

Urzednicy znajdujący się niżej w hierarchii powinni zawsze odnosić się do tych znaczniejszych z całym szacunkiem i posłuszeństwem we wszystkim, co im się nakazuje na urzędowej drodze.

¹⁸ Tj. *na polecenie*.

21.

W kancelarii wszyscy starać się mają zachować milczenie. Tak, żeby nikt nie powiedział albo nie wyjawiał czegoś, co nie powinno być powszechnie znane. Nie mają też nikomu pozwolić zajrzeć w papiery na stole, powinni temu zaradzić w odpowiedni sposób.

22.

Wszyscy służący w kancelarii mają wykazywać się pilnością i starannie wykonywać swoje zadania. Kiedy pojawi się jakaś praca niecierpiąca zwłoki albo gdy trzeba wysłać pocztę, wówczas ci, którzy tym się zajmują, nie mogą wyjść, zanim wszystko nie będzie załatwione, nawet jeśli dojdzie do przekroczenia zwykłych godzin [pracy]. Nikt, pod groźbą utraty pracy, z żadnej przyczyny, nie może wstrzymać czegoś, co zostało podpisane, a tym bardziej czegoś, co zostało szczególnie rozkazane. Poza tym nikt nie może wyjechać, zanim nie otrzyma zgody na taką podróż od przełożonego – tego, któremu podlega.

23.

Królewski Majestat chce także, aby jego kancelaria starała się o używanie czystego i wyraźnego szwedzkiego we wszystkich dokumentach i pismach, jakie z niej wychodzą, oraz by w miarę możliwości starała się unikać obcych słów.

24.

Nikt nie powinien mieć zgody na to, by brać jakieś pisma kancelarii do domu z sobą, chyba że działałoby się to dla przyspieszenia pracy. W takiej sytuacji [akta] mają być zaraz przyniesione z powrotem do kancelarii, niczego nie można zostawiać w papierach prywatnych.

KM chce też, by ktoś, kto prowadzi pod własnym nazwiskiem jakąś korespondencję na drodze urzędowej, rozdzielał wszystkie listy, jakie dostaje w danej sprawie, oraz brudnopisy, od swoich własnych papierów. Ma takie [akta] przechowywać w kancelarii.

Wszyscy posłowie i słudzy KM, wyższego i niższego szczebla, wysłani czy to na rokowania, czy w jakichś szczególnych kwestiach na obce dwory, tam, gdzie nie ma stałego posła, zobowiązani są podobnie oddać po powrocie do kolegium kancelarii wszystkie posiadane akta, jakie dotyczą ich działań i ustaleń, o ile w tej sprawie wszyscy powyżej wskazani chcą unikać wezwań kolegium i tego, że po śmierci zostaną wyznaczeni pewni [urzędnicy] do przejrzania ich prywatnych papierów w domu i w kancelarii.

25.

Kolegium, a także każda ekspedycja mają trzymać specjalną książkę darmowych przesyłek pocztowych. Mają w niej być zapisywane wszystkie listy, jakie dotyczą spraw KM, a żadne inne. Ustanowi się także w rozporządzeniu surowy zakaz przyjmowania i wysyłania jako listów kancelarii listów prywatnych. Listy, jakie w ramach obowiązków piszą sekretarze w archiwum i bibliotece, oraz te pisane przez cenzora książek mają być wpisywane do księgi darmowych przesyłek listowych, a nigdzie indziej.

26.

Wielka pieczęć Królewskiego Majestatu przechowywana jest u kanclerza dworu, w specjalnie wyznaczonym na ten cel pomieszczeniu i pod zamknięciem. Gdy kanclerz dworu jest nieobecny, przekazuje klucz najstarszemu radcy kancelarii. Pieczęć ta wykorzystywana jest tylko dla traktatów z obcymi potęgami, przywilejów z nadaniami tytułów hrabiego, barona oraz nobilitacji, a także dla tego typu dokumentów. Powinna być przytwierdzana zawsze przez kanclerza dworu albo tego, kto go zastępuje na tym stanowisku.

27.

Gdy idzie o małą pieczęć, powinny być zawsze trzy jej egzemplarze identyczne. Jeden będzie w ekspedycji rewizji, dwa przy ekspedycjach stanu. Tak jak to jest zazwyczaj praktykowane, mają być zamknięte w ekspedycjach stanu: albo w szufladzie pod prasą znajdującą się w pomieszczeniu posłańców kancelarii, albo w specjalnie w tym celu zrobionej szafie, do której każda ekspedycja stanu będzie miała swój klucz przechowywany u registratora. Posłańcy kancelarii mają nie chodzić tam częściej niż potrzeba. Ten, kto ma coś utwierdzić czy zapieczętować, bierze klucz u registratora i ma być obecny, jak długo pieczęć jest używana. Następnie zamyka ją w szufladzie czy szafie i oddaje klucz registratorowi. W taki sposób ma się to odbywać też w pomieszczeniu zajmowanym przez posłańców rewizji w przypadku tej pieczęci, którą dysponuje dla siebie ekspedycja rewizji. Registrator rewizji oraz registrator spraw najwyższego rzecznictwa mają dysponować każdy swoim kluczem. Pieczęcią tą posługuje się także generalny audytor w swoich ekspedycjach.

28.

Tak samo pieczęci podręcznej mają być dwie sztuki. Jedna przechowywana jest przez sekretarza stanu przy ekspedycji wojennej w jej biurze (w or. *con-*

toir), druga przez sekretarza stanu przy pierwszej ekspedycji zagranicznej w jej biurze. Gdy KM podróżuje, zabiera się jedną pieczęć mniejszą i jedną podręczną.

29.

Członek rady królewskiej, będący zarazem prezydentem, przewodzi kolegium i dba, by wszystkie sprawy podejmowane na kolegium były dobrze rozważone i porządnie omówione, i zostały szybko zakończone. Prezydent dogląda także, aby każdy z pracowników kancelarii wedle tego *Porządku* wypełniał swoją powinność.

Wszyscy obcy posłowie mają się u niego stawić i przekazać odpisy swoich listów wierzytelnych, a także omówić swoje zadanie, co on z kolei przedstawi Królewskiemu Majestatowi. [Prezydent] wysłucha ich ustnych wyjaśnień, przyjmie ich pisemne memoriały. Na te pierwsze udzieli odpowiedzi ustnej, lecz te drugie przekaże odpowiedniej ekspedycji, do jakiej należy sprawa, z rozkazem, aby w należy sposób przedstawiła to KM, zasięgnęła łaskawej woli i przygotowała [odpowiedź].

30.

Członek rady królewskiej, będący zarazem radcą kancelarii, jest zastępcą prezydenta w kolegium i tak jak pozostali członkowie kolegium załatwia sprawy wpływające do kolegium. Kiedy prezydent jest chory albo nieobecny, załatwia wszystko, co należy do jego urzędu.

31.

Kanclerz dworu poza tym, że ma miejsce i głos w kolegium [kancelarii], powinien nadzorować pracowników kancelarii, archiwistów kancelarii i tych w archiwum dawnym, oraz bibliotekę królewską i podległych jej pracowników. Dlatego jak najczęściej powinien pytać, jak każdy wypełnia swoje obowiązki, doglądać, by wszystkie sprawy były utrzymane w należyтым porządku i staranności, aby nic nie przepadło. Powinien także przypominać w kolegium, jak ma ono załatwiać wpływające sprawy, brać udział w proponowaniu i przyjmowaniu nowych pracowników – tych, którzy wedle właściwości podlegają nadzorowi kolegium. Gdy rozważeni zostaną wszyscy wymienieni, którzy mogą być zaproponowani, a także rozważone będą zasługi każdego w szczególności, wówczas prezydent zarządza głosowanie podobnie jak w innych sprawach; najpierw swój głos wypowiada najmłodszy radca kan-

celarii, potem starszy radca kancelarii, kanclerz dworu i potem członek rady królewskiej będący radcą kancelarii, a na koniec prezydent. Następnie sekretarz kolegium opracowuje postanowienie zgodne z głosami większości.

Podczas nieobecności lub choroby członka rady królewskiej będącego zarazem prezydentem oraz członka rady królewskiej będącego zarazem radcą kancelarii, prezydium kolegium obejmuje kanclerz dworu. Gdyby się zdarzyło, że nie tylko członek rady królewskiej prezydent oraz członek rady królewskiej radca kancelarii, lecz także obaj rzecznicy radcy przy ekspedycjach nie będą mogli, z racji choroby lub innych okoliczności, przyjąć posłów obcych państw, wówczas zgłaszają się oni ze sprawami i listami wierzytelnymi u kanclerza dworu, choć zazwyczaj dzieje się to u prezydenta. Kanclerz dworu przechowuje wielką pieczęć KM, jak opisano to w punkcie 29.

32.

Radcy kancelarii mają swoje miejsca i głosy w kolegium, jak to już podano. Z pozostałymi członkami kolegium pomagają w rozstrzygnięciu przedstawianych tam spraw. W przypadku choroby albo nieobecności kanclerza dworu najstarszy z nich wykonuje jego urząd.

33.

Sekretarz kolegium przygotowuje i wydaje wszystkie sprawy, jakie należą wedle właściwości do zadań kolegium i są wydawane z podpisem kolegium. Także on je sygnuje. Pilnuje także registratora kolegium, kancelistów i kopiistów, by należycie wykonywali swoje zadania.

34.

Protonotariusz w kolegium będzie prowadzić tam protokoły. Tak szybko jak to możliwe ma go poprawić, przepisać na czysto, a także zrobić dla niego rejestr, aby można było szybko znaleźć to, czego potrzeba. Powinien też pomagać w prowadzeniu protokołu, kiedy na radzie podejmuje się sprawy zagraniczne i będzie mu to nakazane. Ma to za każdym razem zaraz przepisać na czysto i oddać dane protokoły sekretarzowi.

35.

Sekretarz w archiwum ma pilnować, aby wszystkie znajdujące się tam akta trzymane były w należyтым porządku i z przynależnymi rejestrami, aby ła-

two można je było znaleźć. Przede wszystkim ma czuwać, by nic nie zginęło i by w stosownym czasie domagano się zwrotu tego, co zostało wypożyczone z kancelarii. Starać się ma, by być dobrze zorientowanym o tym, co jest przechowywane w archiwum, tak w sprawach wewnętrznych jak i zagranicznych. Kiedy kolegium kancelarii albo ktoś z ekspedycji zażąda jakiegoś wyjaśnienia, będzie mógł zaraz ustnie lub wedle naznaczonego czasu pisemnie dać w tym względzie pełne objaśnienie.

Poza tym musi z tego, co na co dzień czyta w archiwum, robić wyciągi lub wypisy z tego, co jest w nim przechowywane, a co przyda się dla nauki potomnych. Na przykład w sprawach zagranicznych opisze to, co się tyczy ceremoniałów przy przyjmowaniu obcych poselstw. A także o wielu innych sprawach, czy o różnych sporach, jakie Szwecja miała z innymi potęgami, a o jakich nie ma innych przekazów, jak tylko w obszernej korespondencji, również o sprawach wewnętrznych, jakie mogą być istotne.

W szczególności powinien w jednym dziele zebrać pod określonymi tytułami wyciągi wszystkich postanowień i dokumentów spraw wewnętrznych i zagranicznych, z dodanymi uwagami, jakich spraw dotyczą i jak zostały wydane. Sprawy zagraniczne muszą być rozdzielone od wewnętrznych.

Uważać musi dokładnie na to, by żadne akta, jakie powinny zostać tajemnicą, nie zostały ujawnione. Starać się ma o zdobycie dla archiwum potrzebnych rzeczy. Pilnować ma innych zatrudnionych w archiwum, żeby każdy wiernie i pilnie wykonywał swoją powinność. Także sekretarz archiwum powinien stosować papier stemplowy (w or. *Charta Sigillata*), wedle wprowadzonego rozporządzenia, jak długo jest obowiązujące.

36.

Aktuariusz w archiwum będzie pod nadzorem sekretarza trzymał akta zapatrzone w należyte rejestry i porządnie ułożone. Kiedy ktoś zapyta, będzie zaraz wiedział, gdzie coś można znaleźć. Będzie przysyłał do kolegium kancelarii i do ekspedycji te akta oraz dokumenty, jakich od niego zażądata. Nie będzie ich jednak wysyłać do innych kolegiów ani do nikogo innego, zanim nie spyta wprzód sekretarza. Powinien mieć dokładny wykaz pism wypożyczonych i brać kwit na każde z nich. Powinien żądać zwrotu tego, co wypożyczono, własnoręcznie zapisywać w książce dzień, kiedy nastąpił zwrot. Każdego roku przyjmować będzie z ekspedycji akta, jakie mu będą dostarczone, każe je potem oprawić i będzie przechowywał w archiwum.

37.

Zadanie sekretarza w archiwum dawnym (w or. *Antiquitetsarchivo*) nie polega tylko na tym, że ma w swojej pieczy dawne manuskrypty i pomniki, i że stara się zebrać ich jeszcze więcej, a trzyma je w dobrym porządku. Musi też dbać, by to, co przysłuży się chwale Królestwa, a wynika ze spraw zapisanych w runach czy starym języku gockim, było poprawnie tłumaczone i objaśnione. Powinien zdawać sprawę z tego każdego roku na kolegium; co wypracował wedle jego instrukcji ze swoimi podwładnymi. Gdy dowie się z kraju, że można tam zobaczyć jakiś wcześniej nieznaną kamień runiczny lub inną starożytność, rozkaże taki kamień lub pomnik odrysować, albo za pozwoleniem kolegium sam tam pojedzie i pozyska informacje o treści i znaczeniu tegoż. To, co sekretarz z pomocą innych zatrudnionych wypracuje i stwierdzi, że jest dobre i nadaje się do druku, wolno mu wedle zwyczaju opublikować na koszt Królewskiego Majestatu, gdy kolegium przejrzy to należycie i zatwierdzi. Sekretarz ma i w reszcie spraw kierować się instrukcjami tegoż [kolegium].

38.

Asesorzy w archiwum dawnym powinni, tak jak sekretarz, każdego roku wydawać na światło dzienne jakieś dzieło przez nich opracowane. Przynajmniej zaś powinni wykazać, co zrobili, a także jak daleko z tym zaszli, gdy nie będą w stanie zakończyć do końca roku.

39.

Rysownik w archiwum dawnym powinien tam pilnie pracować. Nie będzie rysować tylko tego, co zostanie mu nakazane, lecz wyuczy się też dawnych pism runicznych i stylów tak sprawnie, że będzie mógł w nich dobrze i wyraźnie tworzyć, zwłaszcza gdy potem będą rytowane. Dla wszystkich pojawiających się zadań powinien wspierać swoich przełożonych w tych zadaniach, jakie będą mu powierzone.

40.

Sekretarz w bibliotece powinien być codziennie. Ma jej pilnie doglądać, żeby wszystko było w porządku, a żadne książki ani manuskrypty czy to, co do nich przynależy, nie były traktowane niedbale albo były rozrzucone. Utrzymywać ma intensywną korespondencję z obcymi uniwersytetami i uczonymi, żeby zorientować się, jakie dobre i starannie opracowane książki wydane zostały w tych czy innych miejscach. Powiadamiać o tym będzie kolegium

kancelarii i zadba o pozyskanie najlepszych wydań takich dzieł do biblioteki ze środków na to przeznaczonych. Będą wypłacane na jego propozycję przez księgowego kancelarii.

41.

Bibliotekarz wspierać ma sekretarza w zakresie jego obowiązków i z pomocą kancelisty stworzyć rejestr książek, utrzymywać porządek w bibliotece. Powinna być ona otwarta codziennie w pewnym czasie dla tych, którzy chcą z niej skorzystać i uzyskali wcześniej zgodę kolegium. Bibliotekarz oraz kancelista mają więc być tam zawsze i dać czytać książki każdemu wedle żądań, potem mają być one zabierane i odkładane na miejsce, nikomu nie wolno pozwolić, by wyniósł książki z biblioteki.

42.

Urząd najwyższego rzecznika (w or. *Högsta Ombudsmannens embete*) ma doglądać ogólnie, jak wykonywane są rozporządzenia, a także czy każdy wypełnia obowiązki związane z jego urzędem. Po drugie, sam z siebie w niektórych przypadkach wnosi oskarżenie przeciw tym, którzy dopuszczają się przestępstw w ważnych sprawach. Ukazuje to jego instrukcja dalej zamieszczona, wedle jakiej ma postępować. Kieruje też wysłuchaniami, jakie odbywają się ze stronami odnośnie do kwestii związanych ze sprawiedliwością, jeszcze zanim przedstawione będą radzie [królewskiej] czy kamerze KM, gdy sprawy te będą omawiane, o ile nie przeszkadzają mu w tym inne zajęcia urzędowe. Wtedy, gdy uzna, że dana kwestia nie jest właściwie rozumiana, wówczas powinien wystąpić z przypomnieniem o tym i przedłożyć opinię, w jaki sposób dana sprawa może być załatwiona zgodnie z prawem.

43.

Zadaniem pierwszego rzecznika jest wspieranie najwyższego rzecznika nie tylko w tych działaniach, jakie najwyższy rzecznik wykonuje sam, lecz także we wszystkich innych zajęciach tego urzędu. Chodzi zarówno o przygotowanie dokumentów, otwartych rozkazów, dowodów i wielu temu podobnych, o co poprosi go najwyższy rzecznik. Ma również wspierać go radą i propozycjami przydatnymi wedle niego dla służby KM. Kiedy najwyższy rzecznik jest chory lub nieobecny, tak że nie może wykonywać obowiązków, wówczas on go zastępuje we wszystkich zadaniach i ma taką samą władzę, jakby ten był obecny. Podobnie będzie na jego miejscu przewodził w wysłuchaniach, jakie odbę-

dą się ze stronami odnośnie do kwestii sprawiedliwości, a także we wszystkim tym, co należy do najwyższego rzecznika. Gdyby jednak i pierwszy rzecznik był chory lub nieobecny, wówczas najwyższego rzecznika zastępuje osoba wyznaczona za każdym razem przez KM.

44.

Zadaniem sekretarzy przy rewizji jest przedstawianie wszystkich spraw i kwestii, jakie wpływają z sądownictwa cywilnego do najwyższej rewizji KM, z rady królewskiej albo z kamery KM, czy to wedle charakteru sprawy, czy też wedle polecenia. Lecz zanim daną sprawę przedstawi, sekretarz musi wywieźć się dokładnie o jej kontekście. Ponieważ wpływające sprawy mają złożony charakter, trzeba zawsze pilnie uważać, żeby najpierw przedstawiać sprawy kryminalne i doprowadzić do końca. Sprawozdania z dochodzeń należy czytać uważnie, żeby sekretarz był dokładnie poinformowany o wszystkich zaszłych okolicznościach. Gdy już dochowano wszystkiego w sprawach rewizji, a strony wedle rozporządzeń stawiły się i przedstawiły swoje argumenty i kontrargumenty, wówczas sekretarz mający akta pod ręką ma je przeczytać i przygotować pisemny raport o właściwości sprawy. Przeczyta go później najwyższemu rzecznikowi i drugiemu sekretarzowi. Gdy są już dobrze poinformowani o kontekście sprawy i wysłuchali strony w kwestiach spornych, dali im sposobność do przedstawienia tego, co uważają za istotne dla objaśnienia kwestii, wówczas sekretarz ma ją przedstawić radzie, kiedy jeszcze mają ją w świeżej pamięci. Zaraz po decyzji ma przygotować wyrok i odczytać przy otwartych drzwiach.

Każda z wpływających spraw ma być załatwiana przez sekretarza z należytą uwagą i starannością, a wszystko, co istotne oraz ważne, ma być prześlęane z najwyższym rzecznikiem. Gdy wpływają supliki lub prośby i wedle charakteru sprawy potrzebne są wyjaśnienia prawników dworu (w or. *hofrätterne*) oraz egzekutorów albo którejsz ze stron, mają ich zażądać w zwykły sposób i napomnieć zwłaszcza strony, że odpowiedzi udzielić mają w naznaczonym czasie, żeby nie przeciągać sprawy ze szkodą i zwłoką dla zainteresowanych. Sekretarze mają się starać o załatwianie wszystkich wpływających spraw, przygotowanie ich oraz podpisanie. Gdy któryś z sekretarzy jest chory albo nieobecny, wówczas zastępuje go na służbie ten, kto został za każdym razem wyznaczony przez KM.

45.

Protonotariusz przy rewizji prowadzi protokół, gdy najwyższy rzecznik i obaj sekretarze przy rewizji mają pełne ręce roboty i kiedy wysłuchuje się strony. Powinien także pomagać w prowadzeniu protokołu, kiedy podejmuje się sprawy rewizji w radzie i zostanie mu to nakazane. Wtedy za każdym razem przepisuje sprawy na czysto i przekazuje ten protokół właściwemu sekretarzowi. W swoim protokole powinien zaznaczać wszystkie sprawy suplik, jakie wydawane są dla objaśnienia z jego podpisem, zbierać je z powrotem na wyznaczony czas wyjaśnień i pilnować, czy ktoś nie przekroczył czasu naznaczonego pod karą. Kiedy ma się przyjmować akta rewizji i argumenty, wtedy zwłaszcza protonotariusz zobowiązany jest być w naznaczonym czasie. Kiedy już odnotuje czas wpłynięcia aktu i kiedy argumenty zostały przekazane drugiej stronie, powinien to zaznaczyć w swoim protokole. Gdy wpłyną argumenty i kontrargumenty, przekazuje je razem z aktem temu sekretarzowi, który będzie przedstawiał sprawę. Gdyby jednak tymczasem któraś ze stron przedstawiła coś istotnego i do uwzględnienia wedle zarządzeń, wówczas protonotariusz informuje o tym najwyższego rzecznika i obu sekretarzy. Gdy uznają, że ma to wagę, przedstawiają KM i zasięgają jego decyzji w tej kwestii.

46.

Generalny audytor powinien przygotowywać dla KM, w radzie lub kamerze KM, wszystko zgodnie z właściwością sprawy albo wedle rozkazu. Zajmuje się on wojskowymi sprawami wymiaru sprawiedliwości, wpływającymi do rewizji KM. Przygotowuje i podpisuje wszystko, co zostaje w tym [obszarze] postanowione. Przy tym stosować się ma swoją przyjętą instrukcją. We wszystkich tych zadaniach podlega, tak w domu jak w polu, pod doгляд najwyższego rzecznika. Jeśli generalny audytor będzie chory lub nieobecny, jego służbę wykonuje ustanowiony wicegeneralny audytor lub ktoś z rozkazu KM.

47.

Zadaniem rzeczników radców przy ekspedycjach krajowych polega na tym, że przedstawiają KM wszystko to, co dzieje się w sprawach, jakie wedle rozdziału przynależą do każdej ekspedycji. Następnie przygotowują i podpisują, co zostanie postanowione. Mają przy tym uważać na taki porządek, aby wszystkie sprawy publiczne były przedstawiane najpierw, potem te, jakie są mieszaniną spraw publicznych i prywatnych, a na koniec zajmują się prośbami prywatnymi.

Jak tylko wpłyną dokumenty czy memoriały, mają być w każdej ekspedycji zaraz otwarte i szybko przeglądnięte dla stwierdzenia, jakie są najpilniejsze – te będą opracowywane jako pierwsze. Gdy przy jednej czy drugiej sprawie potrzeba opinii kogoś z kolegium lub *landshövdinga*¹⁹, zanim będzie mogła zostać omówiona przed KM, pozwala się im przesłać danej osobie do omówienia czy przemyślenia z ich [rzeczników] podpisem. Mają też mieć dokładną i pełną wiedzę o wszystkich rozporządzeniach, a także wydanych wcześniej rozkazach, ich obowiązkiem jest pilnowanie i przypominanie, żeby nic nie zostało wydane, co byłoby z tym sprzeczne. Powinni także zadbać, żeby wszystko, co jest wykonane, zaraz było przygotowane i spisane na czysto, żeby tym szybciej mogło pójść do podpisu, a wcześniej ma być przez nich podpisane.

Gdy przed KM omawiane będą sprawy wewnętrzne, wszyscy trzej radcy rzecznicy z ekspedycji wewnętrznych mają być obecni, o ile jakieś inne kwestie im nie przeszkodzą. Powinni być też obecni, gdy raz na rok przedkładana jest propozycja budżetu i przedstawiać wówczas swoje przypomnienia. Mają też myśleć nad różnymi niezbędnymi propozycjami, jakie można by wedle czasu wprowadzić dla służby KM i dla pożytku królestwa.

Przykładowo ten [rzecznik] ekspedycji wojennej powinien omówić: jak najlepiej wszelkimi sposobami wesprzeć siły lądowe i wodne, w jaki sposób można najkorzystniej stworzyć regimenty, gdy będzie potrzeba, jak zdobyć odpowiednie środki dla wczesnego zaopatrzenia wojska i fortec w prowiant i amunicję, wyposażyć flotę w czasach wojny i jak w każdym roku załatwić na czas potrzebne sprawy w kampanii polowej każdej armii oraz jak przygotować wojenne działania.

[Rzecznik] przy ekspedycji kamery zajmuje się tym, jak najlepiej ułożyć budżet i jak można podwyższyć dochody KM czy też jak zdobyć pieniądze na rozmaite potrzeby.

[Rzecznik] przy ekspedycji handlu powinien, gdy tylko znajdzie najlepszą po temu okazję, zmienić to, co przez niesprawne porządki albo szkodliwe związki handlowe może przeszkadzać w handlu, albo też polepszyć tenże przez nowe związki i rozporządzenia. Wszystko, co pomóc może handlowi i rzemiosłu, powinno być wprowadzone.

¹⁹ Odpowiednik polskiego wojewody, reprezentant władzy państwowej w okręgu administracyjnym län.

48.

Zadanie radców rzeczników przy obu ekspedycjach zagranicznych polega na przedstawianiu KM wszystkich kwestii, jakie po rozdzieleniu należą do każdej z ekspedycji. Mają potem przygotować i podpisać, co w danej sprawie postanowiono. Powinni mieć też pod ręką i przedstawiać do rozważania, co wedle okoliczności czasu może przynieść korzyści KM i królestwu w odniesieniu do obcych potęg.

Kiedy wpływa poczta, zaraz otwierają listy, każdy dla swojej ekspedycji. A gdy pospiesznie zobaczą ich treść, ustalą te najpilniejsze do rozpatrzenia jako pierwsze. Udają się wtedy do kolegium kancelarii i każą tam odczytać listy. Słuchają, jakie uwagi wnosi [kolegium], zapisują a potem omawiają wraz z listami przed KM, albo w obecności prezydenta, albo przy drugim członku kolegium i rady królewskiej, lub tylko dla KM, wszystko wedle tego, czego wymagają okoliczności spraw i sytuacja. Może się to czasem odbywać w obecności całej rady, gdy tak będzie nakazane.

Gdyby się tak zdarzyło, że KM zaraz po przybyciu listów każe je sobie odczytać i dla części z nich wyda postanowienia, wówczas radcy rzecznicy mają [listy] w całości przeczytać w kolegium i opowiedzieć, w jakich sprawach zapadły już decyzje. W pozostałych mają zasięgnąć opinii kolegium i potem znowu przedstawić je w powyżej opisany sposób KM. Gdy jednak pojawiają się takie sprawy, jakie będą komuś powierzone, czy prezydentowi, czy radcy rzecznikowi, do którego ekspedycji rzecz należy, lub też komukolwiek innemu, wówczas ten, komu powierzono daną kwestię, ma ją trzymać w tajemnicy i nie odsłaniać przed nikim, kim by ten nie był, zanim nie zajdzie z nią tak daleko, że otrzyma pozwolenie, by pozostali się dowiedzieli.

Kiedy jakaś sprawa ma taką wagę, że powinno się dokładniej ją rozważyć, albo też potrzebne są materiały wcześniejsze, wówczas sprawa taka może być w pełni opracowana przez kolegium. Przekaze ono potem radcy rzecznikowi swoje przemyślenia na piśmie, a on przedstawi je KM, tak jak to wcześniej ukazano.

Gdy omawia się u KM sprawy zagraniczne, mają być przy tym obaj radcy rzecznicy z obu ekspedycji, chyba że przeszkodzą któremuś inne zajęcia. Tak samo mają się zjawić, gdy układana jest generalna propozycja budżetu każdego roku, a przynajmniej kiedy przegląda się budżet dla posłów zagranicznych i wtedy mają wnosić swoje uwagi.

Jeśli członek rady królewskiej, będący zarazem prezydentem, i członek rady królewskiej, będący zarazem radcą kancelarii, są chorzy lub nieobecni,

wówczas posłowie obcych państw ze swoimi sprawami i listami wierzytelnymi zgłaszają się do najstarszego rzecznika radcy jednej z ekspedycji zagranicznych, choć zwyczajowo dzieje się to u prezydenta.

Kiedy zaś nie ma ani prezydenta, drugiego członka rady królewskiej, radców rzeczników obu ekspedycji ani kanclerza dworu, wówczas obcy posłowie zgłaszają się albo u jednego z sekretarzy stanu obu ekspedycji zagranicznych, albo u radców kancelarii – u tego, który jest najstarszy.

Gdyby jakiś obcy poseł zjawił się u KM w czasie podróży i nie będzie ani radcy kancelarii, ani kogoś z ekspedycji zagranicznych, a tylko sekretarze byłiby na miejscu, wówczas poseł zgłasza się do radcy rzecznika lub do sekretarza stanu ekspedycji krajowych, potem jednak sprawą zajmuje się ten sekretarz ekspedycji zagranicznej, do jakiej ona należy.

49.

Natomiast sekretarze stanu, każdy w swojej ekspedycji, mają takie zadania: wspierają radców rzeczników we wszystkim, co powierzono do ich urzędu. Pod nadzorem i kierunkiem radców rzeczników przygotowują to, co zostało postanowione, dają baczenie na służących podległych ekspedycji, żeby właściwie dopełniali swoich obowiązków. Razem z radcami rzecznikami mają przemyśleć wszelkie pożyteczne sposoby, jakie w tym czy innym czasie przysłużą się KM i pożytkowi królestwa.

Gdyby radca rzecznik z powodu choroby czy innego przypadku nie mógł wykonywać swojego urzędu, wówczas we wszystkich zadaniach będzie go zastępował sekretarz stanu. W taki jednak sposób, że jeśli choroba nie jest ciężka, powinien go powiadamiać o wszystkich zdarzeniach. W takim przypadku wszystkie pisma wychodzące (w or. *expeditioner*) podpisuje także radca rzecznik, choć będą przygotowane przez sekretarza stanu.

Jeśli choroba byłaby ciężka, tak że nie będzie można obciążyć radcy rzecznika wcale zajęciami, lub gdy jest nieobecny, wówczas sekretarz stanu ma zastępować go zarówno w przedstawianiu jak i podpisywaniu, najpierw jednak rozważy sprawy z obecnym radcą rzecznikiem, a mianowicie sprawy krajowe z tymi z ekspedycji krajowych, a sprawy zagraniczne z tymi z ekspedycji zagranicznej. Omówi wszystko w ich obecności, chyba że czas i okoliczności wymagać będą inaczej.

50.

Sekretarze przy ekspedycjach stanu powinni, tak jak sekretarze stanu, przygotowywać to, co radcy rzeczniczy im dadzą do rąk. We wszystkim mają ich [tj. radców rzeczników] wspierać. Gdyby się przydarzyło, że radca rzecznik i sekretarz stanu zachorują albo przeszkodzą im prawne okoliczności, by się zjawić, wtedy zastępuje ich sekretarz przy ekspedycji, zarówno w przedstawianiu jak podpisywaniu wedle tego, co objaśniono w poprzednim punkcie o sekretarzach stanu. Sekretarze mają też przeglądać wszystkie przepisane na czysto dokumenty, dbać o to, by zostały odpowiednio i dobrze napisane, a także by na czas złożone były do podpisu. Mają także uważać na to, aby każdy bez opóźnienia dostał odpowiedź, jakiej udzielono na jego pytanie. Powinni też zadbać o to, że kiedy wydawane są zarządzenia i generalne rezolucje, najwyższy rzecznik otrzyma dobre ich odpisy dla swej wiedzy.

51.

Gdy się tak zdarzy, że przy jakiejś ekspedycji nie będzie ani radcy rzeczni-ka, ani sekretarza stanu, ani sekretarza, wówczas ustanowiony będzie któryś z sekretarzy stanu lub sekretarzy z innych ekspedycji, żeby zastępować w danej sprawie. Mianowicie sprawy krajowe podejmie ktoś z ekspedycji krajowych, a te zagraniczne ktoś z drugiej ekspedycji zagranicznej, na ten czas nie będą się zajmować pracą w ekspedycji, jakiej podlega. Gdyby stało się tak jednak w czasie podróży, że przy ekspedycji nie ma radcy rzeczniaka, a i takiego pracownika, który był wyznaczony do zastępowania, ani też nie można obarzyć tym nikogo z innej ekspedycji, żeby reprezentować tę ekspedycję, wówczas obecny radca rzecznik podejmuje się prowadzenia spraw tej ekspedycji oraz swojej własnej.

52.

Zadania registratorów, oprócz tego że opracowują to, co im zlecono, są zaś takie: każdy w swojej ekspedycji trzyma pisma w dobrym porządku i porządne rejestry dzienne dotyczące wszystkich conceptów takim sposobem, jaki został ustalony. Zorganizować mają to w taki sposób, że concepty z minionego miesiąca, aż do najdłuższego, mają zostać wprowadzone do rejestru dziennego [tj. według chronologii dziennej]. Registrator powinien też zadbać o to, żeby prowadzona była w ekspedycji księga postanowień (w or. *resolutions*

bok), w niej zapisuje się odpowiedzi i zawiadomienia, jakie pisze się na pisma z prośbami.

Ma też prowadzić w należnym porządku książkę tytułów (w or. *titel boken*) i przestrzegać dokładnie wszystkich zawartych w niej zarządzeń. Przechowywać też będzie książkę darmowych przesyłek pocztowych i doglądać, żeby nie dochodziło do żadnych nadużyć. Także powinien mieć w schowku klucze do szaf (w or. *claverne till chiffrorne*), z jakich się korzysta, i zadbać, by było ich przynajmniej tyle każdego rodzaju, iż można się będzie posłużyć trzema podobnymi.

Powinien też dopilnować, aby kopista pilnie i dokładnie pisał registraturę, nie pozwalając na przewleknięcie comiesięcznego jej wykonania. Jak tylko dany miesiąc jest przepisany na czysto, registrator powinien porównać go dokładnie z kopistą, a potem wziąć to, co napisano wraz z konceptem do siebie na przechowanie. Zlecać będzie specjalne oprawianie registratury z każdego roku. Ma też registrator zadbać, aby przy ekspedycji trzymana była książka kwitów. Odnotowywać się tam będzie i kwitować te papiery, jakie zostały wypożyczone, a także kiedy zostały oddane. Ten, kto je przyjmuje, ma własną ręką zaznaczyć, kiedy powróciły.

Każdego roku w styczniu [registrator] ma dostarczyć aktuariuszowi w archiwum akta z jednego roku, za jego potwierdzeniem – w taki sposób, że w ekspedycji, dla jej potrzebnej wiedzy, pozostaną zawsze pisma z trzech [ostatnich] lat.

Gdy idzie o papier, pióra, lak oraz inne potrzebne w ekspedycji rzeczy, registrator udziela wskazówek księgowemu kancelarii. Ten nie ma przyjmować od nikogo innego żadnych wskazówek czy kwitów odnośnie do tych spraw jako dowodów, chyba że registrator jest chory albo nieobecny, wówczas jego wszystkie zadania przejmuje najstarszy kancelista przy ekspedycji.

Registratorzy przy ekspedycjach mają też mieć każdy swój klucz do mniejszej pieczęci w ich przechowaniu, a registrator w kolegium ma na swoim przechowaniu pieczęć kolegium, tak jak to wcześniej opisano.

Registrator w archiwum – ten nie ma nic wspólnego z ekspedycjami, jego zadanie polega na tym, że jak tylko dostarczone zostaną akta z ekspedycji i będą oprawione, prowadzi ich rejestr i poza tym wykonuje, co mu nakazano w służbie KM.

53.

Zajęcie kancelistów polega nie tylko na przygotowaniu i przepisaniu na czysto wszystkiego, co ich przełożeni rozkażą im na drodze urzędowej. Dostarczają oni sekretarzowi przepisane na czysto dokumenty, a on je sprawdza, czy wszystko jest dobrze i poprawnie napisane. Pilnuje on, żeby wszystkie dokumenty były złożone jednocześnie do podpisu. Gdy dokumenty są już podpisane, będą wysyłane bez zwłoki, i pilnuje się, żeby nie zapomnieć o żadnych załącznikach. Kiedy tylko koncept zostanie przepisany na czysto, zaraz należy krótko streścić go na zewnętrznej stronie, lecz nie wstawia się tam podpisu i sygnowania, póki dokumenty nie będą podpisane. Należy przypilnować wtedy dokładnie, czy wszystko zostało podpisane, a jeśli czegoś brakuje, przypomina się o tym sekretarzowi. Należy też wpisywać na konceptach nie tylko, kiedy dokument został wysłany, ale także czy wysłano jego dublety i triplety. Kiedy wszystko w taki sposób zostanie załatwione, koncept dostarcza się registratorowi na przechowanie.

54.

Zadanie kopistów polega głównie na tym, że wpisują wszystko do registry, co zostało wydane przez ekspedycję. Trzeba przy tym działać z całą pilnością i uwagą nie tylko po to, by registrytura była spisana prawidłowo i dobrze, lecz aby też była na czas gotowa. Gdy tylko [kopista] przepisze koncepty dostarczone mu przez registratora, zaraz ma je oddać, sprawdzić i porównać z regizatorem to, co napisał. Gdyby miał trochę czasu, pomagać ma wtedy w przepisywaniu na czysto tego, co zostanie mu nakazane.

55.

Gdy pracy będzie więcej, niż pracownicy kancelarii zdążą zazwyczaj wykonać, w takim razie pozwala się przyjąć nadzwyczajnych kancelistów, którzy pomogą bez wynagrodzenia wypełnić potrzebne zadania. Należy jednak przy tym uważać, aby było ich jak najmniej i żeby przydali się dobrze w zajęciach kancelarii. Gdyby jednak któryś z nich nie nadawał się do pracy w kancelarii, trzeba wówczas dać mu jakąś inną pracę.

56.

Zajęcie sekretarza protokołującego polega na prowadzeniu protokołu wszystkich omawianych spraw. Jeden [protokół] prowadzony będzie, kiedy pojawiają się kwestie ekspedycji rewizji oraz handlu, jeden w sprawach eks-

pedycji wojennej, jeden w ekspedycji kamery i jeden dla obu ekspedycji zagranicznych. [Sekretarze] mają zaraz poprawiać i przepisywać na czysto swoje protokoły, prowadzić dla nich rejestry, żeby można było szybko znaleźć to, czego się szuka.

Każdego roku w styczniu mają oddawać do archiwum protokoły starsze niż trzy lata. Kiedy coś wydaje się na podstawie protokołu, wówczas sekretarz protokołujący podpisuje to *ad mandatum*. Bez polecenia nikt nie może ośmielić się wydać czegokolwiek z protokołu.

Kiedy któryś z sekretarzy protokołujących jest chory albo przywalony robotą, inni mają mu pomóc. Lecz jeśli sekretarze protokołujący są tak zajęci, że jeden nie zdąży pomóc drugiemu, wówczas protonotariusz kolegium ma pomóc temu przy ekspedycjach zagranicznych, a protonotariusz rewizji temu, który prowadzi protokół spraw rewizji. Jednak za każdym razem, kiedy któryś pomaga drugiemu w prowadzeniu protokołu, musi go zaraz przepisać na czysto i dostarczyć temu sekretarzowi protokołującemu, do której ekspedycji należy, tak żeby wszystkie protokoły w danych sprawach mogły być razem w jednym miejscu. Z tej przyczyny także sekretarz protokołujący, który prowadzi dwie ekspedycje, powinien mieć odrębny protokół dla każdej, a także ma polecić, by oprawiano je oddzielnie.

57.

Cenzor książek (w or. *Censor Librorum*) ma pilnować wszystkich księgarń, drukarni i intrologatorni, żeby wszystko odbywało się tam zgodnie z królewskimi rozporządzeniami. W szczególności powinien prowadzić intensywną korespondencję z obcymi uniwersytetami odnośnie do książek, jakie są tam wydawane, jakiego są rodzaju i czy nie zawarto w nich błędnych opinii w kwestii religii i nauki chrześcijańskiej. Upominać ma wszystkich księgarzy, którzy handlują w Szwecji, żeby nie wprowadzali takich książek do sprzedaży, pod surową karą.

Gdyby ktoś zajmujący się nauką lub jakiś uczony chciałby taką książkę pozyskać dla wiedzy tam zawartej, nie należy mu tego wzbraniać, lecz ma się to dziać za przyzwoleniem cenzora.

Ma on czytać wszystkie książki i pisma, jakie mają być opracowane i wydane w królestwie, czy nie ma tam czegoś nieprzyzwoitego albo szkodliwego. Będzie na piśmie wydawać swoją zgodę na druk książki lub pisma, lecz gdy publikować się będzie jakieś ważne książki albo pisma, powinien najpierw uzyskać zgodę kolegium.

58.

Translator z rosyjskiego musi tak władać językiem, że nie tylko będzie w stanie szybko i składnie przełożyć to, co się mówi i załatwia na audiencjach oraz w rozmowach z posłami, lecz będzie też umiał przetłumaczyć ze szwedzkiego na rosyjski i z rosyjskiego na szwedzki wszystkie wpływające pisma, traktaty pokojowe i rokowania, jakie zostały przygotowane i jakie będą tworzone. Kiedy nie będzie innych pilnych robót, ma tłumaczyć na szwedzki te rosyjskie akta, jakie przechowuje się w archiwum. Powinien też zaznajomić się dokładnie, jakie zawierają treści w kwestii odniesień Szwecji do Moskwy. Ma też wyuczyć się w mowie kozackiej.

Translatorzy z polskiego i tureckiego mają wykonywać to samo, co tyczy się tłumacza z rosyjskiego. Zwłaszcza tłumacz z tureckiego wyuczyć się ma na równi z tureckim języków arabskiego i perskiego, żeby tym lepiej mógł wykonywać swoją pracę.

Translator z dawnych języków ma umieć przekładać na wyraźny język szwedzki z runicznego i gockiego, wykonując zadania nakazane mu przez przełożonego.

59.

Zadaniem tłumacza z mówionego języka rosyjskiego jest pomaganie szwedzkim i rosyjskim kupcom w Sztokholmie w tłumaczeniach przy ich handlu i działaniach, jakie mieć mogą pomiędzy sobą. Podczas nieobecności tłumacza ma przetłumaczyć to, co zostanie mu nakazane.

60.

Zajęcie sekretarza prezydenta polega na tym: obsługuje prezydenta z przygotowaniem i spisywaniem na czysto tych dokumentów i listów, jakie prezydent urzędowo wysyłać będzie pod swoim własnym nazwiskiem. Trzymać powinien wpływające listy w dobrym porządku, a także koncepty pism wychodzących. Mają być one zaopatrzone w potrzebne rejestry, tak że zawsze będzie je można dostarczyć od jednego prezydenta [kolegium] do drugiego.

61.

Zajęcie księgowego kancelarii polega na tym, że każdego roku we właściwym czasie przygotowuje propozycję budżetu kancelarii i dostarcza do biura budżetowego (w or. *StatsContoiret*). Przygotowuje też budżet osobowy na każdy kwartał, tak dla kancelarii KM oraz dla posłów przy dworach zagranicz-

nych. Powinien także pobierać z biura budżetowego wskazania środków, jakie co roku przeznaczone są wedle budżetu na wydatki, i wedle tego zbierać pieniądze i rachunki. Powinien dokonywać zakupu wszystkich rzeczy potrzebnych dla kancelarii, a potem wydawać za odpowiednim kwitem wedle potrzeby. Gdy trzeba kupić jakieś książki dla biblioteki lub dla archiwum dawnego, ma zapłacić za nie wedle pouczeń sekretarza i za pokwitowaniem danej osoby i wprowadzić je do rachunków. W taki sposób ma też działać we wszystkim, co dotyczy środków budżetu.

62.

Zajęciem wachmistrza kancelarii jest nadzorowanie wszystkich posłańców. Powinien nie tylko doglądać, aby utrzymywali w czystości wszystkie pomieszczenia a w zimie, by były ciepłe, lecz powinien mieć pod swoją opieką wszystkie sprzęty, jakie są w salach kancelarii i rewizji. Gdy ma być zwoływana rada albo kolegium, wtedy wachmistrz musi urządzić to zawczasu i bez specjalnego rozkazu. Kiedy rada albo kolegium się zbierają, wówczas nie powinien wchodzić częściej, niż zostanie zawołany. Ma być pod drzwiami i czekać na rozkazy, jakie będą mu wydane ze środka. Powinien dopilnować posłańców kancelarii, rewizji i tych z archiwum, archiwum dawnego, biblioteki, żeby byli na miejscu i wykonywali wiernie swoje obowiązki.

63.

Posłańcy mają być obecni każdego dnia, każdy w należnym miejscu. Poza tym jeden z posłańców kancelarii powinien każdego tygodnia pełnić wachtę przy kolegium i przy pomieszczeniach pięciu ekspedycji, a jeden z posłańców rewizji przy pomieszczeniu ekspedycji rewizji – mają też leżeć tam w nocy. Ci, którzy są na wachcie, mają utrzymywać pomieszczenia w czystości, opałać je dobrze i na czas zimą, żeby były ciepłe, kiedy pracownicy rano przychodzą. Zapalać mają światła i dbać o to, czego jeszcze potrzeba w kancelarii. Nie wysyła się z kancelarii tego posłańca kancelarii czy rewizji, który jest na wachcie w pomieszczeniach. Wszyscy powyżej wymienieni posłańcy mają bez ociągania i z gotowością wypełniać nie tylko to, co rozkaże im wyższy przełożony, lecz i polecenia registratorów, kancelistów, kopistów i wachmistrza. *Datum ut supra.*

CAROLUS

C: Feif

**Budżet kancelarii Królewskiego Majestatu,
Timurtasz 26 października 1713**

Wyrażony w srebrnych talarach

Kolegium kancelarii

1 Radca królewski, będący zarazem prezydentem, otrzyma poza wynagrodzeniem królewskiego radcy	5250
1 Radca królewski, będący zarazem radcą kancelarii, otrzymuje wynagrodzenie jako radca królewski	
1 Kanclerz dworu	3000
2 Radców kancelarii, każdy po 1800 talarów	3600
1 Sekretarz kolegium [kancelarii]	1200
1 Protonotariusz	450
1 Registrator	400
2 Kancelistów, każdy po 300 talarów	600
1 Kopista	200

[razem] 14 700 talarów

Archiwum [bieżące] kancelarii

1 Sekretarz	1200
1 Aktuariusz	450
1 Registrator	400
1 Kancelista	300
1 Kopista	200

[razem] 2550 talarów

Archiwum dawne

1 Sekretarz będący zarazem antykwariuszem	1200
2 Asesorów, każdy po 600 talarów	1200
1 Tłumacz z dawnych języków	600
2 Kancelistów, każdy po 300 talarów	600
1 Rysownik	200

[razem] 3800 talarów

Biblioteka

1 Sekretarz w bibliotece	1200
1 Bibliotekarz	600
1 Kancelista	300

[razem] 2100 talarów

Ekspedycja rewizji:**dla zadań najwyższego rzecznika**

1 Najwyższy rzecznik	4500
1 Pierwszy rzecznik	1800
1 Registrator	400
1 Kancelista	300

dla wymiaru sprawiedliwości w sprawach cywilnych

2 Sekretarzy przy rewizji, każdy po 1200 talarów	2400
1 Protonotariusz	450
1 Registrator	400
2 Kancelistów, każdy po 300 talarów	600
1 Kopista	200

dla spraw wojny

1 Generalny Audytor	1200
1 Kancelista	300

[razem] 12 550 talarów

Ekspedycje krajowe stanu**Ekspedycja wojenna**

1 Radca rzecznik	4500
1 Sekretarz stanu	1800
1 Sekretarz	1200
1 Registrator	400
2 Kancelistów, każdy po 300 talarów	600
1 Kopista	200

[razem] 8700 talarów

Ekspedycja kamery

1 Radca rzecznik	4500
1 Sekretarz stanu	1800
1 Sekretarz	1200
1 Registrator	400
2 Kancelistów, każdy po 300 talarów	600
1 Kopista	200

[razem] 8700 talarów

Ekspedycja handlu

1 Radca rzecznik	4500
1 Sekretarz stanu	1800
1 Sekretarz	1200
1 Registrator	400
2 Kancelistów, każdy po 300 talarów	600
1 Kopista	200

[razem] 8700 talarów

Ekspedycje zagraniczne stanu**Pierwsza ekspedycja zagraniczna**

1 Radca rzecznik	4500
1 Sekretarz stanu	1800
1 Sekretarz	1200
1 Registrator	400
2 Kancelistów, każdy po 300 talarów	600
1 Kopista	200

[razem] 8700 talarów

Ekspedycja niemiecka

1 Radca rzecznik	4500
1 Sekretarz stanu	1800
1 Sekretarz	1200
1 Registrator	400
2 Kancelistów, każdy po 300 talarów	600
1 Kopista	200

[razem] 8700 talarów

Różni inni słudzy

4 Sekretarzy protokołujących, każdy po 1200 talarów	4800
1 Cenzor książek	1200
1 Tłumacz z polskiego	600
1 Tłumacz z tureckiego	600
1 Tłumacz z rosyjskiego	600
1 Tłumacz z mówionego rosyjskiego	300
1 Sekretarz prezydenta	450
1 Księgowy kancelarii	400
1 Wachmistrz kancelarii	200
5 Posłańców kancelarii, każdy po 150 talarów	750
3 Posłańców rewizji, każdy po 150 talarów	450
1 Posłaniec archiwum kancelarii	150
1 Posłaniec dawnego archiwum	150
1 Posłaniec biblioteki	150

[razem] 10 800 talarów

Stale wydatki

Na ubranie dla wachmistrza kancelarii oraz dla powyższych 11 posłańców, dla każdego 34 talary	408
Na papier, pióra, atrament, lak, wosk, świece, jak to uprzednio wyliczono	1500
Na oprawę akt i zszywanie	100
Na materiały piśmiennicze dla dawnego archiwum, pieniądze podróżne dla odwiedzania starożytności, zakup książek, druk i wynagrodzenie dla wycinającego formy	650
Na zakup książek dla biblioteki	600

[razem] 3258 [talarów]

Nadzwyczajne wynagrodzenia i wydatki 2600

Suma 95 858

Datum Timurtasck d. 26 october Ao 1713

CAROLUS

C: Feif

■ Bibliografia

- Carlquist, Gunnar, red. *Om och ur Josias Cederhjelm's papper*. Lund: Berlingska oktryckeriet, Särtryck ur Karolinska Förbundets Årsbok 1915, 1916.
- Cavallie, James, i Jan Lindroth. *Riksarkivets beståndsöversikt. Cz. 1: Medeltiden. Kungl. Maj:ts kansli. Utrikesförvaltningen. T. 1*. Sztokholm: Skrifter utgivna av Svenska Riksarkivet 8, 1996.
- Dahlgren, Stellan. *Karl X Gustav och reduktionen*. Uppsala: Svenska Bokförlaget Norstedts, 1964.
- Grauers, Sven. *Arvid Bernhard Horn, Biografisk studie, I, 1664–1713. Akademisk Avhandling*. Göteborg: A. Lindgren & Söner, 1920.
- Hultman, Johan D. *O panowaniu Karola XII króla Szwecji*. Przetłumaczył, opracował, wstępem opatrzył Wojciech Krawczuk. Kraków: Wydawnictwo Eternum, 2015.
- Jonasson, Gustaf. *Karl XII och hans rådgivare. Den utrikespolitiska maktkampen i Sverige 1697–1702*. Uppsala: Almqvist & Wiksells, 1960.
- Jonasson, Gustaf. *Karl XII:s polska politik 1702–1703*. Sztokholm: Svenska Bokförlaget Norstedts, 1968.
- „Kanslistat. Timurtaşch 26 oktober 1713”. *Meddelanden från Svenska Riksarkivet* 1929 (1931): 148–50.
- Kassabova, Kapka. *Granica. Na krawędzi Europy*. Wołowiec: Wydawnictwo Czarne, 2019.
- Kopczyński, Michał. „Axel Oxenstierna i szwedzcy biurokraci XVII wieku. Kilka uwag o zastosowaniu weberowskich typów idealnych w badaniach historycznych”. W *Urzędy dworu monarszego dawnej Rzeczypospolitej i państw ościennych*. 85–100, zredagowali Antoni Gąsiorowski i Ryszard Skowron. Kraków: Universitas, 1996.
- Krawczuk, Wojciech. „Szwedzka kancelaria królewska (wiek XVI – początek XVIII)”. W *Belliculum diplomaticum Thorunense. Kancelarie władców na ziemiach polskich w średniowieczu i czasach nowożytnych na tle porównawczym*, zredagowali Waldemar Chorążyczewski i Janusz Tandecki, 57–63. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2007.
- „Kungl. kansliordning. Timurtaşch 26 oktober 1713”. *Meddelanden från Svenska Riksarkivet* 1929 (1931): 127–47.
- Lundquist, Carl Lennart. *Council, King and Estates in Sweden*. Sztokholm: Almqvist & Wiksell International, 1975.
- Munthe, Arne. „Kansliet under det Karolinska tidevarvet”. W Wieselgren, Oscar, Nils Forssell, Arne Munthe, Arne Forssell, i Ragnar Lilj, *Kungl. Maj:ts Kanslis Historia. Cz. I*, 89–186. Uppsala: Almqvist & Wiksells Boktryckeri-A-B. 1934.
- Nordin, Jonas. „Plikten bakom allt. Pliktleveranshanteringen vid det kungliga biblioteket under 1700 talet”. W *Information som problem: Medieanalytiska texter från medeltid till framtid*. Wydali Otfried Czaika, Jonas Nordin i Pelle Snickars. 10–43. Sztokholm: Kungliga Biblioteket, 2014.
- „ombudsman”. W *Svenska Akademiens Ordbok*. Udostępniono 21 marca 2022. https://www.saob.se/artikel/?unik=O_0569-0162.59Tt&pz=3.

- Styffe, Carl Gustaf. *Samling af instructioner rörande den civila förvaltningen i Sverige och Finland*. Sztokholm: Hörbergiska Boktryckeriet, 1856.
- Svalenius, Ivan. *Rikskansliet i Sverige 1560–1592*. Sztokholm: Skrifter utgivna av Svenska Riksarkivet 7, 1991.
- Szelągowska, Krystyna. „Scholars and the Magical World of Runes. The Beginnings of the Scientific Approach to Runes in 17th Century Scandinavia”. *Studia Historyczne* 56 (2013): 387–400.
- Wieselgren, Oscar, Nils Forssell, Arne Munthe, Arne Forssell, i Ragnar Liljedahl. *Kungl. Majt:s Kanslis Historia. Cz. I*. Uppsala: Almqvist & Wiksells Boktryckeri.-A-B. 1934.

Data przesłania artykułu: 13 IX 2022

Data przyjęcia artykułu do druku: 7 XI 2022

DOI: <http://dx.doi.org/10.12775/AKZ.2022.004>

İRINA MATÂŠ

(Instytut Historii Ukrainy Narodowej Akademii Nauk Ukrainy)

NACİONAL'NIJ ARHİVNIIJ FOND UKRAİNI ÂK NADBANNÂ UKRAİNS'KOGO NARODU İ ČASTINA SVİTOVOİ ARHİVNOİ SPADŠINI

Słowa kluczowe

państwowy zasób archiwalny Ukrainiekiej SRR, narodowy zasób archiwalny Ukrainy, archiwa państwowe Ukrainy, ukraińskie dziedzictwo archiwalne

Keywords

state archival holdings of the Ukrainian SSR, national archival holdings of Ukraine, state archives in Ukraine, archival heritage of Ukraine

İrina Matáš, doktor nauk historycznych i profesor. Przewodnicząca Rady Państwowej Służby Archiwalnej Ukrainy. W latach 2001–2009 kierowała pracami Ukraińskiego Naukowo-Badawczego Instytutu Archiwistyki i Dokumentoznawstwa, później m.in. pierwszy zastępca przewodniczącego Państwowego Komitetu Archiwów Ukrainy (2009–2011). Jej zainteresowania naukowe obejmują historię archiwów na świecie i archiwistykę, biografistykę, historię stosunków międzynarodowych, dyplomacji i archiwów dyplomatycznych. Autorka, współautorka i redaktor prac z zakresu archiwistyki, wśród nich *Arhivna nauka i osvita v Ukraïni 1920–1930-h rokiv (Kijów 2000)* oraz *Arhivoznavstvo. Teoretičnì zasady* (Kijów 2018).

E-mail: imatiash18@gmail.com

ORCID ID: 0000-0002-7565-1866

Streszczenie

Współczesne pojęcie narodowego zasobu archiwalnego Ukrainy (*Nacional'nij arhivnij fond Ukraini*, NAFU) jest efektem ewolucji terminologicznej, której początek sięga porządku wprowadzonego w ZSRR leninowskimi dekretemi archiwalnymi i pojęcia zjednoczonego państwowego zasobu archiwalnego Ukraińskiej SRR (*śdinij deržavnij arhivnij fond URSR*). Etapami tego procesu były funkcjonujące kolejno w ukraińskiej archiwistyce pojęcia państwowego zasobu archiwalnego Ukraińskiej SRR (*Deržavnij arhivnij fond URSR*), państwowego zasobu archiwalnego ZSRR (*Deržavnij arhivnij fond SRSR*) i zasobu archiwalnego Ukrainy (*Arhivnij fond Ukraini*). Analiza źródeł przekonuje, że archiwiści ukraińscy opowiadali się za niezależnością własnego dziedzictwa archiwalnego od centralnego kierownictwa radzieckiego.

Termin „narodowy” ma fundamentalne znaczenie nie tylko dla ustawodawstwa archiwalnego Ukrainy, ale także dla wielu innych krajów postsowieckich, ponieważ podkreśla ich tożsamość, prawo do samodzielnego określania dziedzictwa archiwalnego jako własności każdego narodu. Dlatego NAFU jest rozumiany jako złożony system informacyjny, składający się z materiałów archiwalnych odzwierciedlających historię życia duchowego i materialnego narodu ukraińskiego, mających wartość kulturową, będących własnością Ukraińców i Ukrainy oraz integralną częścią światowego dziedzictwa archiwalnego.

W polskiej historiografii problematyka ukraińskich spraw archiwalnych jest przedstawiana w dość ograniczony sposób, głównie przez prace badaczy ukraińskich publikowanych w czasopismach naukowych (m.in. „Archeion” oraz „Archiwista Polski”) oraz w tomach materiałów z konferencji naukowych. Dlatego autorka szczegółowo analizuje istotę i skład NAFU, porusza problem digitalizacji jako narzędzia umożliwiającego udostępniania archiwaliów w warunkach ograniczeń pandemicznych ograniczeń i wojny rozpętanej przez Rosję przeciwko Ukrainie.

Summary

National Archival Holdings of Ukraine as the property of the Ukrainian people and a part of the world archival heritage

The modern notion of the national archival holdings of Ukraine (*Nacional'nij arhivnij fond Ukraini*, NAFU) is the result of a terminological evolution. It began with the order introduced in the USSR by Lenin's archival decrees and the notion of the unified state archival holdings of the Ukrainian SSR (*śdinij deržavnij arhivnij fond URSR*). Following stages of this process were the concepts of the state archival holdings of the Ukrainian SSR (*Deržavnij arhivnij fond URSR*), the state archival holdings of the USSR (*Deržavnij arhivnij fond SRSR*) and the archival holdings of Ukraine (*Arhivnij fond Ukraini*). They functioned successively in Ukrainian archival science, and an analysis of the sources shows that Ukrainian archivists advocated the independence of their archival heritage from the central Soviet leadership.

The term “national” has a fundamental meaning not only for the archival legislation of Ukraine but also for many other post-Soviet countries because it emphasizes their identity and the right to independently determine the archival heritage as the property of each nation. Therefore, NAFU is a complex information system consisting of archival materials reflecting the history of the spiritual and material life of the Ukrainian people, has cultural value, belongs to Ukrainians and Ukraine, and is an integral part of the world's archival heritage.

In Polish historiography, Ukrainian archival reality presents limited texts, mainly the works of Ukrainian researchers published in Polish scientific journals (including “Archeion” and “Archiwista Polski”) and materials from scientific conferences. Therefore, the author analyzes in detail the essence and composition of the NAFU and touches on the problem of digitization as a tool for making archival materials available under the constraints of pandemic restrictions and the war unleashed by Russia against Ukraine.

Вступ

Поняття «Національний архівний фонд» (далі – НАФ) відоме в багатьох країнах. Воно закріплено, зокрема, у архівному законодавстві Республіки Болгарії, Республіки Польщі, Румунії, Чеської Республіки, а також унормоване в професійній лексиці пострадянських країн: Республіки Азербайджан, Грузії, Республіки Казахстан, Киргизької Республіки, Латвійської Республіки, Республіки Таджикистан, Республіки Туркменістан, України, Республіки Узбекистан. Поняття залучено до професійного і суспільного обігу в згаданих країнах переважно впродовж двох останніх десятиліть ХХ ст., а також на початку ХХІ ст. Ці країни в своєму ближчому чи дальшому минулому перебували під впливом СРСР і належали до так званого „соціалістичного табору” або були радянськими республіками. Тому термін „національний” мав для них принципово важливе значення, бо акцентував увагу на окремішності у визначенні сукупної архівної спадщини як надбання конкретного народу. Сукупний архівний фонд самостійної держави набував значення не суто документального масиву, сформованого в діяльності офіційних установ і організацій, державних інститутів, а культурного явища, що відображає життя суспільства в усіх його проявах і є складовою частиною всесвітньої культурної спадщини.

Прикметно, що в Російській Федерації відповідний федеральний закон 1993 р. містив поняття „Архівний фонд Російської Федерації” (без фактично табуйованого в Радянському Союзі терміну „національний”), що вказував на відсутність тотожності між націями, з яких московське керівництво прагнуло створити „єдиний радянський народ”. Аналогічним поняттям послуговувалися архівісти Литви і Молдови. Тоді відмінність у назві не привертала уваги ні українських, ні закордонних дослідників. Однак розпочате 24 лютого 2022 року широкомасштабне вторгнення росії в Україну, спрямоване на знищення української іден-

тичності – кривава війна проти української історії і культури, систематичні погрози російського керівництва „денацифікувати” країни Балтії, Молдову, Грузію чи інші колишні республіки, показує невідповідність законодавчо закріпленої в росії назви сукупної архівної спадщини.

Мета цієї статті полягає у висвітленні особливостей неймінгу та законодавчого унормування поняття про сукупну архівну спадщину в Україні, складу НАФ, шляхів його формування та вирішення проблеми забезпечення збереженості, зокрема в умовах війни, яку розв'язала росія. Предметом дослідження, яке ґрунтується на принципах історизму і об'єктивності, із застосуванням порівняльно-історичного методу та методу джерелознавчої критики, є НАФ України як складно структурована інформаційна система, сукупність архівних документів, котрі відображають історію духовного і матеріального життя Українського народу та інших народів, мають культурну цінність і є надбанням української нації та складовою частиною світової архівної спадщини¹.

В українській історіографії архівознавства питанням НАФ присвячено достатньо багато уваги. Процес його законодавчого унормування розглядали Геннадій Боряк² і Костянтин Новохатський³, Лариса Драгомірова⁴. Професор Боряк уперше запропонував погляд на архівні фонди як складову частину загальнонаціональних інформаційних ресурсів та порушив проблему створення Археографічного реєстру національної спадщини України і розширення інтелектуального доступу до документів НАФ. Питання доступу до архівної інформації, що міститься в документах НАФ, досліджували Кость Новохатський, Георгій Папакін, Ігор Довжук, Ірина Матяш та інші українські науковці⁵. Праці К. Новохатського присвячено також всебічному аналізу концепту „Національний архівний фонд” як соціокультурного феномену, в наукових публікаціях І. Матяш розглядається історія формування та склад НАФ. Комплексний аналіз поняття „Національний архівний фонд” та

¹ „Pro vnesennâ zmîn do Zakonu Ukraïni «Pro Naціонаl'nij arhivnij fond»”

² Borâk, *Naціонаl'na arhivna spadšina*; Borâk, „Sukupna arhivna spadšina Ukraïni”.

³ Novohats'kij, „Organizaciâ dostupu do dokumentiv”; Novohats'kij, „Naціонаl'ni arhivni fondi”.

⁴ Borâk, and Novohats'kij, „Moderne arhivne zakonodavstvo Ukraïni”; Dragomirova, „Naціонаl'nij arhivnij fond Ukraïni”.

⁵ Dovžuk, „Pravove regylivannâ Informacijnoi Diâl'nosti”; Matâš, „Naціонаl'nij arhivnij fond âk džel'na baza”.

його структури, а також українського законодавства і актів міжнародного права, пов'язаних із функціонуванням НАФ, здійснила Людмила Приходько⁶. Спеціальні розділи про формування та організацію НАФ містять підручники та навчальні посібники з архівознавства⁷, в серії „Архівні зібрання України. Спеціальні довідники” 2002 року вийшов довідник „Національний архівний фонд: засоби інтелектуального доступу до документів”⁸.

Досліджують українські науковці також питання організації сукупної архівної спадщини в закордонних країнах та документальні комплекси іноземного походження в українських архівах⁹. Чи не найдетальніше в українській історіографії представлені питання, що стосуються предмета дослідження, в Польщі. Зокрема Ростислав Мельник у своїх наукових працях дослідив особливості організації архівної справи Польщі та склад і зміст НАФ Республіки Польща¹⁰.

Натомість у польській історіографії проблеми української архівної справи представлені досить обмежено, переважно працями українських авторів у наукових фахових часописах „Archeion”, „Archiwista Polski”, „Przegląd Archiwalno-Historyczny” чи матеріалах наукових конференцій¹¹. При цьому публікацій, присвячених характеристиці НАФ України, в якому відклялися цінні джерела до вивчення польської історії, культури, відомих родів і видатних постатей, українсько-польської співпраці, в польській історіографії практично немає. Актуальність розмови на сторінках польських архівознавчих журналів про архівну справу в Україні та НАФ зумовлена як тісною українсько-польською співпрацею в сфері архівістики та величезним масивом полоніки в архівних установах України, так і надзвичайною загрозою для україн-

⁶ Prihod'ko, „Nacional'nij arhivnij fond”.

⁷ Kalakura, and Matâš, *Arhivoznavstvo: Pidručnik*; Matâš, *Arhivoznavstvo. Teoretični zasady*.

⁸ Hristova, and Bezdrabko, *Nacional'nij arhivnij fond Ukraïni*, 7.

⁹ Levčenko, *Arhivi i arhivna sprava*; Antonenko, „Organizaciâ arhivnoï spravi”; Bilousova, „Nacional'nij arhiv Šponiï”; Bilousova, „Nacional'nij arhiv Nepal”.

¹⁰ Mel'nik, „Organizaciâ dostupu ta koristuvannâ”; Mel'nik, „Ponâttâ Nacional'nogo arhivnogo fondu”.

¹¹ Nowochacki, „Narodowe zasoby archiwalne”; Matiasz, „Archiwistyka na Ukrainie: nowy etap”; Matiasz, „Archiwistyka na Ukrainie na przełomie”; Matiasz, and Wołkotrub, „Dziesięciolecie działalności Ukraińskiego Instytutu”; Matâš, „Dokumenty Nacional'nogo Arhivnogo Fonda”; Levchenko, “Development of methodological basis”; Levchenko, “The archival branch of Ukraine”..

ських архівів і усїєї світової культури, спричиненою війною Росії проти України.

Джерелами дослідження порушеної проблеми виступають законодавчі акти та інші нормативні документи; архівні документи, насамперед фонду 14 Головне архівне управління України у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України; новітні джерела – цифрові документи, розташовані зокрема на порталі Державної архівної служби України.

Поняття „Національний архівний фонд”: історія і сутність

Питання про визначення статусу сукупної архівної спадщини України, правове врегулювання питань забезпечення збереження архівних документів та доступу до архівної інформації, визначення законодавчих засад міжнародної діяльності постало перед українськими архівістами ще до відновлення державної незалежності України 24 серпня 1991 р. Уже до кінця 1991 р. робоча група на чолі з начальниками відділів державного органу в сфері архівної справи – Головного архівного управління при Кабінеті Міністрів України – Костем Новохатським і Георгієм Портновим підготувала перший проект закону „Про Архівний фонд України та архіви”. На початковому етапі розглядалася назва „Архівний фонд України” за аналогією до найменування, прийнятого російськими архівістами для підготовки свого закону. Назви „Архівний фонд Литви”, «Архівний фонд Республіки Молдова» вже побутували або готувалися до унормування в відповідному законі. Закон „Об Архивном фонде Республики Молдова” ухвалив 1 лютого 1992 р. Парламент Молдови. На початку 1992 року відновилася робота з підготовки українського законопроекту. До авторського колективу додатково увійшли заступник директора Інституту історії України АН України, голова Правління Спільки архівістів України, доктор історичних наук, професор Станіслав Кульчицький, директор щойно створеного Центрального державного архіву громадських об’єднань України, кандидат історичних наук Руслан Пиріг і старший науковий співробітник Інституту держави і права АН України, кандидат юридичних наук Ігор Усенко. В процесі законотворення з’явилася назва „Національний архівний фонд” з неприйнятним за радянського часу терміном „національний”. Про Національний архів йшлося лише у розробках українських архівознав-

ців 1917–1921 рр., коли існував шанс на створення європейської моделі організації архівної справи в Україні. На жаль, спробу архівної реформи, зміст якої полягав у проголошенні державної власності на архівні документи та створенні Національного архіву, не вдалося реалізувати ні урядові гетьмана Української Держави Павла Скоропадського, ні Директорії Української Народної Республіки¹².

Переконливим для ухвалення рішення про назву сукупної архівної спадщини України був також приклад Польщі, де запроваджене Декретом про державні архіви (29 березня 1951 р.) під впливом радянської архівної практики поняття „державний архівний фонд” (*państwowy zasób archiwalny*) трансформувалося у поняття „Національний архівний фонд” (*narodowy zasób archiwalny*). Воно було закріплене в ухваленому Сеймом Польської Народної Республіки Законі „О narodowym zasobie archiwalnym i archiwach” (14 липня 1983 р.) і поширювалося на документи (з будь-якими носіями, незалежно від часу і способу її створення), що містили цінну інформацію про функціонування Польської держави, органів її державної влади і державних установ, її зв'язків з іншими державами; розвиток суспільного й економічного життя, діяльність політичних, громадських, господарських, професійних і релігійних організацій; розвиток науки, культури і мистецтва. 1998 р. після відновлення у Польській Республіці місцевого самоврядування до складу НАФ додалася категорія документів про діяльність органів місцевого самоврядування та його інституцій; а 2005 р. – електронні документи. Подібну трансформацію пережило поняття „Държавен архивен фонд” у Болгарії, де Закон „За Националния архивен фонд”, що вступив у силу 13 липня 2007 року унормував поняття „Националния архивен фонд”.

Категорійно-понятійний апарат українського архівознавства офіційно поповнився поняттям „Національний архівний фонд” після прийняття відповідно до Постанови Кабміну від 21 липня 1992 р. „Положення про Головне архівне управління при Кабінеті Міністрів України”. Новоствореному центральному органу виконавчої влади в галузі архівної справи та документознавства делегувалися функції відання документами НАФ, державного контролю за обліком, забезпеченням збереженості та поповненням НАФ, публікації документів НАФ та забезпечення їх правового статусу. В ухваленому 24 грудня 1993 року

¹² Matáš, *Arhivna nauka i osvita*.

Верховною Радою України Закону України „Про Національний архівний фонд і архівні установи” нова для України категорія архівознавства трактувалася як „складова частина вітчизняної і світової культурної спадщини та інформаційних ресурсів суспільства”, що „перебуває під охороною держави і призначена для задоволення інформаційних потреб суспільства і держави, реалізації прав та законних інтересів кожної людини”¹³. В такий спосіб окреслювалося значення Національного архівного фонду як елементу культури Українського народу, що перебуває під опікою суверенної держави, є державною власністю і водночас покликаний задовольнити потреби держави, суспільства і конкретної людини, а його склад передбачав можливості для ширшої міжнародної співпраці в сфері архівістики. Основу НАФ склала українська частина Державного архівного фонду СРСР і передані на державне зберігання документи Комуністичної партії України та її молодіжної організації – комсомолу, які зберігалися за радянського часу в мережі партійних архівів. Доба паралельного існування Державного архівного фонду в УРСР та Архівного фонду компартії завершилася.

Окреслення статусу сукупної архівної спадщини було принциповою новелою першого після відновлення державної незалежності України нормативно-правового акту в архівній справі. 13 грудня 2001 року Верховна Рада України ухвалила другу редакцію галузевого закону „Про Національний архівний фонд та архівні установи”, яка остаточно унормувала демократизацію доступу до документів НАФ за принципом „доступне все, що не обмежено законом”¹⁴. Такий підхід базувався на нормі статті 34 Конституції України щодо права кожного на вільне збирання, зберігання та поширення інформації і корелював з Рекомендаціями Комітету Міністрів Ради Європи країнам-членам щодо Європейської політики доступу до архівів № R (2000). Відтоді до цього законодавчого акту до 14 січня 2020 р. внесено 11 змін. Розроблення нового архівного закону і можливу зміну назви Національного архівного фонду на „Національні архівні інформаційні ресурси” анонсувала Державна архівна служба України в Стратегії розвитку архівної справи на період до 2025 року, яку презентувала у вересні 2020 року. В процесі реформи планувалося запровадження Єдиної державної системи органів управління

¹³ „Postanova від 21 lipnâ 1992 r. N 415”.

¹⁴ Novohats'kij, „Organizaciâ dostupu do dokumentiv”, 75.

Національними архівними інформаційними ресурсами, документацією та архівами¹⁵. Однак розв'язана росією війна проти України, української історії та культури, призупинила архівні реформи, поставивши на порядок денний як найпершу проблему забезпечення збереженості документів НАФ України. Широкомасштабне військове вторгнення мало своїм ідеологічним підґрунтям радянські міфи та ідею реставрації СРСР.

У Радянському Союзі сукупність документів, що належала радянській державі і мала політичне, народно-господарське, наукове, соціально-культурне або історичне значення, називалася „Єдиний державний архівний фонд СРСР” (1922–1941) та „Державний архівний фонд СРСР” (1941–1991). Друге поняття існувало (зокрема через радянські впливи) також у НДР (нім. *Staatlicher Archivfonds*), Болгарії (болгар. *държавен архивен фонд*), Польщі (пол. *państwowy zasób archiwalny*). Особливість ЄДАФ СРСР полягала в тому, що складовими частинами документального мегакомплексу, який перебував у віданні Головного архівного управління при Раді Міністрів СРСР, були архівні фонди республік. Склад ЄДАФ УРСР у загальних рисах окреслювала постанова Малої Президії РНК УСРР від 31 жовтня 1922 р. „Про охорону архівів”. Внесенню до ЄДАФ УРСР підлягали архівні документи всіх ліквідованих установ, закінчені діловодством справи державних і громадських установ та організацій, документи державного походження, що опинилися у приватних власників; передбачалася реєстрація приватних зібрань. Відповідно до цього акту документи військових установ та організацій мали передаватися до Військово-наукового архіву Центрархіву РСФРР, а архівні матеріали з історії революції і Комуністичної партії в Україні, згідно з постановою ВУЦВК від 6 квітня 1921 р. „Про комісії по історії української революції і комуністичної партії” – надходити в розпорядження Істпарту. Відтак означення „єдиний” не відвідало суті державного архівного фонду, оскільки розпочиналося формування окремого партійного фонду, згодом закріпленого „Положенням про Єдиний партійний архів ВКП (б)” (1929).

Розроблена Головархом „Інструкція про поділ Єдиного державного архівного фонду на секції” (1922) визначала в складі ЄДАФ 6 тематичних груп (секцій): політичну; історично-революційну; військово-морську; соціально-економічну; адміністративно-судову; народної освіти

¹⁵ Deržavna arhivna služba Ukraïni, „Strategiâ rozvitku arhivnoïspravi na period do 2025”.

і духовної культури. Першу секцію склали документи про діяльність законодавчих установ, вищих органів влади; зовнішньої політики держави – діловодні фонди Центральної Ради, гетьманської канцелярії, РНК, ВУЦВК, Всеукраїнських і губернських з'їздів Рад РСЧД, канцелярій генерал-губернаторів, дипломатичних установ. Другу – документи, пов'язані з історією революційних рухів в Україні (в найширшому розумінні), діяльністю політичних партій, аграрних заворушень, релігійних рухів – фонди жандармських і охоронних управлінь, секретних столів канцелярій губернаторів, управлінь поліції. Третю – документи з історії військово-морської та авіаційної справи, фонди установ армії та флоту, четверту – сільського господарства, промисловості, торгівлі, техніки, профспілкових рухів, соціального забезпечення, матеріальної культури (фонди Казенної палати, Державного контролю, торговельно-промислових підприємств, трестів, акцизних підприємств, митниці, кредитних підприємств). П'яту – документи про роботу судових установ, органів управління та самоуправління (судових установ, нотаріальних контор, рад присяжних повірених, цензурних комітетів, канцелярій інспектур у справах друку, губернських правлінь, управлінь поліції, губернських і повітових земських управ). Шоста секція охоплювала документи з питань науки, літератури, мистецтва, друку, історії освіти, релігійних культів і включала фонди управлінь навчальних округів, дирекцій та інспекцій народних училищ, навчальних закладів, наукових товариств і установ, духовних консисторій. Основоположним при цьому був принцип неподільності документальних фондів¹⁶. Із незначними змінами ця схема систематизації документів на тривалий час закріпилася в українських архівах.

1925 року в Москві розробили проект положення про Центральне архівне управління (Центрархів) СРСР, в якому було закладено ідею інкорпорації ЄДАФ УРСР та інших союзних республік до єдиного союзного фонду. Проект суперечив українському архівному законодавству, надаючи право Центрархіву СРСР підпорядковувати собі будь-який архів УСРР, вирішувати питання належності та переміщення архівів, встановлювати звітування Укрцентрархіву перед Центрархівом СРСР. Під час його обговорення на засіданні Ради Укрцентрархіву, висловлювалися думки, що автори проекту „не врахували ту обста-

¹⁶ Golovne arhivne upravlinnâ Ukraini, f. 14/op. 1/54: 29.

вину, що Україна жила самостійним історичним життям, що пам'ятки того життя, котрі можливо не мають вартості з неукраїнського погляду, складають великий науковий скарб України, від якого вона не може відмовитися і який вона не може довірити ніякій установі поза Україною"¹⁷. Остаточний варіант рецензії Укрцентрархіву містив менш емоційне формулювання, вказуючи на неприпустимість „надмірної централізації”, що порушувало б інтереси союзних республік¹⁸. Та московське керівництво намагалося нівелювати будь-які прояви національної ідентичності їхніх народів, розчинити національну культуру в вигаданій пропагандою „радянській культурі”. Важливі документальні комплекси вивозилися до столиці і вносилися до ДАФ СРСР, у центральних архівах опинялися документи українського, білоруського, грузинського та іншого походження. Постанови „Про єдиний державний архівний фонд УСРР” ВУЦВК та РНК УСРР ухвалили в грудні 1925 р. і квітні 1930 р. З переходом у березні 1939 року архівних установ у підпорядкування НКВС СРСР у новому „Положенні про Державний архівний фонд СРСР” (1941) вже не передбачалося поділу ДАФ СРСР на фонди союзних республік. Відтак після відновлення державної незалежності України гостро постала проблема правового врегулювання питань правонаступництва щодо ДАФ СРСР.

Вирішити питання поділу архівів СРСР мала „Угода про правонаступництво щодо Державного архіву колишнього СРСР” від 6 липня 1992 р. Згідно з цим актом, суверенні держави, виходячи з принципів цілісності і неподільності архівних фондів, відмовилися від взаємних претензій на право володіти фондами, утвореними в результаті діяльності вищих державних структур попередніх держав і СРСР, що зберігалися в державних архівах за межами їхніх територій, а також підтвердили взаємне визнання передачі під їхню юрисдикцію державних архівів та інших архівів союзного рівня колишнього СРСР. Однак документ не було ратифіковано насамперед Російською Федерацією¹⁹.

Важливе значення для пострадянських країн і країн, які мали з Україною спільні архівні інтереси, мало ухвалення концепції «спільної архівної спадщини». Історичним прообразом цього поняття було задеклароване в Баденській угоді між Австрією та Угорщиною від 25 травня 1926 р.

¹⁷ Golovne arhivne upravlinnâ Ukraïni, f. 14/op. 1/88: 78.

¹⁸ Golovne arhivne upravlinnâ Ukraïni, f. 14/op. 1/88: 80.

¹⁹ Matâš, „Perša mižnarodna ugoda”.

поняття „спільна духовна спадщина”. Порядок користування документальними комплексами, що належали до „спільної архівної спадщини”, передбачав зберігання їх в одній із зацікавлених країн та забезпечення цією країною безперешкодного доступу до них інших країн-співвласників та копіювання з можливістю вливання копій до складу власного архівного фонду²⁰. Генеральний секретар Міжнародної ради архівів проф. Шарль Кечкеметі у співпраці з Евером ван Лааром уклав посібник „Угоди і конвенції: моделі двосторонніх та багатосторонніх угод і конвенцій про передавання архівів” (1981), у якому викладалася ідея концепції. Таким чином, міжнародне архівне співтовариство і Генеральна конференція ЮНЕСКО дали обґрунтовані рекомендації щодо можливостей урегулювання архівних спорів між державами. Ідея „спільної архівної спадщини” склала правове і наукове підґрунтя міжнародних архівних проектів „Odtworzenie polskiej pamięci”, „Спільна архівна спадщина країн і народів Центральної і Східної Європи” (2001–2004), спрямованих на виявлення і залучення до наукового обігу інформації про фонди, що є спільною архівною спадщиною країн регіону. Та відсутність ратифікації відповідними парламентами „Угоди про правонаступництво щодо державних архівів колишнього Союзу РСР” від 6 липня 1992 р. залишила питання спільної архівної спадщини щодо пострадянських країн неврегульованим.

Найбільш послідовними в просуванні ідеї „спільної архівної спадщини” стали польські архівісти. В цій сфері було налагоджено ефективну співпрацю з українськими колегами. Напрями і форми співпраці визначила підписана 25 червня 1996 р. двостороння угода „Про співробітництво у справі охорони і повернення втрачених і незаконно переміщених під час Другої світової війни культурних цінностей”. Міждержавний акт декларував Міжурядової українсько-польської комісії для виявлення, збереження і повернення культурних цінностей, пов’язаних із культурою та історією Польщі та України, визнаних незаконно переміщеними або втраченими. Промоторами такої співпраці стали з польської сторони керівники архівної служби Дарія Наленч та Владислав Стемпняк і Геннадій Боряк – з української сторони. Упродовж 1997–2007 рр. відбулося три засідання комісії та два спільні засідання українських і польських (16 лютого і 12 грудня 2001 р.), а 1 липня 2003 р.

²⁰ Koval', „Do pitannâ pro virišennâ problemi rozpodilu arhiviv”, 13.

Державний комітет архівів України і Генеральна дирекція Республіки Польща підписали протокол про взаємне передавання переміщених культурних цінностей. Важливим етапом цієї співпраці стало двостороння науково-практична зустріч „Спільна польсько-українська архівна спадщина”, що відбулася у Плоцьку 12–13 вересня 2005 р. Матеріали зустрічі було опубліковано в спільному виданні „Архівна спадщина у співпраці між Польщею та Україною”²¹. Це видання підсумувало розвиток українсько-польської співпраці впродовж 1996–2006 рр. До нього увійшов також протокол про концепцію спільної польсько-української архівної спадщини (Варшава, 19–20 травня 2006 р.). При цьому варто зауважити, що проблема українсько-польської співпраці в сфері архівів потребує окремого дослідження.

Склад Національного архівного фонду

В профільному архівному законі та підзаконних актах унормовано питання про засади формування НАФ та його склад, право власності на документи НАФ та особливості доступу до архівної інформації, що в них міститься; про відповідальність за забезпечення збереженості документів НАФ та інші питання, пов'язані з їх обліком, зберіганням і використанням. В часі між ухваленням першої і другої редакції Закону України „Про Національний архівний фонд та архівні установи” архівознавці дискутували, чи тотожні поняття „архівний документ” і „документ НАФ”. Визначення терміну „документ НАФ” стало однією з новел другої редакції (2001). В статті 1 розділу I його визначено як „архівний документ, культурна цінність якого визнана відповідною експертизою та який підлягає державному обліку і зберіганням”²². При цьому термін „культурна цінність” розумівся як універсальний і охоплював історичну, наукову, соціальну, економічну, політичну, соціальну, суспільну цінності документів НАФ. Як справедливо зауважила дослідниця НАФ України Л. Приходько, істотне розширення змісту поняття „цінність документа” відбулося „значною мірою під впливом становлення системи правової охорони культурних цінностей та її розвитку в міжнародному праві, нормотворчій діяльності Організації Об'єдна-

²¹ Stepniak, *Dziedzictwo archiwalne*.

²² „Pro Nacional'nij arhivnij fond ta arhivni ustanovi”.

них Націй (ООН), Організації Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО), Європейського Союзу (ЄС), Ради Європи, Організації з безпеки та співробітництва в Європі (ОБСЄ), інших міжнародних неурядових організацій”²³.

Відповідно до ст. 6 розд. II закону статусу „документу НАФ” архівний документ набуває після проведення експертизи цінності. Здійснення цієї процедури належить до компетенції експертних комісій у складі архівістів та експертів з середовища наукової і творчої громадськості. В процесі формування НАФ відбувається як внесення документів до НАФ, так і виключення зі складу НАФ. Принципово важливими є норми закону про заборону виключати документи зі складу НАФ з політичних чи ідеологічних міркувань та визнання державної власності на документи, „які до 1991 року перебували на державному обліку та зберігалися в державних архівних установах” (розділ III, ст. 8). Нормою про власність держави на такі документи було внесено до профільного закону за результатами виграного Україною судового процесу щодо забезпечення цілісності НАФ і обстоювання права державної власності на картини художника Миколи Глуценка, що зберігаються у фондах Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва України.

Забезпечення збереженості НАФ та його цілеспрямоване поповнення новими документами, розширення доступу до інформації, що зберігається в документах НАФ, зокрема шляхом здійснення своєчасного розсекречення архівних документів та цифровізації, є пріоритетними напрямками державної політики у сфері архівної справи. Цифровізація стала найдієвішим інструментом розширення доступу до архівної інформації в умовах карантинних обмежень у зв'язку з пандемією коронавірусної хвороби 2019–2021 рр. та після широкомасштабного військового вторгнення росії в Україну 24 лютого 2022 р. Істотну допомогу українським архівістам у цій сфері надають архівні установи Польщі, Чехії, Ізраїлю. Оцифровані документи доступні на створеному Державною архівною службою України Міжархівному пошуковому порталі „Єдине вікно доступу до цифрових ресурсів українських архівів”²⁴.

Документи НАФ загальнонаціонального значення зберігають центральні державні архіви України (Центральний державний архів ви-

²³ Prihod'ko, „Nacional'nij arhivnij fond [1]”, 74.

²⁴ Deržavna arhivna služba Ukraini, „Mižarhivnij pošukovij portal”.

щих органів влади та управління України, Центральний державний історичний архів, м. Київ/ м. Львів; Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України, Центральний державний науково-технічний архів України, Центральний державний архів громадських об'єднань та україніки, Центральний державний аудіовізуальний та електронний архів), Інститут рукопису національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, а документи НАФ регіонального значення – місцеві державні архівні установи та архівні установи органів місцевого самоврядування; галузевого значення – галузеві державні архіви та архівні підрозділи державних наукових установ, музеїв та бібліотек. Структуру системи архівних установ визначає Закон України „Про Національний архівний фонд і архівні установи”.

Уже в першій редакції закону було задекларовано увагу держави до поповнення НАФ документами культурної спадщини України, що знаходяться за кордоном, і документами іноземного походження, що стосуються історії України, та пріоритетність порядку фінансування їх виявлення, взяття на облік, передавання, придбання або відтворення в копіях (розділ II, ст. 5). Такі документи в архівознавчій літературі дістали назву «архівна україніка». Організацію передавання та повернення в Україну писемної історико-культурної спадщини зарубіжних українців та українських громад, запровадження таких документів до наукового, культурного та суспільного обігу як координаційний центр з питань роботи з документами зарубіжної україніки з травня 2007 р. по червень 2022 р. забезпечував Центральний державний архів зарубіжної україніки. У складі НАФ відклалися також документи іноземного походження, що є історичними джерелами до вивчення історії та культури закордонних держав.

Відтак НАФ має три складові частини. Першу частину складають історично складені комплекси документів офіційного походження, утворені незалежно від часу на території сучасної України як у діяльності органів влади, місцевого самоврядування, громадських і релігійних організацій, установ, підприємств усіх форм власності, так і особового походження, що зберігаються на території України. До них належать такі комплекси:

- а) документи українського походження часів Київської русі (X–XII ст.), Галицько-Волинського та інших князівств, які виникли на теренах колишньої Київської русі (XII–XIV ст.), Гетьманщини

(XVII–XVIII ст.), Запорізької Січі (XVI–XVIII ст.), Центральної Ради і директорії Української Народної Республіки (1917–1920 рр.), Української Держави (1918 р.), Західноукраїнської Народної Республіки (1918–1919 рр.), Карпатської України (1938–1939 рр.), Української Радянської Соціалістичної республіки (1917–1991 рр.), незалежної України (з 24 серпня 1991 р.);

- б) документи діяльності представників влади інших держав, до складу яких з кінця XIV – до середини 40-х років XX ст. входили українські землі (фонди й окремі документи адміністративно-військових, судово-поліцейських органів і установ, інших організацій Польсько-Литовської держави, Кримського ханства й Турецької імперії, Московського царства, Російської імперії, тимчасового уряду Росії, білогвардійських адміністрацій генералів Антона Денікіна і Петра Врангеля, Австро-Угорщини, Польщі, Румунії, Угорщини, Чехословаччини;
- в) документи окупаційних установ Німеччини (1941–1944 рр.) і створених ними органів місцевого самоврядування.

Другу частину НАФ складає архівна україніка – документи українського походження, вивезені з території сучасної України або утворені за межами України в діяльності української політичної та трудової еміграції (зокрема еміграційних урядів УНР і ЗУНР), українських політичних партій і громадських об'єднань, військових, культурно-освітніх і наукових установ та окремих осіб і повернуті в Україну в порядку реституції чи на підставі дарування або зберігаються за межами України і підлягають поверненню в Україну в оригіналах або копіях. Останнє стосується документів, що зберігаються в закордонних архівах на законних підставах і не можуть бути повернуті в оригіналах в Україну. Щодо таких документів від середини 1990-х років розпочалася робота з „інтелектуального повернення” – їх виявлення і реєстрації, покликана заповнити лакуни НАФ на інформаційному рівні через забезпечення інтелектуального доступу до інформації, що міститься в цих документах.

Третю частину становлять документи іноземного походження, що за різних обставин опинившись на території України, на законних підставах внесені до НАФ.

Найціннішими документами НАФ є унікальні документи. Вони мають виняткову культурну цінність і важливе значення для формування національної самосвідомості Українського народу та визначають

його вклад у всесвітню культурну спадщину²⁵. Належність документів до цієї категорії встановлюють експертні комісії на підставі критеріїв походження, змісту та зовнішніх ознак. Аналогів таких документів за документною інформацією і/або зовнішніми ознаками не існує. На момент ухвалення галузевого закону Кабінет Міністрів України затвердив своєю постановою «Положення про Державний реєстр національного культурного надбання» (від 12 серпня 1992 року N 466 (466-92-п), яким до об'єктів, які становлять виняткову історичну, наукову, художню чи іншу культурну цінність, було віднесено документальні пам'ятки – унікальні акти державності, інші важливі архівні матеріали, кіно-, фото- і фонодокументи, старовинні рукописи, рідкісні друковані видання²⁶. Відтоді тривала робота з підготовки такого реєстру в усіх галузях культури. Українські архівісти працювали над створенням Державного реєстру національного культурного надбання після затвердження постановою Кабінету Міністрів України від 18 лютого 1997 року № 174 „Положення про порядок визначення наукових об'єктів, що становлять національне надбання”, яким визначалася потенційна належність до таких наукових об'єктів архівних фондів та колекцій. З цією метою було внесено зміни до Закону України „Про Національний архівний фонд і архівні установи” та розроблено „Положення про віднесення документів Національного архівного фонду до унікальних, внесення їх до Державного реєстру національного культурного надбання, а також їх зберігання”. В грудні 1998 року ГАУ при КМ України разом з НАН України затвердили спільним наказом Методику і критерії виявлення і включення унікальних документальних пам'яток НАФ України до Державного реєстру національного культурного надбання. Науковці Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства розробили Методику грошової оцінки документів НАФ. Однак у серпні 2007 року постановою Кабінету Міністрів України було затверджено новий «Порядок віднесення документів Національного архівного фонду до унікальних, їх обліку та зберігання» і скасувала чинність наказу спільного ГАУ і НАН України, спростивши процедуру реєстрації унікальних документів.

²⁵ „Nakaz 16.08.2016 No 2505/5 ”.

²⁶ „Postanova vid 12 serpnâ 1992 r. N 466”.

Централізований облік унікальних документів веде Державна архівна служба України. На початок 2022 року в українських архівах зареєстровано 440 таких документів, написаних латиною та староукраїнською, церковнослов'янською, польською, угорською, румунською, німецькою, французькою та іншими мовами. Це зокрема грамоти на пергаменті XIII–XV ст., Заповіт Гетьмана Української держави Павла Скоропадського 3 серпня 1918 р. з автографом і сургучевою печаткою, Універсал Директорії Української Народної Республіки про злуку з Західно-Українською Народною Республікою 22 січня 1919 року, Закон про громадянство Української Народної Республіки 15 листопада 1921 р., Акт проголошення незалежності України 24 серпня 1991 р. та ін. Всі унікальні документи оцифровані, а їхні цифрові образи розташовано на сайті ДАСУ²⁷, впродовж 2009–2011 рр. рубрика «Унікальний документ» існувала в науково-практичному журналі „Архіви України”.

Загалом у державних архівах, архівних підрозділах державних наукових установ НАН України, архівних відділах райдержадміністрацій і міських рад зберігається понад 57 млн. од. зб. документів, а в архівних підрозділах установ, рукописних відділах музеїв і бібліотек – близько 22,4 млн. од. зб. з паперовим носієм інформації та відповідно 1 569 740 од. обл. і 1,25 млн. од. обл. аудіовізуальних документів НАФ²⁸. З початком розв'язаної 2014 року Російською Федерацією гібридної війни на тимчасово окупованій території України опинилися Державний архів Автономної Республіки Крим, Державний архів міста Севастополя, державні архіви Донецької і Луганської областей. Частину документів НАФ з Донецька і Луганська вдалося евакуювати. Інша частина разом із «кримськими» документами в порушення всіх норм міжнародного права опинилися в складі архівного фонду росії.

Найдавніший документ НАФ – глиняні таблички (III тис. до н. е.) зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Зібрання фонографічних записів єврейського музичного фольклору (1912–1947) з фондів НБУВ 2005 р. внесено до Міжнародного реєстру програми ЮНЕСКО „Пам'ять світу”. Унікальні пам'ятки першої третини XII ст. (борговий лист на бересті із давньоруського міста Звенигорода) та XIII ст. (грецьке Євангеліє) відклали-

²⁷ Central'nij deržavnij elektronnij arhiv Ukraïni, „Deržavna arhivna služba Ukraïni”.

²⁸ Ibid.

ся відповідно у фондах Центрального державного історичного архіву України у Львові та Центрального державного історичного архіву України в Києві. Найбільшу кількість унікальних документів – папські булли, королівські грамоти, берестяні грамоти, листи (322 документи, датовані XII–XX ст.) зосереджено в ЦДІАЛ України. Фонди обох історичних архівів України, як і всіх інших архівних установ, переконливо засвідчують належність НАФ України до світової архівної спадщини. В українських архівах зберігаються документи, що є джерелами до історії Австрії, Болгарії, Великої Британії, Греції, Ізраїлю, Канади, Німеччини, Польщі, США, Угорщини, Туреччини та багатьох інших. Оскільки це питання потребує спеціального висвітлення, наведемо тут лише окремі приклади. Так, у ЦДІАЛ України відклалися численні фонди офіційного і особового походження, пов'язані з історією Польщі: „Міністерство фінансів, м. Варшава” (ф. 423), „Проектно-наукове бюро польських державних залізниць, м. Варшава” (ф. 345), „Польська тютюнова монополія, м. Варшава” (ф. 443), „Головна команда державної поліції, м. Варшава” (ф. 641), „Канцелярія губернатора, м. Перемишль” (ф. 645), „Міська управа, м. Перемишль” (ф. 602), „Канцелярія губернатора, м. Перемишль” (ф. 645), „Лянцкоронські, графи” (ф. 181), „Любомирські, князі” (ф. 835), „Рошковський Адольф-Юліан, фельдмаршал-лейтенант австрійської армії, комендант фортеці в Перемишлі” (ф. 88) та ін. Відповідно до угоди з Генеральною дирекцією державних архівів Польщі львівські архівісти проводять мікрофільмування „Тимчасовий комітет самоврядування. м. Львів” (ф. 770), що є важливим джерелом до історії України і Польщі²⁹. Інтенсивно ведеться в ЦДІАЛ навіть під час розв'язаної росією війни проти України оцифрування архівних фондів задля надання он-лайн доступу до інформації про склад і зміст НАФ для користувачів в усьому світі.

Не менш актуальні в контексті порушеної проблеми фонди зберігаються в ЦДІАК України: „Колекція документів Скарбу коронного” (ф. 1), „Західно-Українське товариство Ліги Націй, м. Відень” (ф. 355), „Цивільна канцелярія командира Окремого Литовського корпусу та головнокомандуючого польською армією великого князя Костянтина Павловича, м. Варшава” (ф. 444), родинні зібрання Сапег (ф. 48), Потоцьких (ф. 49), Любомирських (ф. 236), Грохольських (ф. 239), Браницьких (ф. 241), По-

²⁹ Terešuk, „Šukaj v arhivah!».

нятовських (ф. 243) та ін. Фонд 257 „Радзивілли” як українську частину пам’ятки „Архіви Радзивіллів та Несвіжська бібліотечна колекція” (разом зі списками з Білорусі, Литви, Польщі, Російської Федерації та Фінляндії) 2009 року внесено Міжнародного реєстру програми ЮНЕСКО „Пам’ять світу”. Спеціально для іноземних дослідників інформацію про документи НАФ до історії національних менших та міжнародних зв’язків (про греків, вірмен, французів, болгар, чехів, сербів, поляків, зв’язки з Латвією і Литвою) подано на сайті ЦДІАК України³⁰.

Частиною міжнародного проекту України є «Архівна колекція Оперативного штабу райхсляйтера Розенберга» представлена на сайті ЦДАВО України. Оперативний штаб райхсляйтера Розенберга (*Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg*, ERR) під час Другої світової війни координував і безпосередньо здійснював конфіскацію культурних цінностей в країнах, окупованих нацистською Німеччиною, у т. ч. в Естонії, Латвії, Литві та Білорусі (Райхскомісаріат Остланд), СРСР (Райхскомісаріат Україна), Бельгії, Нідерландах, Польщі, Греції, Франції, Італії, Чехословаччині та інших країнах. Документи української частини зберігаються в фондах „Штаб імперського керівника (райхсляйтера) Розенберга для окупованих західних областей і Нідерландів, м. Брюссель (Бельгія), 1940–1943” (ф. 3674), „Штаб імперського керівника (райхсляйтера) Розенберга для окупованих східних областей, м. Берлін, Київ, 1940–1945” (ф. 3676), „Райхскомісаріат Україна, м. Рівне, 1941–1945” (ф. 3206)³¹.

У ЦДАВО України також зберігається великий обсяг архівної інформації про міжнародні контакти, створення та діяльність перших закордонних дипломатичних установ та іноземних консульств. У фондах органів управління у сфері зовнішніх зносин: „Народне міністерство закордонних справ Української Народної Республіки, 1917–1918 рр.” (ф. 2592), „Міністерство закордонних справ Української Держави, 1918 р.” (ф. 3766), „Міністерство закордонних справ Української Народної Республіки, 1918–1924 рр.” (ф. 3696), „Управління уповноваженого Народного Комісаріату Закордонних справ СРСР на Україні, м. Харків” (ф. 4), „Уповноважене представництво УСРР при всіх закордонних установах

³⁰ Central'nij deržavnij istoričnij arhiv Ukraïni, m. Kiïv. „Dokumenti Central'nogo deržavnogo istoričnogo arhivu”.

³¹ Kaševarova, *Diđl'nist' Operativnogo štabu Rozenberga z vivčennâ nacistami «shidnogo prostoru» (1940–1945)*. Vol. 1; Kaševarova, *Diđl'nist' Operativnogo štabu Rozenberga z vivčennâ nacistami „shidnogo prostoru” (1940–1945)*. Vol. 2.

допомоги голодуючим при Всеукраїнській центральній комісії з боротьби із наслідками голоду, м. Харків” (ф. 261) відклалися проекти нормативно-правових актів у сфері формування дипломатичної служби, накази щодо призначення дипломатичних та консульських працівників, листування з українськими та іноземними дипломатичними та консульськими установами, окупаційною владою, звіти закордонних представництв тощо про політичну та економічну ситуацію в закордонних країнах. Господарські питання, пов'язані зі створенням у системі установ зовнішньополітичного відомства спеціального підрозділу з обслуговування іноземних представництв, задокументовані у фонді „Українське бюро з обслуговування іноземців при НКЗС УРСР” (Укрбюробін). Документи фондів „Генеральне консульство РРФСР в Києві, м. Київ” (ф. 2482), „Естонський національний комітет в Києві, м. Київ” (ф. 2224), „Французьке консульство в Києві, м. Київ” (ф. 4466), „Англійське консульство в Києві, м. Київ” (ф. 4467) та ін. містять цінну фактографічну інформацію про персональний склад консульств, їх адреси, рівень та інтенсивність контактів тощо. Планується удоступнення документів цих фондів в межах проекту Наукового товариства історії дипломатії та міжнародних відносин і Державної архівної служби України „Дипломатичний е-архів”.

У Центральному державному архіві громадських об'єднань України, у ф. 1 „Центральний Комітет Компартії України” відклалися повідомлення ЦК КП(б)У та МЗС СРСР про діяльність іноземних генконсульств до уповноваженого Наркомату закордонних справ СРСР при уряді УСРР, про зустрічі зі співробітниками генконсульств і візити дипломатів. Ця інформація засвідчує, що іноземні представництва не лише перебували під постійним наглядом КДБ, але й контролювалися партійними органами. Документи щодо нагляду та репресій по відношенню до іноземців збереглися в Галузевому державному архіві СБУ.

Документальні комплекси про національні меншини і про активні міжнародні зв'язки та іноземні консульські представництва зберігаються в фондах державних архівів Вінницької, Київської, Миколаївської, Одеської, Харківської та ін. областей³². Зокрема, в Державному архіві Київської області зберігається фонд „Управління Уповноважено-

³² Bilousova, Liliâ. „Ukraïns'ka Polonika”; Belousova, „Jewish History as Reflected in the Documents”; Levčenko, Larisa. „Formuvannâ džerel'noi bazi”.

го НКЗС в Київському районі” (ф.4205), розсекречений 1992 року, що містить документи про діяльність двосторонньої комісії з репатріації Польщі та польського консульства, про репресії проти співробітників Польської делегації в справах оптації.

Документи з фондів Державного архіву Київської області разом з документами з фондів ЦДАГО України та ЦДАВО України увійшли до української номінації „Документальна спадщина, пов’язана з аварією на Чорнобильській АЕС”, включеної 30 жовтня 2017 року до Міжнародно-го реєстру програми ЮНЕСКО „Пам’ять світу”.

Законом України „Про Національний архівний фонд та архівні установи” передбачено сприяння розвитку міжнародного співробітництва в архівній справі (розд. VIII, ст. 40) шляхом взаємного обміну архівними документами чи їх копіями, надання іноземцям та особам без громадянства, що перебувають в Україні на законних підставах, доступу до документів НАФ, участі в роботі міжнародних організацій або в інших формах, що не суперечать законодавству. При цьому іноземці та особи без громадянства, що перебувають в Україні на законних підставах, користуються тими самими правами доступу до документів Національного архівного фонду, а також мають такі самі обов’язки, як і громадяни України (розд. V, ст. 15).

Загрози цілісності Національного архівного фонду як проблема архівістики

Національний архівний фонд має для кожної держави надзвичайну цінність. Будь-які кризові ситуації в суспільстві й державі створюють підвищені ризики в архівній справі, що можуть привести до значних чи незворотних утрат, як у національних архівних фондах окремих держав, так і в сукупній світовій архівній спадщині. Загрози НАФ можна умовно поділити на такі групи: екологічні (стан природи), техногенні (розвиток науки і техніки), світоглядно-етичні (рівень самосвідомості нації і окремої людини), соціально-політичні (суспільна і політична стабільність/нестабільність в державі), економічні (відповідність фінансування архівних установ потребам), воєнні (війни збройні конфлікти, тероризм)³³. Велике значення в контексті розроблення правових засад

³³ Matáš, „Arhív u tehnogennomu suspil'ství”, 137.

міжнародної взаємодії та взаємодопомоги в кризових ситуаціях мали дослідження РАМП „Рекомендації з планування мір захисту архівних документів і бібліотечних матеріалів від стихійних лих” (1988), програма ЮНЕСКО „Пам’ять світу”, „Програма ЮНЕСКО – Чорнобиль” (1990) та ін. На початку XXI ст. питанню безпеки архівів і архівних фондів було спеціально присвячено Міжнародну конференцію „Архіви і суспільство. Що зберігати? Приймання і відбір” (Рейк’явік, 10–13 жовтня 2001 р.), VIII Міжнародну конференція країн Центральної і Східної Європи (Варшава, 2002). Безпосередньо вирішенню проблеми упередження і подолання загроз НАФ України присвячено Концепцію захисту національних інтересів в архівній справі, основні завдання якої полягали в прогнозуванні, виявленні й оцінці реальних і потенційних погроз та дестабілізуючих факторів, розробленні комплексу організаційних заходів, орієнтованих на попередження, подолання чи нейтралізацію загроз, координацію дій державних органів і архівних установ із захисту як загальнонаціональних інтересів, так і законних потреб конкретних юридичних і фізичних осіб³⁴. Проте бойові дії на території України як загроза цілісності НАФ у концепції не розглядалася попри трагічний досвід українських архівів під час Другої світової війни.

Тоді плани евакуації архівів розроблялися вже у ході військових дій. Вивезенню підлягали особливо цінні та унікальні документи; довідковий апарат; документи, які характеризували обороноздатність СРСР; документи оперативного значення. Водночас документи виключно історичного значення, евакуювати які було неможливо, дозволялося залишати на місцях, розосередивши їх по сховищах та розпорошивши фонди. На практиці некомпетентність у проведенні евакуації спричинила загибель численних скарбів національної культури. До Златоуста, Актюбінська, Шадринська, Омська, Ульяновська, Ката-Кургана та інших міст вивозилися здебільшого документи 1920–1930-х рр. (до початку жовтня 1941 р. було вивезено 60 вагонів – близько 6 500 фондів), а безцінні документи минулих століть залишилися в окупованому місті. Значна кількість документів загинула не тільки від вибухів, пожеж, а й через розпорошеність архівних фондів по таємних сховищах з неприпустимими для документів умовами зберігання. Архіви, що залишилися на

³⁴ Novohats'kij and Skric'ka (Dragomirova), „Konceptciâ zabezpečennâ nacional'nih interesiv Ukraïni”.

окупованій території потрапили до зони діяльності СС-зондеркоманди Кюнсберга, підпорядкованої Ріббентропу, та Айнзацштабу рейхсляйтера Розенберга – установ, метою яких було опрацювання та вивезення до Німеччини документів місцевих архівів. У травні 1942 р. в Україну для організації використання місцевих архівів представником комісара архівної охорони було направлено д-ра Георга Вінтера, а наприкінці 1942 р. було створено Крайове управління архівами, бібліотеками та музеями, яке й спричинилося до вивезення українських архівних цінностей. У вересні 1943 р. із київських архівів до Кам'янця-Подільського, куди перемістилося Крайове управління архівами, бібліотеками та музеями при рейхскомісарі України у зв'язку з наступом радянських військ було відправлено актові книги XVI–XVIII ст., інші документи Київського архіву давніх актів, Полтавського обласного архіву, а також експонати київських і полтавського музеїв. У кінці грудня 1943 р. – на початку 1944 р. нацисти почали вивозити архівні документи та музейні матеріали до Тропау (Силезія), куди було вивезено всі актові книги архіву давніх актів, зібрання Потоцьких, Замойських і Гижицьких, частково – зібрання Історичного товариства Нестора-літописця. За межі України було вивезено також актові книги гродських, земських судових установ і магістратів міст Луцька, Володимира-Волинського, Овруча, Житомира, Кременця XVI–XVII ст., частково XVIII ст. Почасті ці матеріали було повернуто до Києва 2 лютого 1946 р. у 97 скринях³⁵.

Дії фашистів на окупованій території повторила росія, розпочавши гібридну війну проти України 2014 р. На початок 2014 р. у Державному архіві Автономної Республіки Крим на зберіганні знаходилось 1 397 799 од. зб. управлінської документації, 14 115 од. зб. особового походження, 18 178 од. зб. науково-технічної документації, 4573 од. обл. кінодокументів, 37 882 од. обл. фотодокументів, 597 од. обл. фонових документів, 178 од. обл. відеодокументів; у Державному архіві міста Севастополя – 203 875 од. зб. управлінської документації, 4696 од. зб. особового походження, 10 582 од. зб. науково-технічної документації, 2 од. обл. кінодокументів, 17 603 од. обл. фотодокументів, 2032 од. обл. фонових документів, 2373 од. обл. відеодокументів; у Державному архіві Донецької області – 1 920 974 од. зб. управлінської документації, 4733 од. зб. особового походження, 20 750 од. зб. науково-технічної документа-

³⁵ Matáš, „Arhivi i arhivna sprava”, 72.

ції, 3159 од. обл. кінодокументів, 16 417 од. обл. фотодокументів, 1291 од. обл. фонодокументів, 2490 од. обл. відеодокументів; у Державному архіві Луганської області – 1 489 173 од. зб. управлінської документації, 1053 од. зб. особового походження, 9266 од. зб. науково-технічної документації, 575 од. обл. кінодокументів, 19 405 од. обл. фотодокументів, 258 од. обл. фонодокументів, 2 од. обл. відеодокументів³⁶. Після незаконної анексії Криму і окупації частини Донецької і Луганської областей росіяни вивезли з цих територій велику частину документів НАФ і в порушення всіх міжнародних норм внесли до складу Архівного фонду РФ. Широкомасштабне воєнного вторгнення росії в Україну 24 лютого 2022 року поставило під загрозу увесь НАФ України, адже російські нападники свідомо спрямували нищівні удари проти установ пам'яті – музеїв, бібліотек, архівів. Від ракетного удару зокрема згорів до тла архів Управління Служби безпеки України в Чернігівській області. На тимчасово окупованих територіях в руках окупантів опинилися документи НАФ і музейні предмети, розпочалося тотальне грабування культурних цінностей, вилучення з бібліотек видань з історії та культури України.

Задля протидії загрозам НАФ у зв'язку з оголошенням в Україні воєнного стану фізичний доступ дослідників до документів НАФ було припинено. Через загрозу ракетних ударів та обстріли на всій території України Державна архівна служба України не коментує заходи з евакуації документів НАФ. Неоціненну допомогу для забезпечення документів НАФ від воєнної загрози надають архівісти Австрії, Німеччини, Польщі, Чехії та інших країн, передаючи сейфове обладнання, пакувальні матеріали, вогнегасники та інші необхідні засоби для забезпечення збереженості документів НАФ. Водночас за сприяння закордонних колег, зокрема з Польщі, Ізраїлю, Чехії, активізувалася робота з цифровізації архівних документів. Теоретична проблема протидії архівів катастрофам та забезпечення Національного архівного фонду через російське військове вторгнення в Україну перейшла у фазу набуття практичного досвіду. Злагоджена взаємодія архівістів світу в протистоянні загрози надалі стане реальним підґрунтям практичних рекомендацій.

³⁶ Central'nij deržavnij elektronnij arhiv Ukraïni, „Deržavna arhivna služba Ukraïni”.

Висновки

Загалом розуміння сутності Національного архівного фонду України як надбання Українського народу і частини світової архівної спадщини на тлі достатньо високої активності українських науковців у спробах осмислити цей феномен є темою практично невичерпною. Вона набула особливої актуальності з початком широкомасштабної війни росії проти України 24 лютого 2022 р., оскільки агресором було проігноровано всі норми міжнародного права щодо захисту культурної спадщини і поставлено під загрозу не лише Національний архівний фонд України, а й усю світову архівну спадщину. В зв'язку з цим процес законодавчого унормування поняття про сукупну архівну спадщину в Україні, складу НАФ, шляхів його формування та вирішення проблеми забезпечення збереженості, зокрема в умовах війни, яку розв'язала росія, потребує додаткового осмислення. В цих умовах гіпотеза щодо неவிпадковості відсутності в назві сукупної архівної спадщини російської федерації терміну «національний» як похідного від поняття “нація” як політико-правового феномену і такого, що суперечив успадкованим росією радянським міфологемам та політичним цілям використання архівної інформації, знаходить підтвердження в обґрунтуванні російськими істориками потреби нападу на Україну, заперечення її історії і знищення культури. Натомість об'єктивно зумовленим є найменування сукупної архівної спадщини України терміном «Національний архівний фонд», до якого розробники на підставі аналізу історії української архівістики та закордонного досвіду. Історичні джерела засвідчують, що українські архівісти обстоювали незалежність документальної спадщини українського народу від центрального керівництва навіть у умовах перебування України в складі СРСР. Тоді для характеристики особливостей ЄДАФ УСРР надзвичайно сміливим було наголошення його самостійності, самодостатності, національної специфіки документної інформації. Термін «національний» мав принципово важливе значення не лише для архівного законодавства України, але й багатьох інших пострадянських країн, бо акцентував увагу на національній ідентифікації, окремішності у визначенні сукупної архівної спадщини як надбання конкретного народу. Унормування поняття „Національний архівний фонд” стало знаковою в архівному будівництві незалежної України, оскільки вперше

на законодавчому рівні було закріплено якісно нову цілісну категорія культури і права та відкривався простір для входження України в міжнародний правовий простір також і в цій сфері. Прийняття Закону „Про Національний архівний фонд і архівні установи” дозволило налагодити передавання в Україну ряду документальних комплексів, що зберігалися протягом багатьох років за її межами. Тим самим НАФ як надбання Українського народу отримав додаткові можливості формування нових сегментів. Водночас завдяки політиці розширення доступу до архівної інформації, зокрема цифровізації, НАФ як частина всесвітньої архівної спадщини „наближається” до дослідників у біль-якій країні світу. Усвідомлення архівістами країн світової демократії гуманістичної місії архівів яка полягає у збереженні цілісності й поповненні документальної пам'яті людства, забезпеченні тим самим зв'язку поколінь і націй, згуртувало архівістів у протидії військовій агресії росії проти України, її історії і культури. Надзвичайно важливим у зв'язку з цим зберегти документальні свідчення цієї доби героїчного спротиву, які надалі поповнять НАФ України як складову світової архівної спадщини. Актуальним і об'єктивно перспективним видається також такий напрям двосторонньої або багатосторонньої співпраці архівістів як укладання переліків та оцифрування документів, що стосуються історії і культури закордонних країн в українських архівах, а також реалізація проекту „Дипломатичний е-архів”.

■ Bibliografia

- Antonenko, Īrina. „Organizaciâ arhivnoï справи u Federativnij Respublicî Nîmečcina”. *Studii z arhivnoï справи ta dokumentoznavstva* 1 (1996): 124–32.
- Belousova, Lilia. „Jewish History as Reflected in the Documents of the State Archives of Odessa Region”. *Avotaynu. The International Review of Jewish Genealogy* 23, No 3 (2007): 41–52. <https://avotaynuonline.com/2007/07/jewish-history-as-reflected-in-the-documents-of-the-state-archives-of-odessa-region-by-lilia-belousova/>.
- Bilousova, Liliâ. „Nacional'nij arhiv Šponii: poglâd zbliz'ka”. *Arhivi Ukraïni*, No 5–6 (2015): 278–86.
- Bilousova, Liliâ. „Nacional'nij arhiv Nepalû”. *Arhivi Ukraïni*, No 3–4 (2010): 180–201.
- Bilousova, Liliâ. „Ukraïns'ka Polonika v dokumentah Deržavnogo arhivu Odes'koï oblasti”. *Odes'ki arhivi*, No 1 (2007): 50–57.
- Borâk, Gennadij. *Nacional'na arhivna spadšina Ukraïni ta deržavnij režestr „Arheografîčna Ukraïnika”: arhivni dokumental'ni resursi ta naukovo-informacijni sistemi*. Kiïv:

- NAN Ukraïni, Ĩn-t ukr. arheografii ta dĵereloznavstva ĩm. M. S. Gruševs'kogo, 1995.
- Borâk, Gennadij. „Sukupna arhivna spadšina Ukraïni: do problem zmïstu ponât' Derĵavnogo ta Nacional'nogo arhivnogo fondu”. *Arhivi Ukraïni*, No 4–6 (1995): 42–61.
- Borâk, Gennadij, and Kostântin Novohats'kij. „Moderne arhivne zakonodavstvo Ukraïni”. *Arhivi Ukraïni*, No 3 (2004): 116–19.
- Borâk, Gennadij, and Kostântin Novohats'kij. „Moderne arhivne zakonodavstvo Ukraïni: vid totalitarnoi spadšini do demokratiĉnih standartiv”. *Arhivi Ukraïni*, No 4–6 (2012): 5–10.
- Central'nij derĵavnij elektronnij arhiv Ukraïni. „Derĵavna arhivna služba Ukraïni”. Accessed September 5, 2022. <https://archives.gov.ua/ua>.
- Central'nij derĵavnij ĩstoriĉnij arhiv Ukraïni, m. Kiïv. „Dokumenti Central'nogo derĵavnogo ĩstoriĉnogo arhivu Ukraïni, m. Kiïv (CDĹAK Ukraïni) do ĩstorii nacional'nih menših ta miĵnarodnih zv'âzkiv”. Accessed September 7, 2022. https://cdiak.archives.gov.ua/perelik_do_istorii_natsmenshyn.php.
- Derĵavna arhivna služba Ukraïni. „Miĵzarhivnij pošukovij portal”. Accessed September 8, 2022. <https://searcharchives.net.ua/>.
- Derĵavna arhivna služba Ukraïni. „Strategiâ rozvitku arhivnoispravi na period do 2025 roku. Proĵkt”. Accessed September 21, 2020. <https://archives.gov.ua/wp-content/uploads>.
- Dovĵuk, Ĩgor. „Pravove regylüvannâ Ĩnformacijnoi Diâl'nosti Derĵavnih arhiviv Ukraïni”. *Society. Document. Communication*, No 6 (2019): 45–61. <https://doi.org/10.31470/2518-7600-2018-6-45-61>.
- Dragomirova, Larisa. „Nacional'nij arhivnij fond Ukraïni: normativno-pravove pole formuvannâ ta funkcionuvannâ”. *Arhivi Ukraïni*, No 4–6 (2012): 22–36.
- Golovne arhivne upravlinnâ Ukraïni 1918–2000. Central'nij derĵavnij arhiv viših organiv vladi ta upravlinnâ Ukraïni, Kiïv. F. 14.
- Hristova, Nataliâ, and Valentina Bezdrabko, ed. *Nacional'nij arhivnij fond Ukraïni: z sobi ĩnlektual'nogo dostupu do dokumentiv: korotkij dovïdnyk*. Kiïv: Derĵavnij komitet arhiviv Ukraïni Ukraïns'kij naukovo-doslidnij institutarhivnoi spravi ta dokumentoznavstva, 2002.
- Kabinet Ministriv Ukraïni. „Postanova vid 21 lipnâ 1992 r. N 415 Kiïv Pro zatverdĵennâ Poloĵennâ pro Golovne arhivne upravlinnâ pri Kabineti Ministriv Ukraïni”. *Vidomosti Verhovnoi Radi Ukraïni*, No 26, POSN 218 (2015).
- Kabinet Ministriv Ukraïni. „Postanova vid 12 serpnâ 1992 r. N 466 Kiïv Pro zatverdĵennâ Poloĵennâ pro Derĵavnij reĵstr nacional'nogo kul'turnogo nadbannâ”. Accessed September 7, 2022. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/466-92-%D0%B-F#Text>.
- Kalakura, Šroslav, and Ĩrina Matâš, ed. *Arhivoznavstvo: Pidruĉnik dlâ studentiv ĩst. fakul'tetiv viših navĉal'nih zakladiv Ukraïni*. Kiïv: Vidavniĉij dim „KM Akademiâ”, 2002.
- Kaševarova, Nataliâ. *Diâl'nist' Operativnogo štabu Rozenberg a z vivĉennâ nacistami «šhidnogo prostoru” (1940–1945). Vol. 1: Dĵereloznavĉe doslidĵennâ*. Kiïv: NAN Ukraïni. Ĩnstitut ĩstorii Ukraïni, 2014.

- Kaševarova, Nataliâ. *Diâl'nist' Operativnogo štabu Rozenberga z vivčennâ nacistami „shîdnogo prostoru” (1940–1945). Vol. 2: Dokumenti*. Kiiiv: NAN Ukraïni. Ìnstitut istorii Ukraïni, 2014.
- Koval', Oksana. „Do pitannâ pro virišennâ problemi rozpodilu arhiviv ta spil'nogo koristuvannâ arhivnoû spadšinoû (dosvid kraïn, šo vhodili do skladu Avstro-Ugors'koï ta Britans'koï ìmperij)”. *Studii z arhivnoi spravi ta dokumentoznavstva* 16 (2008): 5–14.
- Levčenko, Larisa. *Arhivi ì arhivna sprava Spolučeniĥ Štativ Ameriki: istoriâ ta organizaciâ*. Mikolaïv: Ìlon, 2013.
- Levčenko, Larisa. „Formuvannâ džerel'noi bazi z istorii pol'skogo etnosu v deržavnomu arhivi Mikolaïvs'koï oblasti”. *Naukovî pracî. Ìstorîâ* 304 (2017): 44–63.
- Levchenko, Larysa. „The archival branch of Ukraine from 1917 to 1960: Structural and management reforms”. *Przegląd Archiwalno-Historyczny* 7 (2020): 171–204.
- Levchenko, Larysa. „Development of methodological basis and regulatory control on appraisal in Ukraine”. In *Metodyka i standardy opracowania archiwalnego: rzeczywistość i potrzeby*, edited by Irena Mamczak-Gadkowska and Krzysztof Strykowski, 149–70. Publikacje Instytutu Historii UAM 181. Poznań: Instytut Historii UAM, 2019.
- Matâš, Ìrina. „Arhiv u tehnogennomu suspil'stvi: zagrozi ì šlâhi ìh podolannâ”. *Studii z arhivnoi spravi ta dokumentoznavstva* 11 (2004): 137–40.
- Matâš Ìrina. „Arhivi ì arhivna sprava”. In *Ìstorîâ ukraïns'koï kul'turi u 5 tomah. T. 5, kn. 4: Problemi funkcionuvannâ, zberežennâ ì rozvitku kul'turi v Ukraïni*, edited by Mikola Žulins'kij, Mikola Bondar and Mikola Sulima, 297–326. Kiiiv: Naukova dumka, 2013.
- Matâš, Ìrina. *Arhivna nauka ì osvita v Ukraïni 1920–1930-h rokiv*. Kiiiv: Deržavnij komitet arhiviv Ukraïni, 2000.
- Matâš, Ìrina. *Arhivoznavstvo. Teoretičnî zasadi*. Kiiiv: Nacional'nij pedagogičnij universitet im. M.P. Dragomanova, 2018.
- Matâš, Ìrina. „Dokumenty Nacional'nogo Arhivnogo Fonda Ukrainy v Bibliotekah i Problemy Ìh Ispol'zovaniâ”. In *Archives among the Memory Institutions: Papers of the International Conference, Warsaw, May 28–29, 2004*, edited by Andrzej Biernat and Władysław Stępniaĳ, 141–50. Papers of International Conferences on Archives of the States of Central and Eastern Europe. Warszawa: Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych, 2004.
- Matâš, Ìrina. „Galuzeva programa «Arhivna ukraïnika»”. *Studii z arhivnoi spravi ta dokumentoznavstva* 16 (2008): 29–32.
- Matâš, Ìrina. „Nacional'nij arhivnij fond âk džerel'na baza z istorii deržavnoi službi Ukraïni”. In *Deržavna služba Ukraïni v istoričnomu kontekstî: problemi stanovlennâ ta rozvitku: zb. tekstiv vistupiv na nauk.-prakt. konf. (Kiiiv, 18 listopada 2008 r.)*, 13–18. Kiiiv: Centr adaptacii deržavnoi službi do standartiv švroejs'kogo Soûzu, 2009.
- Matâš, Ìrina. „Perša mižnarodna uroda šodo spil'noi arhivnoi spadšini kolišnih radâns'kih respublik: problemi realizacii”. *Pam'âtki:arheografičnij šoričnik* 6 (2006): 3–20.

- Matiasz, Irina. „Archiwistyka na Ukrainie: nowy etap rozwoju”. *Archeion* 106 (2003): 183–90.
- Matiasz, Irina. „Archiwistyka na Ukrainie na przełomie wieków”. *Archiwista Polski* 9, nr 1 (2004): 9–16.
- Matiasz, Irina, and Hanna Wołkotrub. „Dziesięciolecie działalności Ukraińskiego Instytutu Naukowo-Badawczego Archiwistyki i Dokumentoznawstwa”. *Archeion* 108 (2005): 321–32.
- Mel'nik, Rostislav. „Organizaciã dostupu ta koristuvannã arhivnimi dokumentami u Pol'šì: normativno- pravovij aspekt”. *Arhivi Ukraïni*, nr 3–4 (2010): 202–14.
- Mel'nik, Rostislav. „Ponãttã Nacional'nogo arhivnogo fondu v arhivnomu zakonodavstvì Pol'šì”. *Arhivi Ukraïni*, No 4 (2012): 178–98.
- Nacional'nij standart Ukraïni. *Dilovodstvo j arhivnasprava: termini ta viznačennã ponãt'.* DSTU 2732:2004. Kïiv: Deržspoživstandart Ukraïni, 2005.
- Nadol's'ka, Valentina. „Reformuvannã mrežì arhivnih ustanov u rosìjs'kij federaciï”. *Arhivi Ukraïni*, No 3 (2013): 186–94.
- „Nakaz 16.08.2016 No 2505/5 Pro zatverdžennã Metodiki vïdnesennã dokumentiv Nacional'nogo arhivnogo fondu do unikal'nih”. Accessed September 5, 2022. <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z1148-16>.
- Novohats'kij, Kostãntin. „Arhivne zakonodavstvo Ukraïni (1991–2001)”. In *Arhivoznavstvo. Arheografiã. Džereleznavstvo: mižvïdomčij zbïrnik naukovih prac'. Vol. 5: Arhivi – skladova ìnformacijnih resursiv suspìl'stva*, 67–74. Kïiv: Ukraïns'kij derž. nauково- doslidïdnij ìn-t arhivnoï spravi ta dokumentoznavstva et al., 2002.
- Novohats'kij, Kostãntin. „Mežì Nacional'nogo arhivnogo fondu”. In *Arhivoznavstvo. Arheografiã. Džereleznavstvo: mižvïdomčij zbïrnik naukovih prac'. Vol. 4: Studïi na pošanu Ruslana Piroga*, edited by Gennadij Borãk et al., 173–180. Kïiv: Ukraïns'kij derž. nauково- doslidïdnij ìn-t arhivnoï spravi ta dokumentoznavstva et al., 2001.
- Novohats'kij, Kostãntin. „Nacional'nì arhivnì fondi v postradãns'kih deržavah: porivnãl'nij analiz arhivnih zakoniv”. *Arhivi Ukraïni*, No 1–2 (2001): 3–10.
- Novohats'kij, Kostãntin. „Organizaciã dostupu do dokumentiv Nacional'nogo arhivnogo fondu Ukraïni ta vikoristannã arhivnoï ìnformaciï”. *Arhivi Ukraïni*, No 3–4 (2008): 75–83.
- Novohats'kij Kostãntin, and Larisa Skric'ka (Dragomirova). „Konceptiã zabezpečennã nacional'nih ìnteresiv Ukraïni v arhivnij spravi (proekt)”. *Studïi z arhivnoï spravi ta dokumentoznavstva* 8, (2002): 53–79.
- Nowochacki, Konstantin. „Narodowe zasoby archiwalne i archiwa Ukrainy”. *Archiwista Polski* 1, nr 3 (1996): 41–44.
- „Ob utverždenii Položenïã ob Arhivnom fonde Rossijskoj Federacii i Položenïã o Gosudarstvennoj arhivnoj službe Rossii: Ukaz Prezidenta Rossijskoj Federacii [17.03.1994]”. *Otečestvennye Arhivy* 3 (1994): 3–12.
- Prihod'ko, Lûdmila. „Nacional'nij arhivnij fond: ponãttã, sklad, struktura [1]”. *Arhivi Ukraïni*, No 1 (2017): 63–83.
- Prihod'ko, Lûdmila. „Nacional'nij arhivnij fond: ponãttã, sklad, struktura [2]”. *Arhivi Ukraïni*, No 2 (2017): 50–66.

- „Pro źdinij deržavnij arhivnij fond USRR”. *Zbìrnik uzakonen' ò rozporâdžen' Robìtničo-selâns'kogo urâdu Ukraïni: viddil 1*, No 101, POSN 556 (1925): 1430–1433.
- „Pro Nacional'nij arhivnij fond ta arhivni ustanovi”. *Vìdomostì Verhovnoï Radi Ukraïni*, No 15, POSN 86 (1994). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3814-12#Text>.
- „Pro peredaču arhiviv Kompartii Ukraïni u pidporâdkuvannâ Golovnomu arhivnomu upravlinnû pri Kabìneti Ministriv Ukraïni”. *Vìdomostì Verhovnoï Radi Ukraïni*, No 40, POSN 538 (1991). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1441-12#Text>.
- „Pro vnesennâ zmìn do Zakonu Ukraïni «Pro Nacional'nij arhivnij fond ò arhivni ustanovi»”. *Vìdomostì Verhovnoï Radi Ukraïni*, No 11, POSN 81 (2002). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2888-14#Text>.
- Stępnia, Władysław, red. *Dziedzictwo archiwalne we współpracy Polski i Ukrainy. Praca zbiorowa = Arhivna spadšina u spìvpraci Pol'šì ò Ukraïni. Zbìrna pracâ pìd redakciúzù*. Warszawa: Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych, 2009.
- Terešuk, Galina. „Šukaj v arhivah!» Ìstorîâ ta rodovid”. *Radio Svoboda*, November 5, 2021, sect. Suspil'stvo. <https://www.radiosvoboda.org/a/arkhivy-dokumenty-metrychni-knyhy/31545958.html>.
- „Ustava pro źdinij deržavnij arhivnij fond USRR”. *Zbìrnik uzakonen' ò rozporâdžen' Robìtničo-selâns'kogo urâdu Ukraïni: viddil 1*, No 10, POSN 105 (1930): 172.

Data przesłania artykułu: 23 IX 2022

Data przyjęcia artykułu do druku: 7 XI 2022

DOI: <http://dx.doi.org/10.12775/AKZ.2022.005>

ROBERT FORYSIAK-WÓJCIŃSKI

(Muzeum Książąt Lubomirskich,
Zakład Narodowy im. Ossolińskich)

DRUGIE ŻYCIE PIECZĘCI URZĘDOWEJ

**Na przykładzie kolekcji typariuszy pieczęci urzędów PRL
z lat 1945–1975 w zbiorze sfragistycznym**

Działu Numizmatycznego Muzeum Książąt Lubomirskich w Ossolineum

Słowa kluczowe

sfragistyka, typariusze, pieczęcie urzędowe, wyrób pieczęci, Mennica Państwowa, herb Rzeczypospolitej Polskiej, herb PRL, administracja PRL, zbiory muzealne

Keywords

sphragistics, seal matrices, official seals, seal manufacture, State Mint, Second Polish Republic – coat of arms, Polish People’s Republic – coat of arms, Polish People’s Republic – administration, museum collections

Robert Forysiak-Wójciński, absolwent historii na Uniwersytecie Wrocławskim, adiunkt w Muzeum Książąt Lubomirskich w Zakładzie Narodowym im. Ossolińskich, opiekun zbioru sfragistycznego w Dziale Numizmatycznym. Interesuje się szczególnie zagadnieniami sfragistyki królów polskich oraz interdyscyplinarnym badaniem pieczęci w kontekście ikonografii historycznej. Współpracownik Naczelnej Dyrekcji Archiwów Państwowych w zakresie prac nad wytycznymi do opracowywania pieczęci w archiwach oraz prac nad przekładem międzynarodowego słownika sfragistyki.

E-mail: robert.forysiak@ossolineum.pl

Streszczenie

Zgodnie z przepisem prawnym dotyczącym wytwarzania i niszczenia pieczęci urzędowych, obowiązującym w PRL od 1955 r., wycofane z użytku tłoki pieczętne (typariusze) były zwracane przez urzędowych dysponentów do Mennicy Państwowej w celu ich kasacji. W 1975 r. Zakład Narodowy im. Ossolińskich jako instytucja, w której gromadzono także historyczne pieczęcie, zwrócił się z petycją do rządu, aby ten zatrzymał wykonanie ustawowego nakazu zniszczenia tłoków pieczęci urzędów powiatowych – zlikwidowanych na skutek bieżącej reformy administracyjnej – i przekazał je na własność do zbiorów instytucji. W następstwie pozytywnej odpowiedzi władz PRL do Działu Numizmatycznego Ossolineum trafiło blisko 3 tys. pieczęci używanych przez urzędy powiatowe i inne terenowe władze w okresie 1945–1975 (z wyjątkami do 1977 r.). Artykuł przybliży ten mało znany epizod z historii sfragistyki urzędowej PRL, przedstawiając jego genezę, przebieg i rezultat, omawiając przy tym prawne uwarunkowania wytwarzania i niszczenia pieczęci urzędowych w okresie II RP i PRL. W drugiej części tekstu w oparciu o literaturę przedmiotu, nielicznie zachowane źródła archiwalne oraz na podstawie samego materiału sfragistycznego, tak licznie zgromadzonego w jednym zbiorze, a przez to stanowiącego reprezentatywną wartość dla niniejszych badań, odniesiono się do różnych kwestii istotnych dla sfragistyki w kontekście Mennicy Państwowej jako wytwórcy: formy i treści pieczęci, techniki wyrobu, materiału, wymiarów poszczególnych elementów tłoków, znaków i cech identyfikacyjnych, kwestii heraldycznych.

Summary

The second life of the official seal. The example of the collection of seal matrices of the offices of the Polish People's Republic from 1945–1975 in the sphragistic collections of the Numismatic Department of the Museum of the Lubomirski Dukes in the Ossolineum

In accordance with the legal provision on the manufacture and destruction of official seals, in force in the Polish People's Republic since 1955, seal matrices that had been withdrawn from use were returned by official bearers to the State Mint for disposal. In 1975, the Ossoliński National Institute, as an institution where historical seals were also collected, petitioned the government to stop the execution of the statutory order to destroy the seal matrices of county offices – eliminated as a result of the current administrative reform – and transfer them to the institution's collection for ownership. Following a positive response from the Polish People's Republic authorities, nearly 3,000 seals used by county offices and other local authorities in the period 1945–1975 (with exceptions until 1977) ended up in the Numismatic Department of the Ossolineum. The article takes a closer look at this little-known episode in the history of official sphragistics of the Polish People's Republic, outlining its genesis, course and outcome, while discussing the legal conditions for the production and destruction of official seal matrices during the Second Republic and the Polish People's Republic. In the second part of the text, based on the literature on the subject, the few preserved archival sources, and on the basis of the sphragistic material itself, so numerous in one collection, and thus constituting a representative value for the present research, reference is made to various issues relevant to sphragistics in the context of the State Mint as a manufacturer: the form and content of seals, the technique of manufacture, the material, the di-

mensions of the various elements of the matrices, signs and identifying features, heraldic issues.

W myśl polskiego ustawodawstwa pieczęć urzędowa (państwowa) to okrągła pieczęć metalowa z wytłoczonym pośrodku godłem państwowym i nazwą dysponenta w otoku¹. Definicja wskazuje zatem na tłok pieczętny (typariusz), traktując go jednocześnie jako wzorzec pieczęci. Wytwarzaniem pieczęci urzędowych od 1927 r. zajmowała się Mennica Państwowa w Warszawie². Pieczęć urzędowa po wycofaniu z użytku musiała zostać zwrócona Mennicy w celu niezwłocznego zniszczenia. Obowiązywała określona procedura przekazywania i niszczenia pieczęci urzędowej. Ustawodawca nie uwzględnił możliwości zachowywania typariuszy unieważnionych pieczęci, stąd może dziwić fakt, że Dział Numizmatyczny Muzeum Książąt Lubomirskich w Zakładzie Narodowym im. Ossolińskich (ZNiO) przechowuje w zbiorze sfragistyki w dziale tłoków pieczętnych wielką podkolekcję zdezaktuali-

¹ „Dekret z dnia 7 grudnia 1955 r.”, art. 11.1. Zob. też: „Ustawa z dnia 28 lipca 2005 r.” art. 1, (p. 4), poz. 16c.1; „Obwieszczenie Marszałka Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 14 czerwca 2019 r.”, art. 16c. 1.

² Mennica Państwowa w Warszawie posiadała wyłączność na wyrób i niszczenie metalowych pieczęci urzędowych w latach 1927–1930 na mocy „Rozporządzenia Prezydenta Rzeczypospolitej z 13 grudnia 1927 r.”, art. 20; „Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 20 czerwca 1928 r.”, § 19. Prawny monopol na produkcję ustał na skutek „Rozporządzenia Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 24 listopada 1930 r.”, art. 1.7. Sprawa postępowania z pieczęciami, ich wyrobu oraz nadzoru nad wyrobem pozostała nieuregulowana do końca II Rzeczypospolitej, zob. „Obwieszczenie Prezesa Rady Ministrów z dnia 12 października 1938 r.”, art. 17. Zob. też. Adamczewski, *Sfragistyka państwa*, 143–44. Powojenna Mennica Państwowa w Warszawie formalnie otrzymała wyłączność na wyrób i niszczenie pieczęci urzędowych na mocy okólnika nr 40 Prezesa Rady Ministrów z dnia 25 X 1946 r., zob. „Komunikat w sprawie cennika Nr 3”, 708. Przed ustanowieniem tego monopolu urzędy kierowały do Mennicy zlecenia na pieczęcie na podstawie okólnika Ministerstwa Administracji Publicznej nr 64 z dnia 22 XI 1945 r., zob. Adamczewski i Jaworska, *Orzeł Biały*, 82. Wyrób i kasowanie pieczęci przez Mennicę ostatecznie potwierdziło „Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 7 grudnia 1955 r.”, § 16, 25, 26. Ustawodawca dopuścił możliwość wykonywania pieczęci wojskowych przez innego, specjalnie wyznaczonego wytwórcę, zob. *Ibid.*, § 29.2. *Nota bene* Mennica do dziś wykonuje pieczęcie państwowe, choć nie jest już państwowym przedsiębiorstwem (2005 – Mennica Polska S.A, 2010 – sprzedaż państwowych udziałów). Ujednolicony akt Rozporządzenia z dnia 7 XII 1955 r. nie aktualizuje nazwy i statusu mennicy. Sprawa wyrobu i niszczenia pieczęci ma zostać na nowo uregulowana aktem prawnym, zob. „Obwieszczenie Marszałka Sejmu Rzeczypospolitej z dnia 14 czerwca 2019 r.”, art. 16d.

zowanych typariuszy władz powiatowych PRL, zebraną w latach 1975–1979. Kolekcja liczy 2795 (lub więcej) pieczęci, z tego ponad 95% stanowią pieczęcie urzędowe. W tej kategorii zabytków jest to zbiór jeden z największych, jeśli nie największy w zbiorach polskich, i choćby z tej przyczyny zasługuje na osobną wzmiankę³.

W latach 1965–1986 Działem Numizmatycznym ZNiO kierował Józef Szwagrzyk (1923–1986)⁴, autor obszernej pozycji naukowej dotyczącej historii monety polskiej⁵. Będąc członkiem PZPR, Szwagrzyk pełnił także funkcję I sekretarza Podstawowej Organizacji Partyjnej w Ossolineum (w latach 1954–1961 i 1970–1972). Przekonania ideologiczno-polityczne numizmatyka nie pozostały bez wpływu na działalność Działu, stały się wręcz główną determinantą profilu gromadzenia zbiorów w latach 60. i 70. Starania Szwagrzyka, by gromadzić pamiątki z okresu bieżącego i z pierwszych dwudziestu lat funkcjonowania PRL, objęły wszystkie trzy podstawowe części zbioru, tj. numizmatykę, falerystykę i sfragistykę. Działania kierownika polegały przede wszystkim na kierowaniu petycji w imieniu ZNiO do urzędów centralnych i lokalnych oraz instytucji i przedsiębiorstw państwowych o przekazywanie medali, odznaczeń i pieczęci związanych z tymi jednostkami organizacyjnymi. Droga kontaktów oficjalnych, inicjowanych i podtrzymywanych przez J. Szwagrzyka była podstawową i na ogół bardzo skuteczną metodą pozyskiwania obiektów dokumentujących życie polityczno-społeczno-gospodarcze PRL.

Zabiegi o tłoki pieczętno urzędów PRL Szwagrzyk rozpoczął w 1966 r. pismem do producenta pieczęci – Mennicy Państwowej, zwracającym się o przekazywanie do Ossolineum wszystkich tłoków wycofywanych z użytku urzędowego i składanych w Mennicy w celu zniszczenia⁶. „Tłoki te, składane w Mennicy w celu przetopienia, traci bezpowrotnie kultura narodowa, a szczególnie nauka historyczna i jej integralna dyscyplina – sfragistyka, dla której pieczęć i tłok pieczętny są materiałem badawczym”⁷ – tak brzmiało główne uzasadnienie wniosku.

³ Krótkie wzmianki o nabyciu kolekcji zamieścili Szwagrzyk, „Jubileusz 25-lecia”, 254; Szwagrzyk, „Numizmatyczne zbiory”, 75; Fabijański, „Zarys historyczny”, 175; Fabijański, „Próba klasyfikacji”, 556.

⁴ Życiorysy zawodowe Szwagrzyka, zob. Męclewska, „Józef Andrzej Szwagrzyk”, 253–54; Szczepaniec, „Józef Andrzej Szwagrzyk”, 211–25.

⁵ Szwagrzyk, *Pieniądz*.

⁶ Pismo (brulion) Dyrekcji Ossolineum, 15 grudnia 1966, Dział Numizmatyczny, 120/9.

⁷ Por. z treścią petycji niżej cytowanej *in extenso*.

Trzeba tu powiedzieć, że możliwości lokalowe i personalne Działu Numizmatycznego nie były adekwatne do skali żądania wyrażonego w petycji. Wydaje się, że autor wniosku nie uwzględnił możliwości samej Mennicy, jeśli chodzi o prace i koszty regularnej ekspedycji tłoków do Ossolineum. Nie znając statystyk niszczenia pieczęci przez Mennicę, trudno szacować precyzyjnie spodziewaną liczbę tłoków, którą ZNiO musiałby przejąć i opracować, można jednak odnieść się do statystyk produkcyjnych, których wysokość korelowała po części z liczbą pieczęci zamawianych z powodu zmian administracyjnych lub z powodu zużycia, uszkodzenia, zgubienia itp. Przykładowo w 1949 r. wyprodukowano ponad 18 700 pieczęci urzędowych, w 1954 – 16 800, w 1960 – ponad 16 000⁸. W okresach zwiększonej produkcji liczba sporządzonych typariuszy przekraczała 3000 sztuk miesięcznie⁹. Na barkach Ossolineum spoczywałby zatem ciężar akcesji dziesiątek tysięcy tłoków w ciągu następnych dekad. Z dzisiejszej perspektywy najtrudniej wyobrazić sobie przejęcie wszystkich tłoków wycofywanych stopniowo po 1989 r.¹⁰

Mennica nie odpowiedziała jednak pozytywnie na wyżej wymieniony wniosek z 1966 r.¹¹. W uzasadnieniu odmowy producent pieczęci powołał się na obowiązujące go ustawowe przepisy niszczenia tłoków oraz wskazał na brak uprawnień decyzyjnych w kwestii pieczęci.

Asumpt do pozyskania przez Szwaagrzyka znacznej liczby pieczęci dla Działu Numizmatycznego dała reforma administracyjna w 1975 r. W dniu 28 V 1975 r. władze PRL wprowadziły dwustopniowy podział administracyjny państwa¹². Reforma powiększyła liczbę województw z 17 do 49 i zlikwidowała powiaty, które do tej pory tworzyły pośredni szczebel administracyjny między gminą a województwem. W świetle ustawowych przepisów 314 likwidowanych powiatów miało obowiązek przekazania swych pieczęci (używanych do dnia 1 VI) do Mennicy w celu ich zniszczenia. ZNiO postanowiło więc podjąć

⁸ Mennica Państwowa, 72/3324/0/135: 32; *ibid.*, 72/3324/0/142: 77; *ibid.*, 72/3324/0/145: 1 i n.

⁹ W pierwszym półroczu 1952 r. *Ibid.*, 72/3324/0/140: 1–12.

¹⁰ Prawo używania pieczęci z godłem PRL wygasło z dniem 31 XII 1995 r., zob. „Ustawa z dnia 29 grudnia 1989 r.”, art. 4.2.

¹¹ Brulion pisma do Mennicy razem z urzędową odpowiedzią znajdowały się w 2016 r. w Archiwum Zakładowym Ossolineum w teście Działu Numizmatycznego o sygn. XLVI/32 pt. „Korespondencja 1965–1977”. Obecnie po uporządkowaniu archiwaliów Działu Numizmatycznego i przełożeniu ich do nowych teczek brulion pisma dyrekcji ZNiO znajduje się w jednostce archiwalnej wskazanej w przyp. nr 6, lecz brakuje tam pisma otrzymanego z Mennicy.

¹² „Ustawa z dnia 28 maja 1975 r.”.

akcję w tej sprawie, tym razem wnosząc prośbę do samego premiera PRL Piotra Jaroszewicza. Przytaczam pełną treść tej szczególnej petycji:

5 VI 75

Towarzysz

Piotr Jaroszewicz

Przewodniczący Rady Ministrów Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej

Al. Ujazdowskie 1–3

00-583 Warszawa

Dyrekcja Zakładu Narodowego im. Ossolińskich – Biblioteki PAN uprzejmie prosi Towarzysza Premiera o spowodowanie, by odpowiednie władze państwowe przekazały Ossolineum zdezaktualizowane tłoki pieczętno historycznej już instytucji powiatowych władz administracyjnych. Tłoki te, składane w mennicy w celu przetopienia, traci bezpowrotnie kultura narodowa, a szczególnie nauka historyczna i jej integralna dyscyplina – sfragistyka, dla której tłok pieczętny i pieczęć jako instrument uwierzytelnienia dokumentu są materiałem badawczym.

Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, gromadząca takie materiały, które dotyczą naszej kultury narodowej i specjalizująca się także w sfragistyce, posiada w w zbiorach ponad 72 000 pieczęci i tłoków pieczętnych polskich od wieku XII do dnia dzisiejszego (pieczęcie woskowe, opłatkowe, metalowe, lakowe i w tuszu – miast i instytucji miejskich, gmin wiejskich, książęce i królewskie, trybunałów i innych urzędów koronnych, śląskich, pomorskich, rycerstwa polskiego, władz powstańczych, wojska polskiego XIX i XX w., marynarki wojennej, organizacji niepodległościowych, łóż masonskich, instytucji oświatowych, naukowych i społeczno-kulturalnych, związków zawodowych i partii politycznych, instytucji gospodarczych, Krajowej Rady Narodowej i Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego, Sejmu PRL, tłoki pieczętno i pieczęcie prezydiów wojewódzkich rad narodowych i wiele innych, przekazanych Ossolineum przez Komitet Centralny naszej partii).

Zbiory sfragistyczne Ossolineum konserwuje i opracowuje starannie wykształcony zespół pracowników. Są one dobrze zabezpieczone i fachowo przechowywane.

Obecnie Ossolineum kontynuuje intensywne gromadzenie pieczęci i tłoków pieczęci przeznaczonych do planowanego wydawnictwa pt. *Corpus Sigillorum Poloniae*. Będzie to wypełnienie znacznej luki w naszej literaturze w dziedzinie historii i historii kultury.

Dyrekcja żywi niezłomne przekonanie, że Towarzysz Premier weźmie pod uwagę potrzebę zachowania dla nauki tych specyficznych dóbr kulturalnych i poweźmie w tej sprawie odpowiednie decyzje.

dr Janusz Albin

Dyrektor¹³

Premier Jaroszewicz przychylił się do powyższej prośby ZNiO i wykonanie decyzji powierzył szefowi Urzędu Rady Ministrów Januszowi Wieczorkowi¹⁴. Niewykluczone, że od opinii tego urzędnika zależała zgoda premiera. Ossolineum już od wielu lat w drodze kontaktów urzędowych „doświadczało życzliwości” szefa URM, który wyrażał zgodę na przekazywanie do Działu Numizmatycznego pamiątek związanych z ustrojem PRL – przykładowo w 1965 r. Ossolineum otrzymało komplet odcisków tuszowych pieczęci najwyższych władz PRL¹⁵.

Dnia 13 VI 1975 r. Wieczorek rozesłał dalekopisem do urzędów wojewódzkich decyzję premiera z poleceniem przekazania do ZNiO pieczęci wszystkich byłych powiatowych urzędów¹⁶. Następnie poprzez Biuro do Spraw Terenowych Organów Administracji Państwowej przekazał Ossolineum informację o podjętych działaniach i zalecenie zabezpieczenia otrzymanych pieczęci. Należy podkreślić, że sprawie nadano bieg w trakcie realizacji ustawowych przepisów dotyczących postępowania z pieczęciami państwowymi wycofanymi z użytku. Jak już wspomniano, powiatowe pieczęcie z dniem 1 VI 1975 r. traciły ważność. Po tym terminie stare typariusze należało oddać do Mennicy w obowiązującym trybie, czyli przekazać do urzędów wojewódzkich jako

¹³ Pismo (kopia) Dyrekcji ZNiO, 5 VI 1975, „Teczka akt dot. pieczęci 1975”.

¹⁴ Janusz Wieczorek (1910–1981), szef URM w latach 1956–1980, zob. Czajka, Kamler i Sienkiewicz, *Leksykon historii*, 793.

¹⁵ „Księga akcesyjna 1965–1968”, poz. 394/65; Kopia maszynopisowa pisma, 8 III 1965 i kopia uwierzytelniona pisma, 24 VI 1965, Dział Numizmatyczny, 120/9.

¹⁶ Pismo (kopia) Urzędu Rady Ministrów, 13 VI 1975 r., Dział Numizmatyczny, 120/34. Nr ewidencyjny decyzji administracyjnej znak TOA .I-4100/2/75.

władz wyższego stopnia, bezpośrednio zamawiających lub zdających powiatowe pieczęcie. Do zebrania i zwrotu tych tłoków pieczętnych zobowiązane były tzw. terenowe komisje likwidacyjne, powołane z dniem 30 VI 1975 r., mające wyznaczony ostateczny termin zakończenia prac na 31 VII¹⁷. Z perspektywy celu nabycia kompletu zdezaktualizowanych pieczęci przez Ossolineum należy zauważyć, że działania wrocławskiej instytucji były spóźnione o dwa tygodnie. Gdyby petycję do premiera złożono w odpowiednim czasie przed wejściem reformy w życie, urzędy wojewódzkie rozpoczęłyby procedurę przekazywania pieczęci do Ossolineum zamiast do Mennicy. Odgórna zmiana planu była dla urzędów niespodziewana i nastąpiła w czasie, gdy pierwsze ekspedycje pieczęci przeznaczonych do zniszczenia były już w toku. Spóźnienie było jednak niezależne od ZNiO. Szczegóły zmiany administracyjnej kraju zaplanowano w tajemnicy przed społeczeństwem¹⁸. Na XVII plenum KC PZPR w dniu 12 V 1975 uchwalono decyzję o wprowadzeniu reformy, informując opinię społeczną o projekcie ustawy¹⁹. Uchwalenie reformy ogłoszono w dzień po przyjęciu ustawy, tj. 29 V 1975 r. Ossolineum zareagowało więc swym podaniem stosunkowo szybko i po otrzymaniu zgody mogło czekać na stopniowe przekazywanie pieczęci, nie mając przy tym bezpośredniego wpływu na sytuację urzędową w tym zakresie. Pierwsze dwa przekazy tłoków dotarły w pierwszej połowie sierpnia b.r. z województwa krakowskiego i nowosądeckiego. Właściwymi nadawcami pieczęci były komisje likwidacyjne powiatu gorlickiego i proszowickiego. Nic więcej z ramienia wspomnianych województw nie przekazano. Znacznie korzystniej prezentował się przekaz z Urzędu Wojewódzkiego w Opolu (realizowany etapami począwszy od pierwszej połowy sierpnia, kończąc na pierwszej połowie kwietnia 1976 r.) i z urzędu miasta stołecznego Warszawy. Z obu urzędów wpłynęły pieczęcie wszystkich powiatów mieszczących się w granicach nowych województw. Na początku września nadeszła pierwsza partia pieczęci z woj. krośnieńskiego, natomiast zapowiedź ekspedycji

¹⁷ Do zakresu prac komisji należały m.in. sprawy kancelaryjno-archiwalne oraz sprawy majątku ruchomego i nieruchomego byłych powiatów, zob. „Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 30 maja 1975 r.”, § 2.1.

¹⁸ Przygotowania reformy miały status tajnych, zob. Iwaneczko, *Zmierzch dekady*, 20.

¹⁹ *Trybuna Ludu* oraz *Gazeta Robotnicza*, nr 110. „Gazeta Robotnicza” (wrocławski organ PZPR) zamieściła krótki komunikat, nietrudny do przeoczenia. Status głównej wiadomości otrzymała dopiero uchwała reformy z dnia 28 maja, zob. *Gazeta Robotnicza*, nr 122. Dla porównania „Nowiny Rzeszowskie” (rzeszowski organ PZPR) potraktowały uchwałę XVII plenum PZPR jako główną wiadomość wydania z 13 V, zob. *Nowiny Rzeszowskie*.

dycji tłoków przesłał Urząd Wojewódzki w Bielsku-Białej. W trzeciej dekadzie września ZNiO rozpoczęło wysyłanie monitów do wszystkich województw, chcąc przyspieszyć i zapewnić sobie właściwe przekazywanie tłoków. Monity te przyniosły dobry efekt. Przed końcem roku większość urzędów wojewódzkich odpowiedziała pierwszymi przekazami pieczęci. Akcesja zdezaktualizowanych pieczęci rozciągnęła się znacznie w czasie i ustała dopiero w drugiej połowie 1979 r. Ostatecznie Ossolineum otrzymało na drodze urzędowej bez mała 2800 tłoków z 30 województw. Nie wszystkie nowe województwa mogły „wpisać się” na listę przekazujących z tego prostego powodu, iż wcześniej przekazały pieczęcie do starych urzędów wojewódzkich. Tak było w przypadku niektórych byłych powiatów przekształconych w województwa w 1975 r. W tym trybie pieczęcie z Torunia trafiły do Bydgoszczy, ze Słupska do Koszalina czy z Suwałk do Białegostoku. Wśród urzędów, które nie doręczyły Ossolineum żadnej pieczęci, były również stare urzędy wojewódzkie z Katowic, Łodzi, Poznania i Wrocławia. W świetle zachowanej dokumentacji archiwalnej w archiwum zakładowym ZNiO wyjaśnienie braku nabytków z tych jednostek organizacyjnych nasuwa trudności. Urzędy te nie odpowiedziały wcale albo ich odpowiedzi nie zachowały się w aktach sprawy²⁰. Być może jednostki te zdążyły przekazać tłoki do Mennicy, zanim otrzymały polecenie z Urzędu Rady Ministrów, albo wysłały pieczęcie na zniszczenie już w późniejszym terminie na skutek przeoczenia pisma z URM²¹.

W sumie udało się zgromadzić materiał sfragistyczny z 216 na 314 zlikwidowanych powiatów miejskich i ziemskich. Przekazany materiał zawierał wszystkie nieważne pieczęcie, jakie były w posiadaniu poszczególnych powiatów (przykłady, il. nr 1–17). Obok pieczęci naczelników i urzędów powiatowych funkcjonujących od 1973 r. znalazły się starsze pieczęcie prezydentów

²⁰ Do ostrożności w interpretacji skłania przypadek przekazu tłoków z Urzędu Wojewódzkiego w Płocku. Nie zachowało się żadne pismo związane z tą przesyłką. Jedynym zapisem jest wpis w „Księdze akcesyjnej 1973–1979”, poz. 672–695/77, 765–781/77.

²¹ W myśl rozporządzenia z 1955 r. postąpił Urząd Wojewódzki w Lesznie, który wysłał pieczęcie do Mennicy, zob. Pismo Urzędu Wojewódzkiego w Lesznie, 5 XI 1975 r., „Teczka dot. pieczęci 1975”. Losu tych pieczęci nie można było już odwrócić, ponieważ Mennica Państwowa nie otrzymała żadnych dyrektyw z URM nakazujących zachowanie pieczęci dla Ossolineum. Z kolei Urząd Wojewódzki w Gorzowie Wlkp. na monit z ZNiO odpowiedział pytaniem o numer i datę polecenia URM, na które powoływał się Zakład, zob. pismo Urzędu Wojewódzkiego w Gorzowie Wlkp., 30 X 1975 r., „Teczka dot. pieczęci 1975”. Trzeba tu zaznaczyć, że polecenie URM z dnia 5 VI 1975 r. adresowane było bezpośrednio tylko na wojewodów starych województw.

powiatowych i miejskich rad narodowych (organa te przekazały swe kompetencje w 1973 r. urzędom powiatowym i miejskim), pieczęcie gmin wiejskich zlikwidowanych w latach 1975–1977 (sigilla dysponentów począwszy od zarządów gminnych i prezydiów gminnych rad narodowych z lat 1945–1954, poprzez prezydium gromadzkich rad narodowych działających w okresie 1954–1973, aż do urzędów gminnych funkcjonujących od 1973 r.), pieczęcie urzędów skarbowych, szkół podstawowych i średnich, komisji wyborczych. Obok pieczęci jednostek organizacyjnych znalazły się również pieczęcie ich wydziałów lub jednostek podległych: urzędów stanu cywilnego, komisji lokalowych, komisji orzecznictwa do spraw dyscypliny budżetowej, urzędów weterynaryjnych, jednostek kontroli akcyzowej jak również wydziałów/referatów finansowych, spraw wojskowych, wewnętrznych itp.

Tłoki przekazywano nieoczyszczone z tuszu, brudu czy śniedzi. Na podstawie skorodowanych tłoków można stwierdzić, że im starsze tłoki, tym lepszy ich stan zachowania w zbiorze. Największą ilością patyny lub śniedzi pokryte są egzemplarze z lat 70. Również stopień odkształcenia matryc w stosunku do czasu ich używania jest największy w przypadku tych najmłodszych typariuszy. Ten paradoksalny stan rzeczy to zapewne wynik stopniowego obniżania jakości stopu, z którego wyrabiano metalowe pieczęcie urzędowe.

Kolekcja jest w trakcie inwentaryzacji, osiągając obecnie 870 pozycji. Stan opracowania wydaje się obejmować materiał reprezentatywny na tyle, by móc go scharakteryzować pod kątem jego wytworzenia przez Mennicę Państwową, czyli państwowego producenta pieczęci. Działalność Mennicy w kontekście sfragistyki PRL była jeszcze do niedawna zagadnieniem zupełnie nieznanym i dopiero Janusz Giersz zainicjował tę tematykę w swoich publikacjach²².

Zacznę od przypomnienia przedwojennej historii działalności Mennicy. Mennica Państwowa rozpoczęła produkcję nowych pieczęci urzędowych na mocy ustawy z 1927 r., uzupełnionej o rozporządzenie dotyczące pieczęci urzędowych z 1928 r.²³. Normatywy prawne ustaliły kształt i wielkość pieczęci używanych na poszczególnych szczeblach administracyjnych, wskazały materiał pieczętowania, określiły zakres uprawnień Mennicy Państwowej w zakresie produkcji i niszczenia pieczęci używanych przez władze, urzędy i inne jednostki organizacyjne państwowe. Normatywy te powstały we współpracy władzy

²² Giersz, „Mennica Warszawska”; Giersz, „Pieczęcie – niedoceniana”; Giersz, „Pieczęcie władz”.

²³ Zob. przyp. 2.

państwowej z Mennicą²⁴. Typariusz produkowany w Mennicy posiadał określone cechy wytwórcy, pozwalające na jego identyfikację. Do elementów tych należała sygnatura z godłem państwowym z 1927 r., herbem Kościesza i napisem „MENNICA PAŃSTWOWA”, numer ewidencyjny pieczęci w uproszczeniu niekiedy nazywany „fabrycznym” oraz numer kontrolny wykonawcy (gawera) pieczęci. Sygnaturę wytłaczano na odwrociu matrycy, numer ewidencyjny umieszczano na odwrociu lub rancie – w zależności od rozmiaru typariusza numer gawera wybijano na rancie. W okresie okupacji niemieckiej w latach 1940–1944 produkowano pieczęcie urzędowe dla generalnego Gubernatorstwa, stosując starą sygnaturę i nową numerację ewidencyjną²⁵. Po ponownym uruchomieniu Mennicy przez władze polskie rozpoczęto po raz kolejny numerowanie od nowa, stosując w dalszym ciągu przedwojenny znak menniczny²⁶; przywrócono także produkcję wedle przedwojennych wytycznych, m.in. dotyczących kształtów i wielkości pieczęci²⁷. Do wytłoczenia wizerunku posługiwano się dawną sztancą z godłem z 1927 r.²⁸. Nową czynnością fabryczną było skrzętne usuwanie korony z głowy polskiego orła zgodnie z nakazem nowej władzy²⁹. Drugim sposobem sporządzania nowych pieczęci urzędowych było przerabianie (w zakresie heraldycznym i napisowym) tłoków przedwojennych z orłem w koronie, przy czym robiła to albo Mennica, albo w celu oszczędzenia środków dysponent czynił to we własnym zakresie³⁰. Do produkcji pieczęci używano zarówno nowych krążków, cieńszych niż przedwojenne, jak i starszych, grubszych, być może pochodzących z dawnych zapasów Mennicy. Zbiór, który omawiam, zawiera przykłady wszystkich wyżej wymienionych sposobów wytwarzania pieczęci przez Mennicę. W tej grupie wspólnym mianownikiem wszystkich typariuszy wypukłorytych jest przedwojenna sygnatura wytwórcy i ślad po usuniętej koronie w godle państwowym (il. nr 18–23). W tym

²⁴ Mennica Państwowa w Warszawie, *Sprawozdanie*, 141.

²⁵ Giersz, „Mennica Warszawska”, 18.

²⁶ *Ibid.*, 19. Pierwszą nową metalową pieczęć urzędową wykonano już 30 XI 1944 r., zob. Terlecki, „Losy Mennicy”, 132. Według W. Fabijańskiego sygnatura z 1927 r. funkcjonowała tylko do 1944, zob. Fabijański, „Próba klasyfikacji”, 558.

²⁷ „Komunikat w sprawie warunków wykonania zamówień”, 418.

²⁸ Giersz, „Mennica Warszawska”, 45.

²⁹ Aktem wykonawczym dla tej normy był „Okólnik nr 45 Prezesa Rady Ministrów z 23 sierpnia 1945 r.”. Edycja okólnika w oparciu o inne źródło, zob. Adamczewski i Jaworska, *Orzeł Biały*, 77–80. W rzeczywistości norma ta nie miała właściwej dla jej materii podstawy prawnej. Zob. *ibid.*, 94.

³⁰ Cena za przeróbkę pieczęci wynosiła tyle, co za sporządzenie nowego typariusza. Do tego dochodziła wysoka cena za opakowanie i przesyłkę.

stanie rzeczy należy podkreślić, że uszczerbione godło i sygnatura z herbem Kościeszka nie mogą być ostatecznym kryterium do datowania matrycy na czasy przedwojenne, skoro technika wykonania pieczęci w pierwszych latach powojennych opierała się na przedwojennym wzorze i ręcznej korekcie godła na pieczęci³¹. Do cech mylących należy także grubość tłoków, np. dla typariuszy o średnicy 36 mm wynosiła ona 12–14 mm, tak przed wojną, jak i zaraz po wojnie – dopiero w późniejszym okresie producent zaczął obniżać stopniowo grubość matrycy, aż do 9–10 mm³². Należy więc przenieść uwagę na inne detale techniczne, jednoznaczniej wskazujące na produkcję pieczęci z lat 1927–1939. Elementem tym jest średnica gwintu do rękojeści. Według Giersza przedwojenna średnica wynosiła ok. 7,6 mm, powojenna zaś ok. 5,5 mm³³. Na ogół pomiary w ossolińskim zbiorze potwierdzają te obliczenia, niemniej występują odstępstwa, np. przedwojenna pieczęć z gwintem o śr. 6 mm³⁴ oraz pieczęć datowana przeze mnie na 1945 r. – z gwintem 7,7 mm, być może wywierconym wtórnie w celu dopasowania starego uchwytu³⁵. W celu ustalenia względnego czasu powstania matrycy należy uwzględnić także kształt i format cyfr numerycznych lub kontrolnych pieczęci (il. nr 24–27). Przedwojenny krój cyfr nosi wyraźnie cechy jednoelementowej antykwy (m.in. z dolnymi szeryfami) w przeciwieństwie do kroju powojennego, pozbawionego cech dekoracyjnych. Rozmiar międzywojennej czcionki (1,8–2,6 mm) ustępuje znacznie formatowi powojennemu (3–4 mm).

Wyroby powojenne również są zróżnicowane pod względem cech określających wytwórcę. Różnica jest widoczna w sposobie wybijania sygnatury z herbem Kościeszka. Inaczej tłoczono ją w niższych seriach ewidencyjnych, inaczej w wyższych (il. nr 28–29). Przykładowo w obrębie serii nr 15700–16000 (z 1945 r.?) sygnatura jest identyczna jak na przedwojennych pieczęciach³⁶. Na matrycy z numerem 25885³⁷ oraz na egzemplarzach pochodzących z serii nr 42100–44300 (po 1945 r.) widać natomiast wyraźne ślady podwój-

³¹ Inaczej sugeruje Fabijański, „Próba klasyfikacji”, 558–59.

³² Giersz, „Mennica Warszawska”, 45.

³³ Giersz, „Pieczęcie – niedoceniana”, 282.

³⁴ Dział Numizmatyczny Muzeum Książąt Lubomirskich, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Zbiór typariuszy władz powiatowych PRL, S 4699.

³⁵ Ibid., S 4611, przez Fabijańskiego opublikowana jako przedwojenna. Zob. Fabijański, „Próba klasyfikacji”, Tab. II, nr 12a.

³⁶ Dział Numizmatyczny Muzeum Książąt Lubomirskich, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Zbiór typariuszy władz powiatowych PRL, S 4621 i S 4636.

³⁷ Ibid., S 2348.

nego wybicia znaku z lekkim przesunięciem puncy w dół³⁸. Wizualnym efektem tego wybicia jest orzeł sygnaturowy bez korony lub z widoczną zaledwie obręczą, można więc sądzić, że manipulacja ta była spowodowana dążeniem do uzyskania wizerunku tzw. piastowskiego orła. Na podstawie opracowanego materiału sfragistycznego nie da się określić precyzyjnie, kiedy po wojnie wycofano z użycia sygnaturę z 1927 r.³⁹. Wiadomo tylko, że nie zastąpiono jej od razu nową. Zrealizowano to dopiero w 1965 r., kiedy wprowadzono nowy znak firmowy w postaci inicjałów „mw”⁴⁰ (il. nr 30–32). Początkowo stosowano dwa formaty sygnatury: większy (wys. 5 mm), w zbiorze występujący na matrycach o śr. 30 mm i 36 mm⁴¹, i mniejszy (wys. 3 mm), występujący na małych pieczęciach o śr. 20 mm⁴². Parę lat później zrezygnowano z większej sygnatury i zaczęto wybijać mniejszą na wszystkich matrycach⁴³. Na początku lat 70. zmniejszono znak do 2,2 mm⁴⁴.

Pod względem fizycznym kolekcja dzieli się na mosiężne, okrągłe typariusze do tuszu (śr. 36 i 20 mm), mosiężne, owalne do tuszu (40 mm x 32 mm,

³⁸ Ibid., S 4614–S 4635.

³⁹ Na pieczęci S 4706 jeszcze widnieje sygnatura mennicza, na S 2574 już jej nie ma. Z kolei ślad po usuniętej koronie w polu pieczęci widoczny jest jeszcze na S 4839. Jest to pieczęć Publicznej Szkoły Powszechnej. Z tą nazwą szkoły funkcjonowały do reformy oświaty w 1948 r. a stare pieczęcie, mimo zmiany nazwy dysponenta, używane były dłużej. Analogiczny ślad widnieje również na pieczęci Urzędu Stanu Cywilnego (S 5110). Według Giersza zmiana szranc mennicznych z godłem do typariuszy wypukłotytnych nastąpiła dopiero w 1955 r., Giersz, „Mennica Warszawska”, 47.

⁴⁰ Giersz, „Mennica Warszawska”, 45.

⁴¹ Dział Numizmatyczny Muzeum Książąt Lubomirskich, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Zbiór typariuszy władz powiatowych PRL, S 2384–S 4822.

⁴² Ibid., S 4809. Zdarzały się przypadki użycia tej puncy na większych matrycach, zob. ibid., S 2438.

⁴³ Na dużych matrycach od S 2442. Mała punca występuje w opracowanym zbiorze do S 2493.

⁴⁴ Na tłokach od S 2465 do S 2344. Dla niektórych przedziałów numerów chronologię można stosunkowo łatwo ustalić. Przykładowo numery serii 372000–373000 dotyczą pieczęci urzędów powiatowych, sporządzonych w związku z wprowadzeniem „Ustawy z dnia 22 listopada 1973 r.”. Numery niższe, w zakresie 359000–364000, dotyczą pieczęci gminnych, używanych od 1 I 1973 na mocy „Ustawy z dnia 29 listopada 1972 r.”, przy czym zamówienie pieczęci większych zrealizowano osobno, jeśli wierzyć planom produkcyjnym – w III–IV kwartałach 1972 r., pieczęcie mniejsze zaś w I kwartale 1973 r., zob. Pismo Dyrekcji Mennicy Państwowej z dnia 21 lipca 1972 r. oraz pismo Dyrekcji Mennicy Państwowej z dnia 28 lipca 1972 r., Mennica Państwowa, 72/3324/0/58: 80–81, 85. Numeracja na pieczęciach w kolekcji ossolińskiej potwierdza podział realizacji zamówień – pieczęcie większe zawierają się w serii 359000–362200, ogół zaś mniejszych w serii 362800–365600.

35 mm x 28 mm), okrągłe, mosiężne tłoki do laku (śr. 30 mm), stalowe, okrągłe matryce i patryce do pieczęci suchych (20 mm), stalowe, okrągłe datowniki (30 mm), okrągłe referentki (z różnych metali) do plombowania plasteliną (20 mm) oraz okrągłe pieczętki kauczukowe różnych rozmiarów. Niektórym matrycom brakuje uchwytu; niekiedy jest on odłamany. Rączki są dwojakiego typu, jeśli chodzi o materiał: drewniane w kształcie grzybka (lata 20.–50.) lub smukłej gałki (lata 50.) i bakelitowe/ebonitowe (od pierwszej poł. lat 60.) w formie smukłej gałki – do dziś stosowanej dla pieczęci (il. 33–37). Na starszych gałkach z tworzywa sztucznego widnieją inicjały „M.P.”, na późniejszych – inicjałowa sygnatura „mw” wprowadzona w 1965 r. (il. 38–39). Rączki z oznaczeniem M.P. używane były po 1965 r. mimo funkcjonowania oficjalnego znaku firmowego. Być może zaszła konieczność zużycia zapasów rączek nagromadzonych skutkiem obowiązującego planowania produkcyjnego⁴⁵.

W latach 1965–1966 Mennica zmodernizowała produkcję pieczęci, dążąc do większej mechanizacji i automatyzacji technologii wyrobu. Plany inwestycyjne z 1965 r. realizowano etapowo – najpierw zakupiono wschodnioniemiecką stemplarkę do pieczęci kauczukowych (1965), następnie ze Szwajcarii sprowadzono cztery grawerki-kopiarki redukcyjne (1966), w następnych latach dokupiono jeszcze cztery analogiczne maszyny do wyrobu datowników⁴⁶. W okresie przedmodernizacyjnym technologia wyrobu pieczęci urzędowych zasadniczo opierała się na systemie przedwojennym: pierwszym etapem było wytłoczenie godła za pomocą specjalnej matrycy⁴⁷ umieszczonej na walcu, kolejnym krokiem było wycięcie otoku z miejscem na legendę. Do dalszego etapu, jeśli chodzi o pieczęcie do tuszu, należało ręczne wygrawerowanie napisu (il. nr 42), przy czym jednolite tytuły dysponentów, jak np. „urząd stanu cywilnego” czy „publ. szkoła powsz.” wytłaczane były mechanicznie za pomocą tzw. sztańcówek, czyli gotowych szablonów napisowych⁴⁸ (il. nr 40). Łatwiejszym i tańszym sposobem sporządzano pieczęcie do laku – wymaga-

⁴⁵ Uchwytory były półfabrykatami wykonywanymi przez zewnętrznego producenta.

⁴⁶ Mennica Państwowa, 72/3324/0/158: 49, 82, 91.

⁴⁷ Mechaniczna matryca (sztańca) w pełni zgodna z wizerunkiem Orła Białego z 1927 r., dawała gwarancję autentyczności pieczęci – taki był główny cel menniczego sposobu wybijania pieczęci, zob. Aleksandrowicz, „Mennica Państwowa”, 49; Adamczewski, *Sfragistyka państwowa*, 140–42. Potrzeba ujednoczenia wyglądu pieczęci była obok czynnika ekonomicznego najważniejszym uzasadnieniem zmonopolizowania wyrobu pieczęci przez Mennicę Państwową, zob. „Okólnik z dnia 14 stycznia 1927 r.”.

⁴⁸ Giersz, „Mennica Warszawska”, 44.

ło to przede wszystkim użycia tłoczni i punc (il. nr 41). Odpowiedzialnym za wyrób pieczęci był wydział medalierski Mennicy, którego poziom grawerunku ręcznego prezentował wysoki poziom w okresie przedwojennym. Po wojnie trudno było dorównać tej technice, być może z powodu dysponowania gorszymi narzędziami. Wprowadzenie kopiarek redukcyjnych było małą rewolucją technologiczną, która zredukowała prace grawerskie do minimum, eliminując prawie zupełnie cechy indywidualne rytowanych napisów⁴⁹ (il. nr 43).

Te kilka aspektów produkcji pieczęci urzędowych, poruszonych wyżej, nie wyczerpuje możliwości badawczych, jakie dają typariusze pieczęci urzędowych przechowywane w Ossolineum. Zakończenie opracowania tej podkolekcji poszerzy możliwości analizy poszczególnych jej elementów. Zachęta do pogłębiania badań płynie z unikalnych cech tego materiału. Unikatowość przejawia się zarówno w dużej „masie” typariuszy urzędowych, jak i w trybie administracyjnym, w jakim zostały one skomasowane i przekazane do zbiorów muzealnych. Ten materiał sfragistyczny w jakiejś mierze zmniejsza lukę źródłową dotyczącą wyrobu pieczęci państwowych w powojennej mennicy warszawskiej⁵⁰. Ponadto należy pamiętać, że w III RP zmieniła się technologia wyrobu typariuszy, zamykając epokę grawerów i czyniąc pieczęć produktem czysto fabrycznym⁵¹. Omawiana kolekcja ilustruje przemiany w technice wyrobu pieczęci w XX-wiecznej Polsce i bez wątpienia stanowi znaczący ślad po schyłkowej fazie istnienia pieczęci urzędowych będących wytworami rzemiosła grawerskiego.

⁴⁹ Najstarsza pieczęć w opracowanym zbiorze, wygrawerowana za pomocą kopiar-ki redukcyjnej posiada numer ewidencyjny 328017 (S 2485). Pieczęcie z ręcznie wry-tych napisem sięgają numeru 325020 (sygn. S 5096).

⁵⁰ Materiały archiwalne Mennicy Państwowej przekazane przed jej ostateczną pry-watyzacją do Archiwum Państwowego w Warszawie liczą zaledwie 6 mb., a w swym skromnym zakresie rzeczowym są na domiar niekompletne. Nie uzyskałem klarownej informacji od obecnej Mennicy, czy posiada składnicę lub archiwum zakładowe i czy przechowuje archiwalia dotyczące produkcji pieczęci w Mennicy w latach 1945–1975.

⁵¹ Dziś proces wytwarzania pieczęci opiera się na skomputeryzowanym, w pełni zautomatyzowanym systemie obsługiwanym przez jednego pracownika, zob. Giersz, „Mennica Warszawska”, 47.

■ Bibliografia

- Adamczewski, Marek. *Sfragistyka państwowa i samorządowa II Rzeczypospolitej. Geneza niektórych rozwiązań prawnych*. Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2019.
- Adamczewski, Marek, i Aleksandra Jaworska, red. *Orzeł Biały 1944–2015. Orzeł Biały: źródła do historii herbu państwa polskiego (1815–2015) 3*. Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2021.
- Aleksandrowicz, Jan. „Mennica Państwowa. Jej rola i zadania”. W *Pamiętnik drugiego zjazdu numizmatyków i medalografów polskich w Poznaniu 3 i 4 czerwca 1929*, 45–51. Poznań: Towarzystwo Numizmatyczne, 1930.
- Czajka, Michał, Marcin Kamler, i Witold Sienkiewicz. *Leksykon historii Polski*. Warszawa: Wydawnictwo Wiedza Powszechna, 1995.
- „Dekret z 7 grudnia 1955 r. o godle i barwach Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej oraz o pieczęciach urzędowych”. *Dziennik Ustaw Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej*, nr 47, poz. 314 (1955). <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU-19550470314/O/D19550314.pdf>.
- Dział Numizmatyczny. Archiwum Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu. 120/9; 120/34; XLVI/32 (jednostka archiwalna z 2016 r.).
- Fabijański, Władysław. „Próba klasyfikacji i nazewnictwa pieczęci używanych w kancelariach urzędów i instytucji polskich XX wieku”. W *Dawne pieczęcie. Typologia – metody badań – interpretacje*, zredagował Zenon Piech, 553–79. Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2015.
- Fabijański, Władysław. „Zarys historyczny tworzenia się i kształtowania zbioru sfragistycznego Zakładu Narodowego im. Ossolińskich i jego stan obecny”. W *Zbiory pieczęci w Polsce*, zredagowali Zenon Piech i Wojciech Strzyżewski, 169–92. Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2009.
- Gazeta Robotnicza. Organ KW PZPR [Wrocław]*. Nr 110, 122. Wrocław: Wrocławskie Wydawnictwo RSW „Prasa”, 1975.
- Giersz, Janusz. „Mennica Warszawska – wytwórca pieczęci od 190 lat”. *Mówią Wieki*, nr 2 (2015): 42–46.
- Giersz, Janusz. „Pieczęcie – niedoceniana i nie do końca znana działalność Mennicy Warszawskiej”. *Biuletyn Numizmatyczny*, nr 4 (2018): 263–91.
- Giersz, Janusz. „Pieczęcie władz, urzędów, zakładów, instytucji i przedsiębiorstw miejskich Warszawy z lat 1917–1950 (na wybranych przykładach)”. *Biuletyn Numizmatyczny*, nr 1 (2019): 32–65.
- Iwaneczko, Dariusz. *Zmierzch dekady Gierka. Polska południowo-wschodnia 1975–1980*. Rzeszów: Instytut Pamięci Narodowej – Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu. Oddział, 2016.
- „Komunikat w sprawie cennika Nr 3 wyrobów typowych produkowanych w warsztatach Mennicy Państwowej oraz warunków wykonania zamówień”. *Dziennik Urzędowy Ministerstwa Skarbu*, nr 18 (1947): 706–08. <https://jbc.bj.uj.edu.pl/dlibra/publication/84960/edition/78457>.

- „Komunikat w sprawie warunków wykonania zamówień i cennika wyrobów typowych produkowanych w warsztatach Mennicy Państwowej”. *Dziennik Urzędowy Ministerstwa Skarbu*, nr 17 (1946): 417–18. <https://jbc.bj.uj.edu.pl/dlibra/publication/84723/edition/78222>.
- „Księga akcesyjna 1965–1968”. Dział Numizmatyczny, Muzeum Książąt Lubomirskich. Zakład Narodowy im. Ossolińskich we Wrocławiu.
- „Księga akcesyjna 1973–1979”. Dział Numizmatyczny, Muzeum Książąt Lubomirskich. Zakład Narodowy im. Ossolińskich we Wrocławiu.
- Mennica Państwowa 1945–1998, Archiwum Państwowe w Warszawie, 72/3324/0.
- Mennica Państwowa w Warszawie. *Sprawozdanie z działalności w latach 1927/1928–1928/1929–1929/1930*. Warszawa: Mennica Państwowa, 1931.
- M[ęclewska], M[arta]. „Józef Andrzej Szwagrzyk (1923–1986)”. *Wiadomości Numizmatyczne* 30, z. 3–4 (1986): 253–54.
- Nowiny Rzeszowskie. Organ KW Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej*. Rzeszów: Nr 108. Rzeszów: Robotnicza Spółdzielnia Wydawnicza „Prasa”, 1975.
- „Obwieszczenie Marszałka Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 14 czerwca 2019 r. w sprawie ogłoszenia jednolitego tekstu ustawy o godle, barwach i hymnie Rzeczypospolitej Polskiej oraz o pieczęciach państwowych”. *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej*, poz. 1509 (2019). <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU20190001509/T/D20191509L.pdf>.
- „Obwieszczenie Prezesa Rady Ministrów z dnia 12 października 1938 r. w sprawie ogłoszenia jednolitego tekstu rozporządzenia Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 13 grudnia 1927 r. o godłach i barwach państwowych oraz o oznakach, chorągwiach i pieczęciach”. *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej*, nr 2, poz. 8 (1939). <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19390020008/O/D19390008.pdf>.
- „Okólnik nr 45 Prezesa Rady Ministrów z dnia 23 sierpnia 1945 r. o oznakach i pieczęciach urzędowych”. *Dziennik Urzędowy Ministerstwa Oświaty*, nr 1, poz. 17 (1946). <http://mbc.cyfrowemazowsze.pl/dlibra/docmetadata?id=24844&from=publication>.
- „Okólnik z dnia 14 stycznia 1927 r.”. *Dziennik Urzędowy Ministerstwa Spraw Wewnętrznych*, nr 1–2, poz. 26 (1927). https://jbc.bj.uj.edu.pl/dlibra/publication/95497/edition/88793/content?format_id=2.
- „Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z 13 grudnia 1927 r. o godłach i barwach państwowych oraz o znakach, chorągwiach i pieczęciach”. *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej*, nr 115, poz. 980 (1927). <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19271150980/O/D19270980.pdf>.
- „Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 20 czerwca 1928 r. o pieczęciach urzędowych”. *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej*, nr 65, poz. 593 (1928). <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19280650593/O/D19280593.pdf>.
- „Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 24 listopada 1930 r. w sprawie zmiany rozporządzenia Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 13 grudnia 1927 r. o godłach i barwach państwowych oraz o oznakach, chorągwiach i pieczęciach”. *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej*, nr 80, poz. 629 (1930). <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19300800629/O/D19300629.pdf>.

- „Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 30 maja 1975 r. w sprawie dostosowania organizacji i zakresu działania terenowych jednostek organizacyjnych do nowego podziału administracyjnego Państwa”. *Dziennik Ustaw Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej*, nr 17, poz. 95 (1975). <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19750170095/O/D19750095.pdf>.
- „Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 7 grudnia 1955 r. w sprawie tablic i pieczęci urzędowych”. *Dziennik Ustaw Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej*, nr 47, poz. 316 (1955). <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19550470316/O/D19550316.pdf>.
- Szczepaniec, Józef. „Józef Andrzej Szwagrzyk (1923–1986). Nekrolog”. *Ze Skarbcza Kultury* 33, z. 46 (1988): 211–25.
- Szwagrzyk, Józef. „Jubileusz 25-lecia numizmatyki w Ossolineum we Wrocławiu 1955–1980”. *Wiadomości Numizmatyczne* 24, z. 4 (1980): 251–55.
- Szwagrzyk, Józef. „Numizmatyczne zbiory Ossolineum dawniej i dziś”. *Prace i materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi. Seria Numizmatyczna i Konserwatorska*, nr 7 (1987, wyd. 1988): 67–78.
- Szwagrzyk, Józef. *Pieniądz na ziemiach polskich X–XX w.* Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1973.
- „Teczka akt dot. pieczęci 1975”. Dział Numizmatyczny, Muzeum Książąt Lubomirskich. Zakład Narodowy im. Ossolińskich we Wrocławiu.
- Terlecki, Władysław. „Losy Mennicy Państwowej w czasie wojny 1939–1945”. *Wiadomości Numizmatyczno-Archeologiczne* 21 (1949): 131–32.
- Trybuna Ludu. Organ KC Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej*. 27, nr 109. Warszawa: Wydawnictwo Prasowe „Trybuna Ludu”, 1975.
- „Ustawa z dnia 22 listopada 1973 r. o zmianie ustawy o radach narodowych”. *Dziennik Ustaw Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej*, nr 47, poz. 276 (1973). <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU19730470276>.
- „Ustawa z dnia 28 maja 1975 r. o dwustopniowym podziale administracyjnym Państwa oraz o zmianie ustawy o radach narodowych”. *Dziennik Ustaw Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej*, nr 16, poz. 91 (1975). <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19750160091/O/D19750091.pdf>.
- „Ustawa z dnia 29 grudnia 1989 r. o zmianie Konstytucji Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej”. *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej*, nr 75, poz. 444 (1989). <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19890750444/O/D19890444.pdf>.
- „Ustawa z dnia 29 listopada 1972 r. o utworzeniu gmin i zmianie ustawy o radach narodowych”. *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej*, nr 49, poz. 312 (1972). <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19720490312/O/D19720312.pdf>.
- „Ustawa z dnia 28 lipca 2005 r. o zmianie ustawy o godle, barwach i hymnie Rzeczypospolitej Polskiej”. *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej*, nr 172, poz. 1439 (2005). <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU20051721439/O/D20051439.pdf>.

Aneks ikonograficzny

1. Naczelnik Miasta i Powiatu w Kaliszu,
1973
Tłok do tuszu, śr. 36 mm, sygn. S 5126

2. Naczelnik Powiatu w Kamiennej Górze,
1973–1974
Tłok do tuszu, śr. 25 mm, sygn. S 5152

3. Prezydium Powiatowej Rady Narodowej
w Kamieniu Pomorskim, przed 1972.
Matryca do pieczęci suchej, śr. 20 mm,
sygn. S 5166

4. Prezydium Powiatowej Rady Narodowej
w Kamieniu Pomorskim, przed 1972.
Matryca do pieczęci suchej, śr. 20 mm,
sygn. S 5167

5. Prezydium Miejskiej Rady Narodowej
w Kamiennej Górze, 1950.
Tłok do tuszu, śr. 36 mm, sygn. S 5150

6. Prezydium Miejskiej Rady Narodowej
w Kaliszu, 1962.
Tłok do tuszu, śr. 20 mm, sygn. S 5122

7. *Urząd Gminy Gać, 1972–1973.*
Tłok do tuszu, śr. 20 mm,
sygn. S 4833

8. *Prezydium Gromadzkiej Rady Narodowej
w Dzierżoniu, po 1966.*
Tłok do tuszu, śr. 36 mm, sygn. S 4822

9. *Prezydium Gminnej Rady Narodowej w Grzawach, 1950.*
Tłok do laku, śr. 30 mm, sygn. S 4979

10. *Zarząd Gminy w Gościszewie, 1948.*
Tłok do tuszu, śr. 35 x 28 mm,
sygn. S 4609

11. *Zarząd Gminy w Czekanowie, 1929–1930 r.*
Tłok do tuszu, śr. 35 x 28 mm,
sygn. S 4612

12. *Urząd Stanu Cywilnego
w Kamienicach Nowych, przed 1972.*
Tłok do tuszu, śr. 36 mm, sygn. S 5139

13. *Urząd Stanu Cywilnego
na Obwód Czekanów, po 1934.*
Tłok do tuszu, śr. 36 m, sygn. S 4699

14. *Szkoła Podstawowa w Jasieńcu,
1965–1966.*
Tłok do tuszu, śr. 20 mm, sygn. S 5084

15. *Publiczna Szkoła Powszechna
w Grzmiącej, 1946.*
Tłok do tuszu, śr. 36 mm, sygn. S 5026

16. *Kontrola Skarbowa (rejon nr 746),
po 1945.*
Tłok do laku, śr. 30 mm, sygn. S 4636

17. *Kontrola Akcyzowa (rejon nr 207),
1946.*
Tłok do tuszu, śr. 36 mm, sygn. S 4621

Przykłady zachowania lub modyfikacji godła z 1927 r.
na pieczęciach stosowanych po 1944 r.

18. Sygn. S 4699

19. Sygn. S 5026

20. Sygn. S 4612

21. Sygn. S 4621

22. Sygn. S 4610

23. Sygn. S 4609

Numery na pieczęciach przedwojennych

24. Numer ewidencyjny, sygn. S 4699

25. Numer kontrolny grawera, sygn. 4612

Numery na pieczęciach powojennych

26. Numer ewidencyjny, sygn. S 4609

27. Numer kontrolny grawera, sygn. S 4609

Sygnatura Mennicy Państwowej w Warszawie z 1927 r.

28. Sygnatura wybita na pieczęci przedwojennej, sygn. S 4699

29. Sygnatura wybita na pieczęci powojennej (po 1945 r.), sygn. S. 4620

Sygnatura Mennicy Państwowej z 1965 r.

30. Format 5 mm

31. Format 3 mm

32. Format 2,2 mm

Uchwyty typariuszy

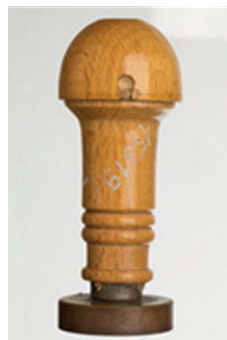
33. Uchwyt przed 1939, sygn. S 4699

34. Uchwyt niemiecki z matrycą powojenną, sygn. S 4621

35. Uchwyt powojenny, sygn. S 4979

36. Uchwyt z lat 50., sygn. S 5063

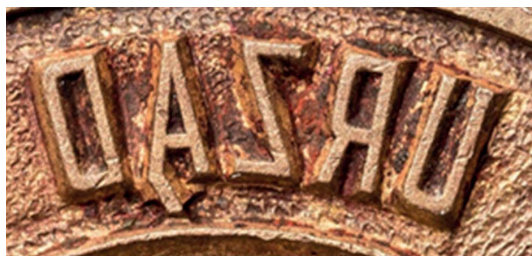
37. Uchwyt z lat 70., sygn. S 5162

38. Oznaczenie na uchwytach z lat 60.

39. Sygnatura na uchwytach z lat 70.

Legendy wykonane różnymi metodami grawerskimi

40. Napis wytłoczony „sztancówką” (po 1934), sygn. S 4699

41. Napis wybity puncami (po 1944), sygn. S 4636

42. Napis wyryty ręcznie (po 1960), sygn. S 5135

43. Napis wykonany grawerką redukcyjną (1973), sygn. S 5186

Wszystkie obiekty pochodzą ze zbioru typariuszy władz powiatowych PRL, przechowywanego w Dziale Numizmatycznym Muzeum Książąt Lubomirskich, w Zakładzie Narodowym im. Ossolińskich
Fot. wykonał Andrzej Niedźwiedzki

Data przesłania artykułu: 8 X 2022

Data przyjęcia artykułu do druku: 20 XI 2022

DOI: <http://dx.doi.org/10.12775/AKZ.2022.006>

HUBERT MAZUR

(Uniwersytet Pedagogiczny im. Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie)

DZIAŁALNOŚĆ EDUKACYJNA I POPULARYZATORSKA ARCHIWÓW ARCHIDIECEZJALNYCH I DIECEZJALNYCH W POLSCE

Rekonesans badawczy

Słowa kluczowe

archiwa kościelne, archiwa diecezjalne, archiwa archidiecezjalne, działalność edukacyjna, działalność popularyzatorska, wystawy archiwalne, lekcje archiwalne

Keywords

church archives, diocesan archives, archdiocesan archives, education, popularization, archival outreach, archival exhibitions, archival lessons

Streszczenie

Celem artykułu jest próba odpowiedzi, czy działania edukacyjne i popularyzatorskie są obecne w archiwach archidiecezjalnych i diecezjalnych Kościoła rzymskokatolic-

Hubert Mazur, doktor nauk humanistycznych w dyscyplinie historia, adiunkt w Katedrze Archiwistyki i Nauk Pomocniczych Historii w Uniwersytecie Pedagogicznym im. Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie. Jego zainteresowania naukowe to współczesna dziedzina archiwalna, historia archiwów, działalność edukacyjna archiwów, dzieje księgozbiorów prywatnych w XIX w. Współredaktor tomów: *Gry miejskie w działalności edukacyjnej archiwów* (Kielce 2017) oraz *Wydawnictwa archiwów a edukacja. Rzecz o działalności wydawniczej archiwów w kontekście działań edukacyjnych i popularyzatorskich* (Warszawa 2020).

E-mail: hubert.mazur@up.krakow.pl

ORCID ID: 0000-0002-5578-9251

kiego w Polsce. Podstawą rozważań jest zawartość portali internetowych wspomnianych placówek oraz kwestionariusze ankiet wypełnione i nadesłane przez personel archiwów. Z przeprowadzonych badań wynika, że zaledwie kilka archiwów archidiecezjalnych i diecezjalnych podejmuje aktywność na niwie edukacji i popularyzacji. Do głównych jej form należą wystawy organizowane przez niektóre archiwa, a częściej współorganizowane z innymi podmiotami. Archiwa archidiecezjalne i diecezjalne przyjmują także wycieczki uczniów, studentów, doktorantów, członków wspólnot i stowarzyszeń katolickich, umożliwiając im zwiedzanie swoich siedzib. Przy okazji dla zwiedzających wygłaszane są odczyty i prelekcje o tematyce archiwalnej i historycznej.

Summary

Educational and popularization activities of archdiocesan and diocesan archives in Poland. A research reconnaissance

The purpose of this article is an attempt to answer whether educational and popularization (outreach) activities are present in the archdiocesan and diocesan archives of the Roman Catholic Church in Poland. The basis for consideration is the content of the Internet portals of these institutions and surveys completed by the staff of the archives. The research shows that only a few archdiocesan and diocesan archives are active in the field of education and popularization. Among its main forms are exhibitions organized by some archives, and more often co-organized with other entities. Archdiocesan and diocesan archives also receive tours of schoolchildren, students, doctoral students, members of Catholic communities and associations, allowing them to visit their premises. On occasion, lectures and talks on archival and historical topics are given to the visitors.

Przedstawiciele dziedziny archiwalnej, zarówno praktycy (pracownicy archiwów), jak i akademicy są zgodni, że archiwa spełniają cztery podstawowe i klasyczne funkcje: gromadzenie, przechowywanie, opracowanie i udostępnianie. Więcej kontrowersji wzbudzają tzw. nowe funkcje archiwów¹, które na ogół są jednocześnie funkcjami publicznymi². Do obu tych grup zalicza się funkcję edukacyjną archiwów, którą Agnieszka Rosa definiuje jako „zespół zadań stojących przed placówkami archiwalnymi, mających na celu podniesienie poziomu wiadomości, umiejętności i postaw społeczeństwa za pośrednictwem określonych działań”³. Funkcja edukacyjna rozumiana jako zespół zadań przekłada się w pracy archiwów na działalność edukacyjną, któ-

¹ Strykowski, „O starych i nowych funkcjach”, 19; Jabłońska, *Nowe wyzwania archiwów*, 51.

² Jabłońska, „W poszukiwaniu złotego środka”, 153.

³ Rosa, *Funkcja edukacyjna archiwów*, 34.

rą należy rozumieć jako publiczną pracę archiwów, ukierunkowaną na edukowanie społeczeństwa, czyli rozpowszechnianie wiedzy o archiwum, jego zasobie, szerzenie kultury archiwalnej i świadomości historycznej⁴.

Działalność edukacyjna archiwów, choć uważana często za zjawisko nowe, niekiedy nawet chwilową modę⁵, ma swoje korzenie w przeszłości. Jak zauważyła Violetta Urbaniak, „działania edukacyjne były zawsze obecne w bieżącej pracy archiwów, tylko inaczej je nazywano – mówiono o popularyzacji lub działalności oświatowej i kulturalnej (kulturalno-oświatowej)”⁶.

Archiwa państwowe w Polsce taką działalność prowadziły już od dwudziestolecia międzywojennego, a w okresie PRL uległa ona znacznemu ożywieniu. W tym czasie archiwa podejmowały szereg działań o charakterze popularyzatorskim i kulturalno-oświatowym w postaci wystaw, prelekcji i odczytów, wycieczek do archiwów adresowanych do różnych środowisk, w tym zwłaszcza do szkół i zakładów pracy. Kulminacyjny charakter miały organizowane co pięć lat „Tygodnie Archiwów”. Choć omawiana działalność była silnie zideologizowana i w wielu aspektach była odbiciem wizji komunistycznej polityki historycznej, to nie sposób odmówić jej także walorów popularyzatorskich, dydaktycznych i wychowawczych. Poprzez wspomniane działania archiwa popularyzowały wiedzę o nich samych oraz dziejach lokalnych i regionalnych⁷. Po regresie w dwóch ostatnich dekadach XX w. aktywność ta odradza się współcześnie. Archiwa państwowe pod względem podejmowanych działań edukacyjnych stanowią najlepiej przebadany rodzaj archiwów⁸. Współcześnie rozgranicza się działalność edukacyjną i popularyzatorską archiwów. Ta ostatnia bowiem „to ogół działań podejmowanych przez archiwum mających na celu upowszechnienie wiedzy o archiwach (ich dziejach, zadaniach i funkcjach) oraz ich zasobie, a także o związanej z zasobem historii, zwłaszcza regionalnej”⁹. W praktyce działania edukacyjne i popularyzatorskie w archiwach kierowane są często do tych samych adresatów i realizowane poprzez podobne formy i metody.

Znacznie mniej uwagi poświęcono działalności edukacyjnej i popularyzatorskiej archiwów wyodrębnionych (właściwie tylko Archiwów Instytutu

⁴ Rosa, „Funkcja edukacyjna archiwów. Pojęcie i zakres”, 18.

⁵ Mazur, „Edukacja archiwalna w Polsce”, 19–32.

⁶ Urbaniak, „Archiwum partnerem szkoły”, 451.

⁷ Mazur, „Działania oświatowe Archiwum”, 341–56.

⁸ Przegląd literatury do roku 2014 zob. Mazur, „Od prac kulturalno-oświatowych”, 244–90.

⁹ Mazur, „Działalność edukacyjna archiwów państwowych”.

Pamięci Narodowej)¹⁰, archiwów z powierzonym zasobem i archiwów szkół wyższych¹¹ oraz archiwów społecznych¹².

Najslabiej rozpoznana jest działalność edukacyjna i popularyzatorska archiwów kościelnych. Można tu w zasadzie wymienić jeden artykuł ks. Jarosława Wąsowicza poświęcony tej aktywności w Archiwum Salezjańskim Inspektorii Pilskiej¹³. Wiadomo, że takie działania archiwów kościelnych podejmowały także w przeszłości¹⁴.

Celem niniejszego artykułu jest próba odpowiedzi na pytanie, czy w archiwach kościelnych, a ściślej archidiecezjalnych i diecezjalnych, występuje działalność edukacyjna i popularyzatorska. Twierdząca odpowiedź generuje kolejne pytania o cele, formy, odbiorców i częstotliwość takiej aktywności. Warto podkreślić, że autor zrezygnował z analizy działalności naukowej archiwów kościelnych, czyli m.in. organizacji własnych konferencji naukowych, wygłaszania referatów podczas konferencji naukowych innych podmiotów, wydawania publikacji naukowych itd. W pierwszej kolejności przeanalizowano statuty archiwów w celu odnalezienia potencjalnych informacji na temat omawianych działań. Badanie przeprowadzono również w oparciu o analizę witryn internetowych archiwów archidiecezjalnych i diecezjalnych Kościoła Rzymskokatolickiego w Polsce. Drugą metodą gromadzenia danych był kwestionariusz ankiety, który rozesłano do wszystkich wymienionych wyżej placówek. Odesłano jedynie osiem wypełnionych ankiet, a ponadto dyrekcja dwóch archiwów przesłała informacje, że placówki te nie prowadzą działań edukacyjnych i popularyzatorskich.

¹⁰ Bednarek, „Formy działań edukacyjnych”, 145–53; Brzozowska i Wilczewska, „Cudze chwalicie... swoje poznajcie”, 153–61. Dawidowicz-Stan, „Mit archiwalnego fartucha”, 135–41; Konieczna i Świątek, „Archiwalia Służby Bezpieczeństwa”, 223–29; Zielony, „Archiwum otwarte”, 269–86.

¹¹ Arvaniti, „Jak Archiwum Polskiej Akademii Nauk”, 205–09; Kierzkowska, „Archiwum UMK”, 17–25; Kwiatkowska, „Działalność popularyzatorska Archiwum Polskiej Akademii Nauk”, 39–43; Malinowski i Marciniak, „Działalność naukowa i edukacyjna pracowników”, 51–57; Matysiak, „50 lat Archiwum Polskiej Akademii Nauk”, 45–59; Skrzyński, „Wystawy w Archiwum Nauki”, 39–46; Sobeczko, „Działalność edukacyjna i popularyzacyjna archiwów”, 215–21.

¹² Zob. m.in. Kowal, „Archiwum Południowo-Wschodniego Instytutu”, 89–106; Strzelecka, „Zbiory Fundacji”, 114–23; Wancerz-Gluza, „10 lat Historii Bliskiej”, 133–41; Wiśniewska-Drewniak, *Inaczej to zniknie*, 576–80.

¹³ Wąsowicz, „Działalność naukowa i edukacyjna”, 327–40.

¹⁴ Librowski, „Wystawa”, 223–28.

Jedynie w kilku przypadkach obszar działalności, stanowiący przedmiot artykułu, regulują statuty archiwów archidiecezjalnych lub diecezjalnych. Jako jedno z zadań Archiwum Archidiecezji Częstochowskiej im. Walentego Patykiewicza w Częstochowie jego statut wymienia „działalność wystawieniową i edukacyjną” oraz współpracę z kościelnymi i świeckimi instytucjami nauki i kultury na terenie kraju i za granicą¹⁵. Podobnie kwestie te regulują Statuty Archiwum Archidiecezjalnego w Katowicach¹⁶, Archiwum Kurii Metropolitalnej w Krakowie¹⁷, Archiwum Archidiecezjalnego Lubelskiego¹⁸, Archiwum Diecezji Sosnowieckiej¹⁹. Z kolei Archiwum Diecezjalne w Tarnowie jest zobowiązane do podejmowania działalności ekspozycyjnej²⁰. Dodać należy, że regulacje tworzenia archiwów diecezjalnych zawiera Kodeks prawa kanonicznego, który wymienia też zadania archiwów diecezjalnych będących agendami kurii. Należy do nich gromadzenie, przechowywanie, zabezpieczanie, opracowanie i udostępnianie (choć funkcje te nie zostały nazwane wprost). W wachlarzu zadań archiwów diecezjalnych i archidiecezjalnych zabrakło natomiast działalności edukacyjnej i popularyzatorskiej²¹. „Upowszechnianie wiedzy o archiwach i archiwaliach kościelnych” jest natomiast jednym z celów statutowych Stowarzyszenia Archiwistów Kościelnych²².

Rzut oka na strony internetowe archiwów archidiecezji lub diecezji (lub zakładki na stronach kurii): bielsko-żywieckiej, częstochowskiej, drohiczyńskiej, elbląskiej, ełckiej, gdańskiej, gliwickiej, kaliskiej, koszalińsko-kołobrzesckiej, lubelskiej, łódzkiej, opolskiej, pelplińskiej, płockiej, przemyskiej, radomskiej, rzeszowskiej, sandomierskiej, siedleckiej, sosnowieckiej, szczecińsko-kamieńskiej, świdnickiej, tarnowskiej, toruńskiej, warszawskiej, warszawsko-praskiej, wrocławskiej, zamojsko-lubaczowskiej i zielonogórsko-gorzowskiej pozwala na stwierdzenie, że placówki te nie prowadzą działań o charakterze popularyzatorskim i edukacyjnym. Archiwa diecezji bydgoskiej, legnickiej, łomżyńskiej nie posiadają nawet swoich witryn WWW, a portal archiwum dla diecezji łowickiej jest nieaktywny. Należy zauważyć, że na ogół na stronach internetowych archiwów archidiecezjalnych i diecezjalnych brak informacji o prowa-

¹⁵ „Statut Archiwum Archidiecezji Częstochowskiej”.

¹⁶ „Statut Archiwum Archidiecezji w Katowicach”.

¹⁷ „Statut Archiwum Kurii Metropolitalnej w Krakowie”.

¹⁸ „Statut Archiwum Archidiecezjalnego Lubelskiego”.

¹⁹ „Statut Archiwum Diecezji Sosnowieckiej”.

²⁰ „Statut Archiwum Diecezjalnego im. Arcybiskupa Jerzego Ablewicza”.

²¹ „Kodeks Prawa Kanonicznego”.

²² „Statut [Stowarzyszenia Archiwistów Kościelnych]”.

dzeniu działalności popularyzatorskiej czy edukacyjnej, co nie zawsze jest efektem braku takich inicjatyw.

Analiza stron pozostałych archiwów archidiecezjalnych i diecezjalnych wykazała, że w kilku z nich prowadzone są działania edukacyjne. Najpowszechniejszym ich przejawem są wystawy. „Plakat katolicki w PRL” to tytuł wystawy Archiwum Archidiecezjalnego w Katowicach z 2005 r. Zaprezentowano na niej plakaty przedstawiające m.in. wydarzenia z życia diecezji w latach PRL (pielgrzymki mężczyzn i kobiet do Piekar Śląskich, zaproszenia na pierwszą pielgrzymkę Jana Pawła II do Polski, akcje duszpasterskie). Wystawę umieszczono w korytarzu Kurii Metropolitalnej prowadzącym do Archiwum²³. W 2009 r. katowickie archiwum archidiecezjalne przygotowało ekspozycję „Cztery istotne wydarzenia w życiu chrześcijanina”, czyli Chrzest Święty, I Komunia Święta, sakrament małżeństwa oraz śmierć i pochówek. Bódcem do powstania wystawy było włączenie do zasobu archiwum kolekcji starych fotografii obrazujących życie górnośląskiej rodziny w ważnych dla niej momentach. Archiwalia zaprezentowano w holu archiwum²⁴. W tym samym roku Archiwum Archidiecezjalne w Katowicach przygotowało wystawę „Ordynariusze (archi)diecezji katowickiej”. Przedstawiała ona sylwetki biskupów: Augusta Hlonda, Arkadiusza Lisieckiego, Stanisława Adamskiego, Herberta Bednorza oraz arcybiskupa Damiana Zimonia. Na znajdującej się w holu archiwum ekspozycji można było zobaczyć wizerunki herbów, pieczęcie oraz podpisy biskupów, a także ich dewizy²⁵.

Archiwum Kurii Metropolitalnej w Krakowie wraz z Wydawnictwem „Biały Kruk” w ramach VII Małopolskich Dni św. Jana Pawła II zorganizowało w dniach 6–23 XI 2017 r. wystawę „Jan Paweł II i Brat Albert – apostołowie naszych czasów” bazującą na zbiorach i zasobach obu palcówek. Ekspozycja odwoływała się do biografii i dorobku obu świętych oraz do beatyfikacji i kanonizacji Brata Alberta przez Papieża Polaka²⁶.

W 2004 r. w Archiwum i Muzeum Archidiecezjalnym w Białymstoku odbyła się wystawa z okazji 25. rocznicy śmierci ks. Stanisława Suchowolca, a zwiędziła ją m.in. młodzież z III Liceum Ogólnokształcącego w Białymstoku²⁷. „Pułkownik Kukliński – Polska samotna misja” to tytuł ekspozycji zorganizowanej

²³ „Kronika Archiwum [Archidiecezji w Katowicach]”.

²⁴ Ibid.

²⁵ Ibid.

²⁶ „Jan Paweł II i Brat Albert – Apostołowie Naszych Czasów”.

²⁷ „Spotkania w Archiwum i Muzeum Archidiecezjalnym w Białymstoku”.

przez Muzeum Archidiecezjalne w Białymstoku i Izbę Pamięci Pułkownika Kuklińskiego w Warszawie. Zorganizowano ją w gmachu Archiwum i Muzeum Archidiecezjalnego w Białymstoku. W wernisażu w dniu 5 IX 2014 r. uczestniczyło ponad sto osób, w tym Metropolita Białostocki Abp. Edward Ozorowski. Wystawę otworzył Dyrektor Archiwum i Muzeum Archidiecezjalnego w Białymstoku ks. Tadeusz Kasabuła, a Filip Frąckowiak omówił proces powstawania ekspozycji, w tym także wyniki poprzedzającej ją kwerendy archiwalnej. Ekspozycję stanowiło 20 plasz prezentujących biografię płk. Ryszarda Kuklińskiego i „jego samotną misję powstrzymania, przy pomocy Stanów Zjednoczonych, wojennych planów Związku Sowieckiego w latach 70. i 80. XX w.”. Wyeksponowano ponad sto fotografii i kopii dokumentów, mapy sztabowe planów ataku Układu Warszawskiego na zachód Europy oraz dokumenty prezentujące uzależnienie Polski od Związku Sowieckiego i Armii Czerwonej ze zbiorów Izby Pamięci Pułkownika Kuklińskiego w Warszawie. Wiadomo, że wystawa była czynna do 2 X w dni powszednie w godzinach 9.00–13.00. Grupy zorganizowane poproszono o wcześniejsze telefoniczne umówienie spotkania²⁸.

Archiwum Archidiecezjalne w Gnieźnie i Muzeum Archidiecezji w Gnieźnie w 2017 r. zorganizowało wystawę „Primas Poloniae – 600 lat stolicy prymasowskiej w Gnieźnie”, na której zaprezentowano najważniejsze muzealia i archiwalia związane z osobami i posługą Prymasów Polski. Ekspozycja składała się z sześciu części tematycznych: arcybiskupi koronatorzy, Primus Princeps – INTERREX, Legatus Natus, Prymasi okresu zaborów, Prymasi wolnej Polski i współczesność. Zwiedzający mogli zobaczyć m.in. „Złoty Kodeks Gnieźnieński”, dokument z 1451 r., w którym król Kazimierz Jagiellończyk zastrzega arcybiskupowi gnieźnieńskiemu koronację króla, tzw. Legatus Natus z 1515 r., czyli dokument papieża Leona X dla arcybiskupa Jana Łaskiego. Zabytki archiwalne, ze względów konserwatorskich eksponowano rotacyjnie co 3–4 tygodnie. Wystawę w dniu 22 IV otworzył Prymas Polski abp. Wojciech Polak. Ekspozycję można było oglądać przez cały rok²⁹. Wiadomo, że wystawy Archiwum Archidiecezjalnego w Gnieźnie dostępne w murach archikatedry co roku zwiedzało wielu uczniów szkół gimnazjalnych, ponadgimnazjalnych i studentów³⁰.

Obie wymienione wyżej placówki wraz z Gnieźnieńskim Muzeum Początków Państwa Polskiego przygotowały ekspozycję „Stolica Prymasów” otwartą 12 III 2010 r. w pierwszy dzień obrad VIII Zjazdu Gnieźnieńskiego. Na wysta-

²⁸ „Nowa wystawa w Archiwum i Muzeum Archidiecezjalnym”.

²⁹ „«Primas Poloniae» – wystawa z okazji 600-lecia prymasostwa”.

³⁰ Pest, „Przeszłość i współczesność”, 345–46,

wę złożyły się cztery panele tematyczne. Pierwszy z nich dotyczył początków państwa polskiego i początków Kościoła na ziemiach polskich. Część druga obejmowała schyłek średniowiecza i czas odrodzenia. Segment trzeci prezentował obiekty z okresu baroku. Wystawę zamykał dział poświęcony roli prymasów w czasach zaborów, dwudziestolecia międzywojennego oraz po 1945 r. Na ekspozycji prezentowano m.in. bullę zwaną „złotą” papieża Innocentego II z 1136 r., dokumenty z ingresu prymasa Ignacego Krasickiego (1795 r.), eksponaty związane z osobami kard. Stefana Wyszyńskiego, kard. Józefa Glempa i abp. Henryka Muszyńskiego. Wystawie towarzyszył dwujęzyczny katalog³¹.

Obchody rozmaitych rocznic oraz organizacja spotkań, sympozjów i konferencji naukowych to okazja do przygotowania wystaw w Archiwum Archidiecezjalnym w Poznaniu. Ekspozycje te są adresowane do studentów archiwistyki, historii, historii sztuki, filologii klasycznej i muzykologii³².

Raz na około trzy lata Archiwum Archidiecezji Częstochowskiej organizuje ekspozycję. Jako przykład można wskazać następujące tytuły: „Szesnastowieczni jezuita: ks. Jakub Wujek i ks. Piotr Starga”, „Bp Stefan Bareła – ojciec soboru Watykańskiego II”³³.

Archiwum Diecezji Sandomierskiej w Sandomierzu nie organizuje samodzielnie ekspozycji, ale wraz z Muzeum Diecezjalnym w Sandomierzu partycypowało w przygotowaniu wystawy z okazji jubileuszu 200-lecia diecezji sandomierskiej³⁴.

W 2019 r. na wystawie „Jan Paweł II w Elblągu” prezentowano fotografie osobistego fotografa papieża Arturo Mari oraz kronikę miejską, w której udokumentowano przygotowania do wizyty i jej przebieg³⁵.

Nietypowy charakter miało wyeksponowanie w kwietniu 2016 r. w katedrze poznańskiej obok lektorium pergaminowego kodeksu liturgicznego z Archiwum Archidiecezjalnego w Poznaniu³⁶.

Archiwa diecezjalne i archidiecezjalne wypożyczają również dokumentację ze swego zasobu na potrzeby organizacji ekspozycji przez inne podmioty. Jako przykład może posłużyć Archiwum Diecezjalne we Włocławku, które

³¹ „Gniezno: wystawa o dziejach miasta”.

³² Wilczyński, „Archiwum Archidiecezjalne w Poznaniu”, 286.

³³ Kwestionariusz ankiety nadesłany przez Archiwum Archidiecezji Częstochowskiej, Archiwum Huberta Mazura.

³⁴ Kwestionariusz ankiety nadesłany przez Archiwum Diecezji Sandomierskiej w Sandomierzu, Archiwum Huberta Mazura.

³⁵ „Jubileuszowa wystawa – Jan Paweł II w Elblągu”.

³⁶ „Ekspozycja ksiąg z zasobu Archiwum Archidiecezjalnego”.

w 2016 r. użyczyło posiadane materiały archiwalne Muzeum Diecezjalnemu we Włocławku do wystawy „Źródła kultury duchowej i materialnej Włocławka”. Celem ekspozycji było podsumowanie pięciu lat planowej konserwacji najcenniejszych archiwaliów diecezji włocławskiej³⁷.

Współpracę z muzeami łódzkimi, zwłaszcza na gruncie wystaw, podejmuje też Archiwum Archidiecezjalne w Łodzi³⁸. Archiwum Archidiecezjalne w Łodzi wypożyczało archiwalia na ekspozycje do Wielkopolskiego Muzeum Historycznego w Poznaniu, Muzeum Początków Państwa Polskiego oraz Archiwum Archidiecezjalnego w Katowicach³⁹.

Archiwum Diecezji Koszalińsko-Kołobrzeskiej w 2011 r. wraz z Delegaturą IPN w Koszalinie, Archiwum Państwowym w Koszalinie, Muzeum w Koszalinie, Centralnym Ośrodkiem Szkolenia Straży Granicznej w Koszalinie, Koszalińską Biblioteką Publiczną im. J. Lelewela, Muzeum Bornholmu było współorganizatorem wystawy „Koszalin 1950–1976. Historia na nowo odkryta”⁴⁰.

Bogaty jest plon współpracy na niwie wystawiennictwa Archiwum Archidiecezjalnego w Poznaniu z innymi instytucjami: Muzeum Narodowym w Poznaniu, Wielkopolskim Muzeum Niepodległości w Poznaniu, Muzeum Regionalnym im. Dzieci Wrzesińskich we Wrześni, Sejmem RP, Diecezjalnym Instytutem Akcji Katolickiej Archidiecezji Poznańskiej, Muzeum Archidiecezjalnym w Poznaniu, Instytutem Pamięci Narodowej Oddział w Poznaniu, Archidiecezją Poznańską, Archiwum Państwowym w Poznaniu, Uniwersyteciem im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. Były to m.in. następujące ekspozycje: „Wielkopoleanie ku Niepodległej – w stulecie zwycięskiego powstania 1918–1919 (2018 r.)⁴¹, „Seweryn Melżyński 1804–1872” (2017 r.)⁴², „Biskupi poznańscy na przestrzeni wieków (2017 r.)⁴³, „Da mihi animas, caetera tolle” (Daj mi dusze, resztę zabierz) (2017 r.)⁴⁴, „Fryderyk Wilhelm Below (1822–1895) – pieczętarz i artysta” (2015 r.)⁴⁵, „Prymas z Wrześni – Arcybiskup Edward Likowski” (2015 r.)⁴⁶, „Mieczysław Halka-Ledóchowski (1822–

³⁷ Otwarcie wystawy [«Źródła kultury duchowej i materialnej Włocławka»].

³⁸ Wróbel, „Współpraca Muzeum Tradycji”, 281–87; Dąbrowski, „Sprawozdanie z działalności”.

³⁹ Wilczyński, „Archiwum Archidiecezjalne w Poznaniu”, 286.

⁴⁰ „Wystawa «Koszalin 1950–1976».

⁴¹ „Wielkopoleanie ku Niepodległej”.

⁴² „Księgi metrykalne z AAPoz”.

⁴³ „Wystawa: Biskupi Poznańscy na przestrzeni wieków”.

⁴⁴ „Fotografie z Archiwum Archidiecezjalnego w Poznaniu”.

⁴⁵ „Archiwalia z AAPoz na wystawie w Muzeum Archidiecezjalnym”.

⁴⁶ „Otwarcie wystawy okolicznościowej «Prymas z Wrześni»”.

–1902) – KARDYNAŁ nieznany” (2015 r.)⁴⁷, „Dwie fary – 750 lat najstarszej poznańskiej parafii” (2014 r.)⁴⁸.

Pokłosiem niektórych ekspozycji były katalogi drukowane, w powstaniu których także partycypowało Archiwum Archidiecezjalne w Poznaniu. Można wspomnieć w tym miejscu wystawy „Sacrum Poloniae Millennium w archidiecezji poznańskiej”⁴⁹ oraz „Da mihi animas, caetera tolle (Daj mi dusze, resztę zabierz) Arcybiskup Antoni Baraniak 1904–1977”⁵⁰.

Ciekawym przykładem jest również wystawa plenerowa „Sacrum Poloniae Millenium w archidiecezji poznańskiej” (2016 r.) udostępniona do zwiedzania obok budynku Kurii metropolitalnej⁵¹. Stworzono również możliwość jej wypożyczenia do parafii⁵².

Archiwum Kurii Metropolitalnej w Krakowie (wraz z Centrum Kultury Podgórze, Archiwum Narodowym w Krakowie, Dzielnicą XII Bieżanów-Prokocim Biblioteka, Biblioteką Jagiellońską, Muzeum Historycznym Miasta Krakowa, Muzeum Żup Krakowskich Wieliczka, Narodowym Archiwum Cyfrowym, Wojskowym Biurem Historycznym im. gen. broni Kazimierza Sosnkowskiego i Archiwum Urzędu Miasta Krakowa) partycypowało w ekspozycji online „Bieżanowian drogi do wolności”, której celem było zaprezentowanie „wkładu mieszkańców Bieżanowa w walkę o niepodległość w latach 1914–1920”. Wystawa dostępna jest na witrynie Archiwum Narodowego w Krakowie⁵³. W 2016 r. Archiwum Kurii Metropolitalnej w Krakowie wraz z Archiwum Narodowym w Krakowie i Muzeum Domem Rodzinnym Ojca Świętego Jana Pawła II w Wadowicach włączyło się w przygotowanie ekspozycji „Młodość Karola Wojtyły. Droga do Kapłaństwa” przygotowaną przez Instytut Dialogu Międzykulturowego im. Jana Pawła II w Krakowie z okazji Światowych Dni Młodzieży⁵⁴.

Kolejną formą oddziaływania edukacyjnego są wykłady, odczyty, prelekcje i warsztaty. Dnia 28 V 2009 r. w kapitularku Kurii Metropolitalnej w Katowicach odbył się wykład i warsztaty dla studentów historii Uniwersytetu Śląskiego (pod opieką dr Barbary Kalinowskiej-Wójcik). Poprowadził je dr Wojciech

⁴⁷ „Wystawa: Mieczysław Halka-Ledóchowski”.

⁴⁸ „Archiwalia z AAPoz na wystawie pt. «Dwie fary»”.

⁴⁹ Białecki, Wojcieszuk, i Grzesiek, *Sacrum Poloniae Millenium*.

⁵⁰ Błaszczyński i Wojcieszuk, *Da mihi animas, caetera tolle*.

⁵¹ „Wystawa: «Sacrum Poloniae Millennium»”.

⁵² „Możliwość wypożyczenia do parafii wystawy”.

⁵³ „Bieżanowian drogi do Niepodległości”.

⁵⁴ „Zapraszamy”.

Schäffer – kustosz Archiwum Archidiecezjalnego w Katowicach. Wykład obejmował historię archiwum, charakterystykę zasobu oraz wybrane zagadnienia z zakresu paleografii, neografii i sfragistyki. Studenci obejrzeli m.in. bulle nominacyjne biskupów katowickich, księgi metrykalne (XVII–XX w.) w różnych oprawach (drewno, skóra), mapy, pieczęcie oraz najstarsze dokumenty pergaminowe (XV–XVI w.), metrykę chrztu Wojciecha Korfantego. Drugą część spotkania stanowiły warsztaty, podczas których studenci ćwiczyli umiejętność odczytywania pisanej neogotykiem metryki chrztu. Innym zadaniem było pisanie gęsim piórem na karcie powielonej dutki z epoki własnej metryki chrztu⁵⁵. Podobny wykład odbył się 21 V 2010 r. dla studentów archiwistyki Uniwersytetu Śląskiego⁵⁶. W katowickim archiwum archidiecezjalnym 24 VI 2013 r. gościli uczniowie klas V i VI szkoły podstawowej z Zespołu Szkół Zakonu Pijarów Matki Bożej Królowej Szkół Pobożnych. Lekcję archiwalną poprowadził kustosz archiwum dr Wojciech Schäffer, który wprowadził uczniów w klimat średniowiecza, posługując się strojem z epoki. Uczniowie zapoznali się z tajnikami średniowiecznego skryptorium i ówczesnymi materiałami piśmienniczymi. Poruszono także zagadnienia lokacji miast na prawie niemieckim. Archiwista na przykładzie unii w Krewie zawartej w 1385 r. zapoznał uczniów z problematyką uwierzytelniania dokumentów w wiekach średnich⁵⁷. W Archiwum Archidiecezjalnym w Katowicach przyjmuje się na ogół grupy studentów historii, zwłaszcza specjalizacji archiwistycznej oraz licealistów. Na trwających około 2,5 godziny zajęciach odwiedzający są zapoznawani z historią archiwum, jego strukturą i zasobem, a także historią Śląska i historią kościoła na Śląsku. Łącznie w skali roku to 4–5 dwudziestoosobowych grup⁵⁸.

Wiadomo, że w Archiwum Diecezjalnym w Zielonej Górze prowadzono zajęcia dla studentów oraz przyjmowano wycieczki uczniów szkół średnich i gimnazjalnych, „którzy byli pod wrażeniem, gdy mogli poznać historię zasobu i funkcjonowanie archiwum”⁵⁹.

⁵⁵ „Kronika Archiwum [Archidiecezji w Katowicach]”.

⁵⁶ Ibid.

⁵⁷ „Kronika Archiwum [Archidiecezji w Katowicach]”.

⁵⁸ Kwestionariusz ankiety nadesłany przez Archiwum Archidiecezjalne w Katowicach, Archiwum Huberta Mazura.

⁵⁹ Kufel, *Archiwum Diecezjalne w Zielonej Górze*, 77.

Uczniowie z łódzkich szkół odwiedzali także Archiwum Archidiecezjalne w Łodzi, gdzie mieli okazję zapoznać się z pracą archiwum i zasobem archiwalnym⁶⁰.

Zajęcia dla studentów prowadzone są także w Archiwum Archidiecezjalnym w Gnieźnie⁶¹. Są to wizyty studyjne dziesięcioosobowych grup (studentów teologii, historii, archiwistyki, bibliotekoznawstwa) w czytelni archiwum⁶². Takie inicjatywy podejmuje też Archiwum Archidiecezjalne w Poznaniu (studenci Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu)⁶³. Rocznie od kilku do kilkunastu maksymalnie piętnastoosobowych grup uczniów i seniorów z Uniwersytetu Trzeciego Wieku przyjmuje Archiwum Diecezjalne w Tarnowie. Goście zwiedzają czytelnię i magazyny, zapoznają się z zadaniami i zasobem archiwum. Archiwiści prezentują różnorodne materiały archiwalne: księgi metrykalne, mapy, fotografie, nagrania audiowizualne⁶⁴.

Archiwum Archidiecezjalne w Poznaniu w ostatnich latach organizowało warsztaty archiwalno-historyczne dla: studentów muzykologii (w 2017 i 2018 r.)⁶⁵, studentów historii (np. w 2015 i 2017 r.)⁶⁶, studentów archiwistyki⁶⁷, studentów i doktorantów teologii⁶⁸, uczniów szkół podstawowych (np. w 2014 r. uczniowie z klasy 2a ze Szkoły Podstawowej nr 80 z Poznania⁶⁹, w 2015 r. uczniów Szkoły Podstawowej w Kwiliczu oraz Szkoły Podstawowej w Łowyniu⁷⁰, a w 2016 r. z klasy 2a ze Szkoły Podstawowej nr 53

⁶⁰ Dąbrowski, „Sprawozdanie z działalności”, 16.

⁶¹ Pest, „Przeszłość i współczesność”, 345–46.

⁶² Kwestionariusz ankiety nadesłany przez Archiwum Archidiecezjalne w Gnieźnie, Archiwum Huberta Mazura.

⁶³ Wilczyński, „Archiwum Archidiecezjalne”, 286.

⁶⁴ Kwestionariusz ankiety nadesłany przez Archiwum Diecezjalne w Tarnowie, Archiwum Huberta Mazura.

⁶⁵ „Warsztaty archiwalno-historyczne w Archiwum”; „Włosko-Polskie Warsztaty Archiwalne”.

⁶⁶ „Warsztaty archiwalno-historyczne w Archiwum”; „Warsztaty archiwalno-historyczne w AAP”; „Warsztaty archiwalno-historyczne dla studentów WH UAM Poznań”.

⁶⁷ „Warsztaty archiwalno-historyczne dla studentów IH UAM”.

⁶⁸ „Warsztaty archiwalno-historyczne dla studentów WT UAM”; „Warsztaty archiwalno-historyczne w Archiwum”; „Klerycy z Obry w Archiwum Archidiecezjalnym”.

⁶⁹ „Warsztaty historyczno-genealogiczne dla uczniów z Ila”.

⁷⁰ „Gęsie pióro i atrament, czyli ferie szkolne w AAPoz”.

im. P. E. Strzeleckiego w Poznaniu – Głuszynie⁷¹), gimnazjów (np. w 2014 r. uczniowie z Gimnazjum im. Edwarda hr. Raczyńskiego w Komornikach⁷², a w 2016 r. uczniowie z Gimnazjum im. prof. Stanisława Kielicha w Borowie⁷³), szkół ponadgimnazjalnych (np. w 2013 r. uczniów z VIII Liceum Ogólnokształcącego im. Adama Mickiewicza w Poznaniu⁷⁴, w 2015 r. z Zespołu Szkół Ogólnokształcących w Wolsztynie⁷⁵ oraz z Publicznego Liceum Ogólnokształcącego Katolickiego Stowarzyszenia Wychowawców im. bł. Natalii Tułasiewicz w Poznaniu⁷⁶). Do innych adresatów należeli m.in. księża archidiecezji poznańskiej wyświęceni w 1977 r.⁷⁷, słuchacze Uniwersytetu Trzeciego Wieku⁷⁸, członkowie Towarzystwa Miłośników Gostyńskiej Fary z Gostynia⁷⁹, grupa duszpasterska św. o. Pio z parafii pw. św. Mikołaja w Krobi⁸⁰, członków Parafialnego Oddziału Akcji Katolickiej z parafii pw. św. Jerzego w Poznaniu⁸¹, olimpijczyków XXVIII Olimpiady Teologii Katolickiej w 2018 r.⁸².

Wiadomo, że uczniowie z klasy 5a i 5b ze Szkoły Podstawowej nr 10 im. Arkadego Fiedlera z Poznania odwiedzający poznańskie archiwum archidiecezjalne w dniu 5 III 2013 r. zadawali pytanie „Co to jest archiwum?”, na które odpowiadał wicedyrektor ks. dr Jan Maria Musielak⁸³. Z kolei uczestnicy półkolonii organizowanych przez Parafialny Oddział Akcji Katolickiej działający przy parafii pw. Świętej Rodziny w Poznaniu pytali „Co to jest archiwum, czym się zajmuje i jakie skarby można znaleźć na archiwalnych półkach?”. Na-

⁷¹ „Goście ze Szkoły Podstawowej nr 53”; archiwum otrzymało w podziękowaniu laurkę: „Dziękujemy, z całego serca za wspaniałe spotkanie, czas poświęcony nam i cierpliwość w wyjaśnianiu tajemnic historii”.

⁷² „Uczniowie Gimnazjum z Komornik w AAP”.

⁷³ „Warsztaty archiwalno-historyczne w Archiwum”; „Warsztaty archiwalno-historyczne w AAPoz”.

⁷⁴ „Uczniowie z VIII L.O. w AAPoz”.

⁷⁵ „Uczniowie z Zespołu Szkół Ogólnokształcących z Wolsztyna w AAPoz”.

⁷⁶ „Uczniowie z Publicznego Liceum Ogólnokształcącego KSW w AAPoz”.

⁷⁷ „Goście w AAP”.

⁷⁸ „Studenci Uniwersytetu Trzeciego Wieku w AAP”; „Studenci Uniwersytetu Trzeciego Wieku z Opalenicy”; „Studenci Uniwersytetu Każdego Wieku WSB w AAPoz”.

⁷⁹ „Warsztaty archiwalno-historyczne w AAPoz”.

⁸⁰ „Warsztaty archiwalno-historyczne dla grupy duszpasterskiej”.

⁸¹ „Warsztaty archiwalno-historyczne w Archiwum”; „Warsztaty archiwalno-historyczne dla Akcji Katolickiej”.

⁸² „Olimpijczycy w Archiwum Archidiecezjalnym”.

⁸³ „Co to jest Archiwum? – Va i Vb w AAP”.

tomiast jak należy pisać gęsim piórem, uczył Sławomir Leszczyński z Pracowni Konserwacji działającej w archiwum⁸⁴.

Inną grupą docelową działań edukacyjnych i popularyzatorskich Archiwum Archidiecezjalnego w Poznaniu byli nauczyciele. W ramach zajęć prowadzonych przez Ośrodek Doskonalenia Nauczycieli w Poznaniu w 2013 r. w placówce tej przeprowadzono warsztaty archiwalno-historyczne dla nauczycieli z Poznania i województwa wielkopolskiego poświęcone zasobowi i działalności archiwum⁸⁵. Podobne spotkanie odbyło się w czasie ferii w 2014 r.⁸⁶. Z kolei w 2017 r. dla nauczycieli historii zorganizowano prelekcję na temat form współpracy z archiwum⁸⁷.

Z rzadka pracownicy archiwów diecezjalnych i archidiecezjalnych wygłaszają odczyty popularnonaukowe na zewnątrz. Przykładem może być referat dra Wojciecha Schäffera z Archiwum Archidiecezjalnego w Katowicach w Muzeum Miejskim w Tychach w ramach III Tyskiego Sympozjum Historycznego. Wystąpienie „Kościoł, duchowni, parafia i wierni z Tychów w świetle metryk, dokumentów i akt z zasobu Archiwum Archidiecezjalnego w Katowicach” zilustrowano bogatymi materiałami ikonograficznymi⁸⁸.

Pracownicy Archiwum Archidiecezji Częstochowskiej wygłaszali następujące odczyty popularnonaukowe: „Wieluń i okolice w Tekach Patykiewicza przechowywanych w Archiwum Archidiecezji Częstochowskiej w Częstochowie”, „Materiały źródłowe do dziejów klasztoru Sióstr Bernardynek w Wieluniu w zbiorach Archiwum Archidiecezji Częstochowskiej”, „Archiwum Katolickiego Stowarzyszenia Lekarzy Polskich (1994–2014) w zasobie Archiwum Archidiecezji Częstochowskiej w Częstochowie”⁸⁹.

Ks. Rafał Rybacki z Archiwum Archidiecezjalnego w Poznaniu w dniu 21 II 2014 r. na zebraniu Towarzystwa Miłośników Gostyńskiej Fary wygłosił prelekcję pt. „Dokument z Gostynia z 1310 r.”⁹⁰. Z kolei 13 V 2016 r. przedstawił on referat „Dokument legata papieskiego, kardynała Mikołaja Boccasi-

⁸⁴ „Gęsie pióro i atrament, czyli ferie szkolne w AAPoz”.

⁸⁵ „Warsztaty archiwalne dla nauczycieli”.

⁸⁶ „Ferie 2014 – warsztaty archiwalne dla nauczycieli”.

⁸⁷ „«Powtórka przed ...» z udziałem Archiwum Archidiecezjalnego w Poznaniu”.

⁸⁸ „Kronika Archiwum [Archidiecezji w Katowicach]”.

⁸⁹ Kwestionariusz ankiety nadesłany przez Archiwum Archidiecezji Częstochowskiej, Archiwum Huberta Mazura.

⁹⁰ „Dokument z Gostynia z 1310 roku”.

niego z 1302 r.” podczas „VIII. Popołudnia z dokumentem” w Archiwum Państwowym w Poznaniu⁹¹.

Niekiedy archiwa stwarzają możliwość zwiedzania swych siedzib. I tak 5 VI 2012 r. został oddany do użytku nowy gmach Archiwum i Muzeum Archidiecezjalnego w Białymstoku, a uczestnicy uroczystości zapoznali się z dwiema okolicznościowymi wystawami muzealnymi oraz zwiedzili obiekt wraz z magazynami, czytelniami i pracownią digitalizacji⁹². Z kolei Archiwum Diecezjalne w Drohiczyńce w dniu 22 V 2004 r. zwiedzała wycieczka krajoznawczo-naukowa członków Stowarzyszenia Bibliotekarzy Polskich w Lublinie⁹³.

Około dwóch–trzech grup (liczących ok. 25 osób) w skali roku odwiedza Archiwum Archidiecezji Częstochowskiej. Byli to najczęściej uczniowie szkół gimnazjalnych i ponadgimnazjalnych oraz ministranci. W trakcie trwającego około 50 minut zwiedzania zwiedzający mieli okazję zobaczyć magazyny, pomieszczenia biurowe oraz dział starodruków i inkunabułów, a także zapoznać się z dziejami archiwów, historią książki, z księgami metrykalnymi (ich gromadzeniem, mikrofilmowaniem i digitalizacją), specyfiką poszukiwań genealogicznych, a także mogli zobaczyć bulle papieskie⁹⁴.

Archiwum Diecezjalne we Włocławku gości w skali roku około trzech–czterech kilkunastoosobowych grup, najczęściej uczniów lub studentów. Przez około godzinę zwiedzający mogą zobaczyć czytelnię, pomieszczenia biurowe oraz magazyny, a także zapoznać się z historią diecezji włocławskiej, funkcjonowaniem archiwów i metodami konserwacji archiwaliów⁹⁵. I tak przykładowo w 2019 r. uczniowie dwóch klas trzecich katolickiego gimnazjum we Włocławku odwiedzili tamtejsze archiwum, gdzie zobaczyli najstarszy dokument z archiwum (1232 r.) oraz zapoznali się z zagadnieniem konserwacji archiwaliów⁹⁶.

W 2015 r. Archiwum Diecezjalne w Kielcach z okazji Międzynarodowego Dnia Archiwów zorganizowało Dzień Otwarty, podczas którego można było zwiedzić magazyny archiwalne oraz pokazać najciekawszych dokumentów⁹⁷.

⁹¹ „VIII. Popołudnie z dokumentem”.

⁹² „Archiwum i Muzeum Archidiecezjalne w Białymstoku”.

⁹³ „Archiwum i Muzeum Diecezjalne w Drohiczyńce (wycieczka SBP)”.

⁹⁴ Kwestionariusz ankiety nadesłany przez Archiwum Archidiecezji Częstochowskiej, Archiwum Huberta Mazura.

⁹⁵ Kwestionariusz ankiety nadesłany przez Archiwum Diecezjalne we Włocławku, Archiwum Huberta Mazura.

⁹⁶ „Długoszacy zwiedzali archiwum diecezjalne”.

⁹⁷ Zarzycki, „Kieleckie Archiwum Państwowe i Archiwum Diecezjalne”.

Sporadycznie w Archiwum Archidiecezjalnym w Poznaniu pojawiały się grupy zagraniczne. W 2013 r. w placówce tej gościły przedstawicielki „Sapienza” Università di Roma⁹⁸, doktoranci z Uniwersytetu w Monachium⁹⁹ oraz studenci historii i archiwistyki z Uniwersytetu w Ałma-Acie w Kazachstanie¹⁰⁰. Z kolei w 2016 r. archiwum odwiedzili członkowie Koła Naukowego im. Zolte-in I. Totk z Budapesztu¹⁰¹.

Niekiedy archiwa kościelne organizują różne imprezy i akcje. Dnia 4 XI 2016 r. odbyła się uroczystość wręczenia certyfikatu wpisu na Listę Krajową UNSECO „Pamięć Świata” Aktu fundacyjnego klasztoru cystersów w Łęknicy z 1153 r. Dokument nazywany od imienia wystawcy „dokumentem Zbiluta” zachował się w dwóch egzemplarzach przechowywanych w Archiwum Archidiecezjalnym w Gnieźnie i Archiwum Państwowym w Poznaniu¹⁰².

Z kolei Archiwum Archidiecezjalne w Gnieźnie od 1 I 2012 r. pod patronatem Prymasa Polski rozpoczęło akcję „Mecenas Skarbów Słowa” mającą na celu ratowanie archiwaliów ze swego zasobu. Ideą akcji jest „zaadoptowanie” przez osoby prywatne, firmy, instytucje konkretnego obiektu archiwalnego wymagającego pilnej interwencji konserwatorskiej. Mecenasami w zamian za finansowe wsparcie byli honorowani trzema tytułami: „Wielki Mecenas Skarbu Państwa” (wpis do Złotej Księgi Mecenatu, pamiątkowy dyplom, zaproszenie na ekskluzywną wizytę w Archiwum, połączoną z pokazem najcenniejszych archiwaliów; zaproszenie na wystawy i inne wydarzenia, których współorganizatorem jest Archiwum; dla chętnych: podanie nazwiska do publicznej wiadomości na stronie internetowej Archiwum oraz zorganizowanie briefingu prasowego, a także oprowadzenie po Muzeum Archidiecezji Gnieźnieńskiej), „Mecenas Skarbów Słowa” (wpis do Złotej Księgi Mecenatu, pisemne podziękowanie, zaproszenie do wizyty w Archiwum i zapoznanie z jego pracą; dla chętnych: podanie nazwiska do publicznej wiadomości na stronie internetowej Archiwum) i „Mecenas Archiwum”¹⁰³.

⁹⁸ „Goście z «Sapienza» Università di Roma w AAPoz”.

⁹⁹ „Goście z Uniwersytetu w Monachium”.

¹⁰⁰ „Goście z Kazachstanu w Archiwum Archidiecezjalnym”.

¹⁰¹ „Uczniowie z Poznania i studenci z Budapesztu”.

¹⁰² „«Dokument Zbiluta» na liście UNESCO”.

¹⁰³ „Mecenas Skarbów Słowa”.

Archiwum Archidiecezjalne w Poznaniu włącza się także w obchody Dnia Dziecka, współorganizując wraz z Caritas Archidiecezji Poznańskiej i Urzędem Miasta Poznania festyny na Ostrowie Tumskim¹⁰⁴.

Placówka ta wspólnie z Wielkopolskim Towarzystwem Genealogicznym „Gniazdo” organizuje co roku „Dzień Genealoga”. Dla uczestników przygotowywane są referaty o tematyce genealogicznej, pokazy multimedialne, wystawy drzew genealogicznych, konkursów genealogicznych¹⁰⁵.

Odosobniony charakter w skali kraju mają konkursy współorganizowane przez Archiwum Archidiecezjalne w Poznaniu. W 2014 r. był to konkurs historyczny dla dzieci i młodzieży¹⁰⁶, a w 2017 r. konkurs Plastyczny „Matka Boża w moim życiu” oraz V Archidiecezjalny Przegląd Poezji i Pieśni Patriotycznej „Kocham moją Ojczyznę”¹⁰⁷.

Jako przykład nielicznych publikacji o charakterze popularyzatorskim można wskazać album „Historia Kościoła Łódzkiego. Wydarzenia. Dokumenty. Ilustracje”. Jest to wydawnictwo Archiwum Archidiecezjalnego w Łodzi, które ukazało się z okazji 25. rocznicy wizyty Jana Pawła II w Łodzi¹⁰⁸.

Natomiast Archiwum Archidiecezjalne w Szczecinie wraz ze Stowarzyszeniem „Lider Pojezierza” zrealizowało projekt „Zakony i kościoły pojezierza”, którego owocem jest wydawnictwo o tym samym tytule. W publikacji znalazły się trasy turystyczne zapoznające z dziedzictwem materialnym Kościoła rzymskokatolickiego na Pojezierzu Mysliborskim. Przewodnik zawiera najważniejsze dane na temat kościołów diecezji szczecińsko-kamieńskiej, które wchodziły w zakres powstałej trasy tematycznej¹⁰⁹.

Zupełnie inny charakter miała inicjatywa Archiwum Archidiecezjalnego w Katowicach z 2009 r. Był to „Kalendarz Archiwum Archidiecezjalnego” prezentujący archiwalia z zasobu tejże placówki: wpisy z ksiąg metrykalnych, dokumenty i bulle oraz fotografie wnętrza Archiwum. Każdy z miesięcy opatrzone wspomnieniami świętych oraz fragmentami pieśni na cześć patrona, którego wspomnienie przypada w danym miesiącu¹¹⁰.

¹⁰⁴ „VI Festyn z Okazji Dnia Dziecka 2013 – Współpraca: Caritas i Archiwum”; <http://aap.poznan.pl/page/5/> (dostęp: 28.08.2021).

¹⁰⁵ „X Dzień Genealoga w Archiwum Archidiecezjalnym”; „TV AAPoz przedstawia – XI. Dzień Genealoga”; „XII. Dzień Genealoga”.

¹⁰⁶ „Przygotowania do ogólnopolskiego konkursu dla dzieci i młodzieży”.

¹⁰⁷ Koncert Galowy V Archidiecezjalnego Przeglądu Poezji”.

¹⁰⁸ „Aktualności”.

¹⁰⁹ „Trasa tematyczna: Zakony i kościoły pojezierza”.

¹¹⁰ „Kronika Archiwum [Archidiecezji w Katowicach]”.

Do rzadkich przejawów edukacji i popularyzacji w archiwach kościelnych należy współpraca z mediami. W tym względzie prym wiedzie Archiwum Archidiecezjalne w Poznaniu. W programie informacyjnym „Teleskop” wyemitowanym na antenie telewizji regionalnej TVP Poznań w dniu 28 I 2015 r. przedstawiono relację dotyczącą zrealizowanego przez Archiwum Archidiecezjalne w Poznaniu projektu: „Opracowanie i konserwacja ksiąg konsystorskich z początku XV wieku”¹¹¹. W 2016 r. w siedzibie tej placówki ekipa telewizyjna TVP3 Poznań realizowała kolejny odcinek programu „Z życia Kościoła” na temat obchodów Milenium Chrztu Polski w 1966 r. W realizacji programu wykorzystano fragmenty filmu: „Poznań Millenium 1966”, znajdującego się w zasobie Archiwum Archidiecezjalnego w Poznaniu¹¹². W tym samym roku w cyklicznym programie „Z życia Kościoła” w TVP3 wyemitowano reportaż poświęcony wykonaniu milionowego skanu w Archiwum Archidiecezjalnym w Poznaniu¹¹³. Rok później Dyrektor Archiwum Archidiecezjalnego w Poznaniu uczestniczył w debacie „Międzynarodowy Dzień Archiwów – znaczenie archiwów dla państwa i kultury” w audycji LUSTRA w TVP3¹¹⁴. Z kolei w Ratajskiej Telewizji Kablowej, w cyklicznym programie „Mój Poznań – moja Wielkopolska” w dniu 31 I 2014 r. odbyło się w Archiwum Archidiecezjalnym w Poznaniu nagranie do odcinka poświęconego muzyce w osiemnastowiecznym Poznaniu. Podczas realizacji programu wykorzystano zgromadzone w Archiwum muzykalia¹¹⁵. Inną inicjatywą Archiwum Archidiecezjalnego w Poznaniu był cykl filmowy „Archiwariusz TV”. Miał on na celu popularyzować wiedzę o archiwum i jego działalności¹¹⁶.

Tylko kilka archiwów diecezjalnych lub archidiecezjalnych posiada swoje strony internetowe. Zaledwie część z nich spełniać może popularyzatorską czy edukacyjną funkcję. Placówki: Archiwum Archidiecezji Częstochowskiej¹¹⁷, Archiwum Archidiecezjalne w Gnieźnie¹¹⁸, Archiwum Archidiecezjalne w Katowicach¹¹⁹, Archiwum Archidiecezjalne w Lublinie¹²⁰, Archiwum Archidie-

¹¹¹ „TVP Poznań – O konserwacji ksiąg konsystorskich”.

¹¹² „Realizacja programu «Z życia Kościoła»”.

¹¹³ „Milionowy skan w AAPOz w TVP 3 Poznań”.

¹¹⁴ „Debata w TVP Poznań”.

¹¹⁵ „«Mój Poznań – moja Wielkopolska»”.

¹¹⁶ Archidiecezja Poznańska, *Archiwariusz TV – część I*.

¹¹⁷ „Dzieje Archiwum Archidiecezji Częstochowskiej”.

¹¹⁸ „Dzieje instytucji – Archiwum Archidiecezjalne w Gnieźnie”.

¹¹⁹ „Z dziejów Archiwum [Archidiecezji w Katowicach]”.

¹²⁰ „Historia [Archiwum Archidiecezjalnego Lubelskiego]”.

cezjalne w Łodzi¹²¹, Archiwum Archidiecezjalne w Szczecinie¹²², Archiwum Diecezjalne w Pelplinie¹²³, Archiwum Diecezjalne w Płocku¹²⁴, Archiwum Archidiecezjalne w Poznaniu¹²⁵, Archiwum Akt Dawnych Diecezji Toruńskiej¹²⁶ i Archiwum Diecezjalne we Włocławku¹²⁷ prezentują na swoich witrynach własne dzieje.

Ważniejszym elementem portali internetowych z perspektywy edukacji i popularyzacji są galerie. Archiwum Archidiecezjalne w Gnieźnie na swojej stronie WWW prezentuje fotografie w ośmiu działach. W zakładce „Ciekawe spotkania” pomieszczono zdjęcia z I, II, III i IV Sesji Mecenatu Skarbów Słowa, promocji książki i sesji naukowej o dawnym podróżowaniu oraz wpis Dokumentu Zbiluta na listę UNESCO. Dział „Dyplomy” obejmuje reprodukcje: Dyplomu Gnieźnieńskiego – Złota Bulla języka polskiego z 1136 r., Pieczęci Dyplomu Gnieźnieńskiego z 1236 r., Pieczęci Dyplomu Gnieźnieńskiego z 1375 r., Dyplomu Gnieźnieńskiego z 1384 r., Dyplomu Gnieźnieńskiego z 1396 r., Dyplomu Gnieźnieńskiego z 1331 r. Na część zatytułowaną „Inkunabuły i starodruki” składają się skany przedstawiające Kazania Marcina z Opawy, Agendę Posnaniensis, Mowę bp Andrzeja Krzyckiego, Brewiarz Jana Łaskiego. W dziale „Księgi rękopiśmienne” zaprezentowano Ewangeliarz karoliński z 800 r., Złoty Kodeks Gnieźnieński z około 1070 r. oraz Akta Synodu Kaliskiego z II poł. XV w. Trzy listy staropolskie z około 1377–1384 r., 1552 r. i 1655 r. stanowią zakładkę „Listy Staropolskie”. Trzy fotografie znalazły się w dziale „Archiwum Archidiecezjalne w Gnieźnie na 1050-lecie Chrztu Polski ratuje skarb z katedry”. Część „Zdjęcia” to trzy fotografie Prymasów Polski: Augusta Hlonda, Józefa Glempa i Stefana Wyszyńskiego. Całość galerii zamyka dział „Biblioteka”, gdzie znajdziemy Biblię Jubileuszową i Złoty Kodeks. Zaprezentowane fotografie zostały wzbogacone krótkimi opisami¹²⁸. Galeria (zakładka „Archiwum dzisiaj...”) na portalu Archiwum Archidiecezjalnego w Katowicach zawiera wyłącznie fotografie budynku i pomieszczeń tej pla-

¹²¹ „Dzieje Archiwum [Archidiecezjalnego w Łodzi]”.

¹²² „Historia [Archiwum Archidiecezjalnego w Szczecinie]”.

¹²³ „Dzieje Archiwum Diecezjalnego [w Pelplinie].

¹²⁴ „Historia Archiwum [Diecezjalnego w Płocku]”.

¹²⁵ „Archiwum Archidiecezjalne w Poznaniu | Historia”.

¹²⁶ „O Archiwum. Historia”.

¹²⁷ „Historia Archiwum [Diecezjalnego we Włocławku]”.

¹²⁸ „Galeria – Archiwum Archidiecezjalne w Gnieźnie”.

cówki¹²⁹. Zdjęcia przedstawiające nabytki archiwum znajdziemy z kolei w zakładce „Pogotowie archiwalne”¹³⁰.

Zupełnie wyjątkową inicjatywą jest wirtualny spacer po archiwum dostępny na stronie internetowej Archiwum Archidiecezjalnego w Poznaniu. Dzięki zastosowaniu technologii panoramy obejmującej kąt widzenia 360 stopni można zapoznać się z pomieszczeniami udostępnionymi dla osób korzystających z archiwum¹³¹.

Na szczególną uwagę zasługuje strona internetowa Archiwum Archidiecezji Warmińskiej. Jest to bowiem jedyna witryna archiwum kościelnego w Polsce, na której znalazła się zakładka „Lekcje archiwalne dla szkół”. Zawiera ona informacje, że zajęcia takie można umawiać telefonicznie lub mailowo. Archiwum, zapraszając zorganizowane grupy do udziału w lekcjach, określiło ich tematykę. Mogą one być poświęcone: „genealogii, ważnym dokumentom z przeszłości Warmii, korespondencji z autografami wyjątkowych osób z Warmii i Polski (królów, biskupów, np. Ignacego Krasickiego), odkrywaniu historii swoich miejscowości”¹³².

Promocyjny, ale także edukacyjny i popularyzatorski charakter mogą mieć profile archiwów na portalu społecznościowym Facebook. Posiadają je Muzeum i Archiwum Archidiecezjalne w Białymstoku (856 osób obserwujących)¹³³, Archiwum Kurii Metropolitalnej w Krakowie (1,4 tys.)¹³⁴, Biblioteka i Archiwum Diecezji Bielsko-Żywieckiej (191 osób)¹³⁵, Archiwum Archidiecezjalne w Gnieźnie (1,2 tys. osób)¹³⁶, Archiwum Archidiecezji Warmińskiej (138 osób)¹³⁷, Archiwum Diecezjalne w Kielcach (875 osób)¹³⁸, Archiwum Akt Dawnych Diecezji Toruńskiej (334 osoby)¹³⁹, Archiwum Diecezji Sandomierskiej (516 osób)¹⁴⁰, Archiwum Archidiecezjalne Warszawskie (74 osoby)¹⁴¹. Podane w nawiasach dane to liczby osób obserwujących dany profil. Większość z wymienionych wy-

¹²⁹ „Archiwum dzisiaj...”.

¹³⁰ „Pogotowie archiwalne”.

¹³¹ „Archiwum Archidiecezjalne w Poznaniu | Wirtualny spacer”.

¹³² „Lekcje archiwalne dla szkół”.

¹³³ „Archiwum i Muzeum Archidiecezjalne w Białymstoku”.

¹³⁴ „Archiwum Kurii Metropolitalnej w Krakowie”.

¹³⁵ „Biblioteka i Archiwum Diecezjalne w Bielsku-Białej”.

¹³⁶ „Mecenas Skarbów Słowa / Archiwum Archidiecezjalne w Gnieźnie”.

¹³⁷ „Archiwum Archidiecezji Warmińskiej”.

¹³⁸ „Archiwum Diecezjalne w Kielcach – ADK”.

¹³⁹ „Archiwum Akt Dawnych Diecezji Toruńskiej”.

¹⁴⁰ „Archiwum Diecezji Sandomierskiej”.

¹⁴¹ „Archiwum Archidiecezjalne Warszawskie”.

żej profili archiwalnych prezentuje przede wszystkim informacje dotyczące wydarzeń w archiwum czy diecezji. Rzadko natomiast zamieszczane są skany archiwaliów. Aktualizacja treści i dodawanie nowych postów na większości omawianych profili pozostawia wiele do życzenia. Zupełnie wyjątkowo z perspektywy tematyki artykułu przedstawia się zawartość profilu Archiwum Archidiecezji Warmińskiej. Są bowiem na nim publikowane posty dotyczące podejmowanych działań edukacyjnych. Znajdziemy tam zdjęcie oraz krótkie informacje na temat wizyt studentów, uczniów czy innych grup w archiwum.

Przedstawiona powyżej analiza pozwala stwierdzić, że jedynie w nielicznych archiwach archidiecezjalnych i diecezjalnych Kościoła rzymskokatolickiego w Polsce prowadzona jest działalność edukacyjna i popularyzatorska. Najbardziej aktywne na tym polu są: Archiwum Archidiecezjalne w Gnieźnie, Archiwum Archidiecezjalne w Katowicach i Archiwum Archidiecezjalne w Poznaniu. W każdej z wymienionych instytucji organizowanych jest kilka przedsięwzięć edukacyjnych i popularyzatorskich rocznie.

Do najpowszechniejszych form oddziaływania edukacyjnego i popularyzatorskiego omawianych archiwów należą wystawy, rzadziej samodzielne, częściej współorganizowane z innymi podmiotami. Na drugim miejscu należy wymienić różnorodne zajęcia: odczyty, prelekcje, wykłady wygłaszane przez archiwistów kościelnych dla przybyłych wycieczek. Towarzyszy im często zwiedzanie gmachów archiwów. Podczas takich wizyt i spotkań dana grupa zapoznaje się z działalnością archiwum i jego zasobem, niekiedy z wybranymi aspektami historii Kościoła, zwłaszcza w ujęciu lokalnym i regionalnym. Archiwiści wygłaszają także odczyty, prelekcje i referaty podczas rozmaitych imprez zewnętrznych. Niekiedy archiwa kościelne włączają się w większe akcje organizowane przez inne podmioty. Wydawnictwa o charakterze edukacyjnym i popularyzatorskim w archiwach archidiecezjalnych i diecezjalnych w zasadzie nie istnieją. Nieostateczna wydaje się też współpraca z mediami tradycyjnymi. Tylko kilka archiwów archidiecezjalnych i diecezjalnych posiada własne portale internetowe, z czego zaledwie kilka prezentuje na nich treści o charakterze edukacyjnym lub popularyzatorskim w postaci krótkiego omówienia historii archiwum i prezentacji posiadanych materiałów archiwalnych. Jeszcze gorzej wygląda sytuacja, jeśli chodzi o obecność omawianych archiwów w mediach społecznościowych.

Działania edukacyjne archiwów archidiecezjalnych i diecezjalnych dedykowane są najczęściej uczniom na różnych etapach kształcenia, studentom historii, archiwistyki, teologii, słuchaczom Uniwersytetów Trzeciego Wieku oraz

członkom różnych wspólnot i stowarzyszeń katolickich czy wreszcie genealogom. W świetle przeprowadzonych badań wstępnych należy zgodzić się ze stwierdzeniem, że „ta forma działalności nie jest jeszcze wystarczająco rozwinięta”¹⁴². Trudno odpowiedzieć, co jest przyczyną niewielkiej aktywności archiwów diecezjalnych i archidiecezjalnych na niwie popularyzacji i edukacji. Dlaczego w danych placówkach działania te są podejmowane, a w innych nie ma takiej praktyki. Być może zależy to od pewnej świadomości edukacyjnej czy wrażliwości archiwalnej personelu archiwów kościelnych. Istotną rolę odgrywają z pewnością indywidualne predyspozycje czy zainteresowania archiwistów. Częściowo może to wynikać ze specyfiki lokalnej – zapotrzebowania społecznego na takie inicjatywy lub jego braku. Z pewnością w archiwach diecezjalnych będących w stadium organizacji „edukacja i popularyzacja nie jest w tym momencie istotnym elementem funkcjonowania instytucji”¹⁴³. Być może jakąś rolę odgrywają także kwestie finansowe. Wydaje się jednak, że kluczowe znaczenie ma fakt, że biskupi diecezjalni nie zawsze rozumieją, dostrzegają i doceniają znaczenie archiwum i pracę archiwisty. Zatem podejmowanie działań edukacyjnych i popularyzatorskich przez niektóre archiwa lub ich brak w innych jest z pewnością pochodną pozycji archiwistów i kierownictwa archiwów w strukturach kurialnych. Naturalnie ogromny wpływ na prowadzenie działań edukacyjnych i popularyzatorskich w archiwach kościelnych mają czynniki lokalowe i kadrowe. Brak właściwych pomieszczeń w archiwum i nieliczna obsada kadrowa skutecznie mogą blokować podejmowanie tego typu inicjatyw. Odpowiedź na postawione wyżej pytania mogłyby przynieść dopiero pogłębione badania.

■ Bibliografia

- Archidiecezja Białostocka. „Nowa wystawa w Archiwum i Muzeum Archidiecezjalnym”. Udostępniono 22 lipca 2021. <https://archibial.pl/wiadomosci/1120-nowa-wystawa-w-archiwum-i-muzeum-archidiecezjalnym/>.
- Archidiecezja Poznańska. *Archiwariusz TV – część I*, 2013. <https://www.youtube.com/watch?v=sb-6-m3ltWI>.
- Archiwum Akt Dawnych Diecezji Toruńskiej. „Archiwum Akt Dawnych Diecezji Toruńskiej”. Udostępniono 3 listopada 2021. <https://www.facebook.com/people/Archiwum-Akt-Dawnych-Diecezji-Toru%C5%84skiej/100068126195702/>.

¹⁴² Dąbrowski, „Sprawozdanie z działalności”, 16.

¹⁴³ Kwestionariusz ankiety nadesłany przez Archiwum Diecezji Elbląskiej, Archiwum Huberta Mazura.

- Archiwum Akt Dawnych Diecezji Toruńskiej. „O Archiwum. Historia”. Udostępniono 23 sierpnia 2021. <http://www.archiwum.diecezja.torun.pl/3/historia>.
- Archiwum Archidiecezjalne Lubelskie. „Historia [Archiwum Archidiecezjalnego Lubelskiego]”. Udostępniono 23 sierpnia 2021. <https://www.archiwum.diecezja.lublin.pl/historia.html>.
- Archiwum Archidiecezjalne Lubelskie. „Statut Archiwum Archidiecezjalnego Lubelskiego”. Udostępniono 03 listopada 2021. <https://archiwum.diecezja.lublin.pl/statut.html>.
- Archiwum Archidiecezjalne w Gnieźnie. „«Dokument Zbiluta» na liście UNESCO”. Udostępniono 13 września 2021. <http://www.archiwum.archidiecezja.pl/pl/archiwum/Dokument-Zbiluta-na-liscie-UNESCO.html>.
- Archiwum Archidiecezjalne w Gnieźnie. „Dzieje instytucji – Archiwum Archidiecezjalne w Gnieźnie”. Udostępniono 23 sierpnia 2021. <http://www.archiwum.archidiecezja.pl/pl/archiwum/dzieje-instytucji.html>.
- Archiwum Archidiecezjalne w Gnieźnie. „Galeria – Archiwum Archidiecezjalne w Gnieźnie”. Udostępniono 21 grudzień 2022. <http://www.archiwum.archidiecezja.pl/pl/galeria.html>.
- Archiwum Archidiecezjalne w Gnieźnie. „Mecenat Skarbów Słowa / Archiwum Archidiecezjalne w Gnieźnie”. Udostępniono 3 listopada 2021. <https://www.facebook.com/Mecenat.Gniezno>.
- Archiwum Archidiecezjalne w Gnieźnie. „Mecenat Skarbów Słowa”. Udostępniono 13 września 2021. <http://www.mecenat.archidiecezja.pl/>.
- Archiwum Archidiecezjalne w Katowicach. „Archiwum dzisiaj...”. Udostępniono 23 sierpnia 2021. <https://archiwum.archidiecezjakatowicka.pl/pl/index/content/8/>.
- Archiwum Archidiecezjalne w Katowicach. „Kronika Archiwum [Archidiecezji w Katowicach]”. Udostępniono 20 sierpnia 2021. <https://archiwum.archidiecezjakatowicka.pl/pl/index/content/9/>.
- Archiwum Archidiecezjalne w Katowicach. „Pogotowie archiwalne”. Udostępniono 23 sierpnia 2021. <https://archiwum.archidiecezjakatowicka.pl/pl/index/content/10/>.
- Archiwum Archidiecezjalne w Katowicach. „Statut Archiwum Archidiecezji w Katowicach”. Udostępniono 3 listopada 2021. <https://archiwum.archidiecezjakatowicka.pl/pl/index/statue>.
- Archiwum Archidiecezjalne w Katowicach. „Z dziejów Archiwum [Archidiecezji w Katowicach]”. Udostępniono 23 sierpnia 2021. <https://archiwum.archidiecezjakatowicka.pl/pl/index/content/7/>.
- Archiwum Archidiecezjalne w Łodzi. „Aktualności”. Udostępniono 13 września 2021. <http://archidiecezja.lodz.pl/archiwum/?id=news>.
- Archiwum Archidiecezjalne w Łodzi. „Dzieje Archiwum [Archidiecezjalnego w Łodzi]”. Udostępniono 23 sierpnia 2021. <https://archidiecezja.lodz.pl/archiwum/?id=historia&sub=2>.
- Archiwum Archidiecezjalne w Poznaniu. „«Mój Poznań – moja Wielkopolska» czyli TV w AAPoz”. Udostępniono 26 lipca 2021. <https://aap.poznan.pl/blog/moj-poznan-moja-wielkopolska-czyli-tv-w-aapoz/>.

- Archiwum Archidiecezjalne w Poznaniu. „«Powtórka przed...» z udziałem Archiwum Archidiecezjalnego w Poznaniu”. Udostępniono 6 września 2021. <https://aap.poznan.pl/blog/powtorka-przed-z-udzialem-archiwum-archidiecezjalnego-w-poznaniu/>.
- Archiwum Archidiecezjalne w Poznaniu. „Archiwalia z AAPoz na wystawie pt. «Dwie fary – 750 lat najstarszej poznańskiej parafii»”. Udostępniono 20 lipca 2021. <https://aap.poznan.pl/blog/archiwalia-z-aapoz-na-wystawie-dwie-fary-750-lat-najstarszej-poznanskiej-parafii/>.
- Archiwum Archidiecezjalne w Poznaniu. „Archiwalia z AAPoz na wystawie w Muzeum Archidiecezjalnym w Poznaniu”. Udostępniono 20 lipca 2021. <https://aap.poznan.pl/blog/archiwalia-z-aapoz-na-wystawie-w-muzeum-archidiecezjalnym-w-poznaniu/>.
- Archiwum Archidiecezjalne w Poznaniu. „Archiwum Archidiecezjalne w Poznaniu | Historia”. Udostępniono 23 sierpnia 2021. <https://aap.poznan.pl/historia/>.
- Archiwum Archidiecezjalne w Poznaniu. „Archiwum Archidiecezjalne w Poznaniu | Wirtualny spacer”. Udostępniono 28 sierpnia 2021. <https://aap.poznan.pl/blog/archiwum-archidiecezjalne-w-poznaniu-wirtualny-spacer/>.
- Archiwum Archidiecezjalne w Poznaniu. „Co to jest Archiwum? – Va i Vb w AAP”. Udostępniono 6 września 2021. <https://aap.poznan.pl/blog/co-to-jest-archiwum-va-i-vb-w-aap/>.
- Archiwum Archidiecezjalne w Poznaniu. „Debata w TVP Poznań: «Międzynarodowy Dzień Archiwów – znaczenie archiwów dla państwa i kultury»”. Udostępniono 26 lipca 2021. <https://aap.poznan.pl/blog/debata-w-tvp-poznan-miedzynarodowy-dzien-archiwow-znaczenie-archiwow-dla-panstwa-i-kultury/>.
- Archiwum Archidiecezjalne w Poznaniu. „Dokument z Gostynia z 1310 roku”. Udostępniono 6 września 2021. <https://aap.poznan.pl/blog/dokument-z-gostynia-z-1310-roku/>.
- Archiwum Archidiecezjalne w Poznaniu. „Ekspozycja ksiąg z zasobu Archiwum Archidiecezjalnego w Poznaniu w czasie uroczystości 1050. rocznicy Chrztu Polski w Poznaniu”. Udostępniono 15 lipca 2021. <https://aap.poznan.pl/blog/ekspozycja-ksiag-z-zasobu-archiwum-archidiecezjalnego-w-poznaniu-w-czasie-uroczystosci-1050-rocznicy-chrztu-polski-w-poznaniu/>.
- Archiwum Archidiecezjalne w Poznaniu. „Ferie 2014 – warsztaty archiwalne dla nauczycieli”. Udostępniono 6 września 2021. <https://aap.poznan.pl/blog/ferie-2014-warsztaty-archiwalne-dla-nauczycieli/>.
- Archiwum Archidiecezjalne w Poznaniu. „Fotografie z Archiwum Archidiecezjalnego w Poznaniu na wystawie w Sejmie RP”. Udostępniono 20 lipca 2021. <https://aap.poznan.pl/blog/fotografie-z-archiwum-archidiecezjalnego-w-poznaniu-na-wystawie-da-mihi-animas-caetera-tolle-daj-mi-dusze-reszte-zabierz-w-sejmie-rp/>.
- Archiwum Archidiecezjalne w Poznaniu. „Gęsie pióro i atrament, czyli ferie szkolne w AAPoz”. Udostępniono 6 września 2021. <https://aap.poznan.pl/blog/gesie-pioro-i-atrament-czyli-ferie-szkolne-w-aapoz/>.
- Archiwum Archidiecezjalne w Poznaniu. „Goście w AAP”. Udostępniono 6 września 2021. <https://aap.poznan.pl/blog/goscie-w-aap/>.

- Archiwum Archidiecezjalne w Poznaniu. „Goście z «Sapienza» Uniwersità di Roma w AAPoz”. Udostępniono 6 sierpnia 2021. <https://aap.poznan.pl/blog/goscie-z-rzymu-w-aapoz/>.
- Archiwum Archidiecezjalne w Poznaniu. „Goście z Kazachstanu w Archiwum Archidiecezjalnym”. Udostępniono 6 sierpnia 2021. <https://aap.poznan.pl/blog/goscie-z-kazachstanu/>.
- Archiwum Archidiecezjalne w Poznaniu. „Goście z Uniwersytetu w Monachium”. Udostępniono 6 sierpnia 2021. <https://aap.poznan.pl/blog/goscie-z-universytetu-w-monachium/>.
- Archiwum Archidiecezjalne w Poznaniu. „Goście ze Szkoły Podstawowej nr 53 im. P. E. Strzeleckiego w Poznaniu – Głuszynie”. Udostępniono 6 września 2021. <https://aap.poznan.pl/blog/goscie-ze-szkoly-podstawowej-nr-53-im-p-e-strzeleckiego-w-poznaniu-gluszynie/>.
- Archiwum Archidiecezjalne w Poznaniu. „Klerycy z Obry w Archiwum Archidiecezjalnym”. Udostępniono 6 września 2021. <https://aap.poznan.pl/blog/klerycy-z-obry-w-archiwum-archidiecezjalnym/>.
- Archiwum Archidiecezjalne w Poznaniu. „Koncert Galowy V Archidiecezjalnego Przeglądu Poezji i Pieśni Patriotycznej Kocham moją Ojczyznę”. Udostępniono 28 sierpnia 2021. <https://aap.poznan.pl/events/event/koncert-galowy-v-archidiecezjalnego-przegladu-poezji-i-piesni-patriotycznej-kocham-moja-ojczyzne/>.
- Archiwum Archidiecezjalne w Poznaniu. „Księgi metrykalne z AAPoz na wystawie «Seweryn Mielżyński (1804–1872)»”. Udostępniono 20 lipca 2021. <https://aap.poznan.pl/blog/archiwalia-z-aapoz-na-wystawie-seweryn-mielzynski-1804-1872/>.
- Archiwum Archidiecezjalne w Poznaniu. „Milionowy skan w AAPoz w TVP 3 Poznań – Program «Z życia Kościoła»”. Udostępniono 2 września 2021. <https://aap.poznan.pl/blog/o-1-000-000-skanie-w-tvp-3-poznan/>.
- Archiwum Archidiecezjalne w Poznaniu. „Możliwość wypożyczenia do parafii wystawy «Sacrum Poloniae Millennium w archidiecezji poznańskiej»”. Udostępniono 20 lipca 2021. <https://aap.poznan.pl/blog/mozliwosc-wyposzczenia-do-parafii-w-ystawy-sacrum-poloniae-millennium-w-archidiecezji-poznanskiej/>.
- Archiwum Archidiecezjalne w Poznaniu. „Olimpijczycy w Archiwum Archidiecezjalnym”. Udostępniono 6 września 2021. <https://aap.poznan.pl/blog/olimpijczycy-w-archiwum-archidiecezjalnym/>.
- Archiwum Archidiecezjalne w Poznaniu. „Otwarcie wystawy okolicznościowej «Prymas z Wrzesni – Arcybiskup Edward Likowski.»” Udostępniono 20 lipca 2021. <https://aap.poznan.pl/events/event/otwarcie-wystawy-okolicznosciowej-prymas-z-wrzesni-arcybiskup-edward-likowski/>.
- Archiwum Archidiecezjalne w Poznaniu. „Przygotowania do ogólnopolskiego konkursu dla dzieci i młodzieży”. Udostępniono 28 sierpnia 2021. <https://aap.poznan.pl/blog/odn/>.
- Archiwum Archidiecezjalne w Poznaniu. „Realizacja programu «Z życia Kościoła» – TVP3 Poznań w Archiwum Archidiecezjalnym w Poznaniu”. Udostępniono 2 września 2021. <https://aap.poznan.pl/blog/realizacja-programu-z-zycia-kosciola-tvp3-poznan-w-archiwum-archidiecezjalnym-w-poznaniu/>.

- Archiwum Archidiecezjalne w Poznaniu. „Studenci Uniwersytetu Każdego Wieku WSB w AAPoz”. Udostępniono 6 września 2021. <https://aap.poznan.pl/blog/studenci-universytetu-kazdego-wieku-wsb-w-aapoz/>.
- Archiwum Archidiecezjalne w Poznaniu. „Studenci Uniwersytetu Trzeciego Wieku w AAP”. Udostępniono 6 września 2021. <https://aap.poznan.pl/blog/studenci-universytetu-trzeciego-wieku-w-aap/>.
- Archiwum Archidiecezjalne w Poznaniu. „Studenci Uniwersytetu Trzeciego Wieku z Opalenicy”. Udostępniono 6 września 2021. <https://aap.poznan.pl/blog/studenci-universytetu-trzeciego-wieku-w-aapoz/>.
- Archiwum Archidiecezjalne w Poznaniu. „TV AAPoz przedstawia – XI. Dzień Genealoga”. Udostępniono 2 września 2021. <https://aap.poznan.pl/blog/xi-dzien-genealoga-sobota-29-09-2018r-g-1100/>.
- Archiwum Archidiecezjalne w Poznaniu. „TVP Poznań – O konserwacji ksiąg konsystorskich w Archiwum Archidiecezjalnym w Poznaniu”. Udostępniono 2 września 2021. <https://aap.poznan.pl/blog/tvp-poznan-o-konserwacji-ksiag-konsystorskich-w-archiwum-archidiecezjalnym-w-poznaniu/>.
- Archiwum Archidiecezjalne w Poznaniu. „Uczniowie Gimnazjum z Komornik w AAP”. Udostępniono 6 września 2021. <https://aap.poznan.pl/events/event/uczniowie-gimnazjum-z-komornik-w-aap/>.
- Archiwum Archidiecezjalne w Poznaniu. „Uczniowie z Poznania i studenci z Budapesztu”. Udostępniono 6 sierpnia 2021. <https://aap.poznan.pl/blog/uczniowie-z-poznania-i-studenci-z-budapesztu-w-aapoz/>.
- Archiwum Archidiecezjalne w Poznaniu. „Uczniowie z Publicznego Liceum Ogólnokształcącego KSW w AAPoz”. Udostępniono 6 września 2021. <https://aap.poznan.pl/blog/uczniowie-z-publicznego-liceum-ogolnoksztalcacego-ksw-w-aapoz/>.
- Archiwum Archidiecezjalne w Poznaniu. „Uczniowie z VIII L.O. w AAPoz.”. Udostępniono 6 września 2021. <https://aap.poznan.pl/blog/uczniowie-z-viii-w-aapoz/>.
- Archiwum Archidiecezjalne w Poznaniu. „Uczniowie z Zespołu Szkół Ogólnokształcących z Wolsztyna w AAPoz”. Udostępniono 6 września 2021. <https://aap.poznan.pl/blog/uczniowie-z-zespołu-szkol-ogolnoksztalcacych-z-wolsztyna-w-aapoz/>.
- Archiwum Archidiecezjalne w Poznaniu. „VI Festyn z Okazji Dnia Dziecka 2013 – Współpraca: Caritas i Archiwum”. Udostępniono 28 sierpnia 2021. <https://aap.poznan.pl/blog/vi-festyn-z-okazji-dnia-dziecka-2013-wspolpraca-caritas-i-archiwum/>.
- Archiwum Archidiecezjalne w Poznaniu. „VIII. Popołudnie z dokumentem – APP i MHMP: Prezentacja dokumentu legata papieskiego, kardynała Mikołaja Boccasiniego z 1302 r. z zasobu Archiwum Archidiecezjalnego w Poznaniu”. Udostępniono 6 września 2021. <https://aap.poznan.pl/blog/dokument-legata-papieskiego-kardynała-mikołaja-boccasiniego-z-1302-r/>.
- Archiwum Archidiecezjalne w Poznaniu. „Warsztaty archiwalne dla nauczycieli”. Udostępniono 6 września 2021. <https://aap.poznan.pl/blog/warsztaty-archiwalne-dla-nauczycieli/>.
- Archiwum Archidiecezjalne w Poznaniu. „Warsztaty archiwalno-historyczne dla Akcji Katolickiej”. Udostępniono 19 grudnia 2022. <https://aap.poznan.pl/blog/warsztaty-archiwalno-historyczne-dla-akcji-katolickiej/>.

- Archiwum Archidiecezjalne w Poznaniu. „Warsztaty archiwalno-historyczne dla grupy duszpasterskiej św. o. Pio z parafii pw. św. Mikołaja w Krobi”. Udostępniono 19 grudnia 2022. <https://aap.poznan.pl/blog/warsztaty-archiwalno-historyczne-dla-grupy-duszpasterskiej-sw-o-pio-z-parafii-pw-sw-mikolaja-w-krobi/>.
- Archiwum Archidiecezjalne w Poznaniu. „Warsztaty archiwalno-historyczne dla studentów IH UAM”. Udostępniono 6 września 2021. <https://aap.poznan.pl/blog/warsztaty-archiwalno-historyczne-dla-studentow-ih-uam/>.
- Archiwum Archidiecezjalne w Poznaniu. „Warsztaty archiwalno-historyczne dla studentów WH UAM Poznań”. Udostępniono 6 września 2021. <https://aap.poznan.pl/blog/warsztaty-archiwalno-historyczne-dla-studentow-wh-uam-2/>.
- Archiwum Archidiecezjalne w Poznaniu. „Warsztaty archiwalno-historyczne dla studentów WT UAM”. Udostępniono 6 września 2021. <https://aap.poznan.pl/blog/warsztaty-archiwalno-historyczne-dla-studentow-wt-uam/>.
- Archiwum Archidiecezjalne w Poznaniu. „Warsztaty archiwalno-historyczne w AAP”. Udostępniono 6 września 2021. <https://aap.poznan.pl/blog/warsztaty-archiwalno-historyczne-w-aap/>.
- Archiwum Archidiecezjalne w Poznaniu. „Warsztaty archiwalno-historyczne w AAPoz”. Udostępniono 6 września 2021. <https://aap.poznan.pl/blog/warsztaty-archiwalno-historyczne-w-aapoz/>.
- Archiwum Archidiecezjalne w Poznaniu. „Warsztaty archiwalno-historyczne w Archiwum”. Udostępniono 6 września 2021. <https://aap.poznan.pl/blog/warsztaty-archiwalno-historyczne-w-archiwum/>.
- Archiwum Archidiecezjalne w Poznaniu. „Warsztaty historyczno-genealogiczne dla uczniów z Iia ze Szkoły Podsatwowej nr 80 z Poznania”. Udostępniono 6 września 2021. <https://aap.poznan.pl/blog/warsztaty-historyczno-genealogiczne-dla-uczniow-z-ii-a-ze-sz-p-nr-80-z-poznania/>.
- Archiwum Archidiecezjalne w Poznaniu. „Wielkopoleanie ku Niepodległej – w stulecie zwycięskiego powstania 1918–1919 roku”. Udostępniono 20 lipca 2021. <https://aap.poznan.pl/blog/wielkopoleanie-ku-niepodleglej-w-stulecie-zwycieskiego-powstania-1918-1919-roku/>.
- Archiwum Archidiecezjalne w Poznaniu. „Włosko-Polskie Warsztaty Archiwalne”. Udostępniono 6 września 2021. <https://aap.poznan.pl/blog/wlosko-polskie-warsztaty-archiwalne/>.
- Archiwum Archidiecezjalne w Poznaniu. „Wystawa: «Sacrum Poloniae Millennium w archidiecezji poznańskiej» na Ostrowie Tumskim w Poznaniu”. Udostępniono 20 lipca 2021. <https://aap.poznan.pl/blog/wystawa-sacrum-poloniae-millennium-w-archidiecezji-poznanskiej-na-ostrowie-tumskim-w-poznaniu/>.
- Archiwum Archidiecezjalne w Poznaniu. „Wystawa: Biskupi Poznańscy na przestrzeni wieków”. Udostępniono 2 lipca 2021. <https://aap.poznan.pl/blog/wystawa/>.
- Archiwum Archidiecezjalne w Poznaniu. „Wystawa: Mieczysław Halka-Ledóchowski (1822–1902) – KARDYNAŁ nieZNANY”. Udostępniono 20 lipca 2021. <https://aap.poznan.pl/blog/wystawa-mieczyslaw-halka-ledochowski-1822-1902-kardynal-nieznany/>.

- Archiwum Archidiecezjalne w Poznaniu. „X Dzień Genealoga w Archiwum Archidiecezjalnym”. Udostępniono 2 września 2021. <https://aap.poznan.pl/blog/x-dzien-genealoga-w-archiwum-archidiecezjalnym-w-poznaniu/>.
- Archiwum Archidiecezjalne w Poznaniu. „XII Dzień Genealoga”. Udostępniono 2 września 2021. <https://aap.poznan.pl/events/event/6008/>.
- Archiwum Archidiecezjalne w Szczecinie. „Historia [Archiwum Archidiecezjalnego w Szczecinie]”. Udostępniono 23 sierpnia 2021. http://www.archiwum.szczecin.pl/?art_id=71.
- Archiwum Archidiecezjalne w Szczecinie. „Trasa tematyczna: Zakony i kościoły pojezierza”. Udostępniono 30 września 2021. http://www.archiwum.szczecin.pl/index.php?art_id=231.
- Archiwum Archidiecezjalne Warszawskie. „Archiwum Archidiecezjalne Warszawskie”. Udostępniono 7 października 2021. <https://www.facebook.com/archiwumarchidiecezjalnewarszawskie>.
- Archiwum Archidiecezji Częstochowskiej. „Dzieje Archiwum Archidiecezji Częstochowskiej im. ks. Walentego Patykiewicza w Częstochowie”. Udostępniono 23 sierpnia 2021. <http://www.aacz.czestochowa.pl/index.php?id=1330328195&langu=pl>.
- Archiwum Archidiecezji w Częstochowie. „Statut Archiwum Archidiecezji Częstochowskiej im. ks. Walentego Patykiewicza w Częstochowie”. Udostępniono 3 listopada 2021. <http://www.aacz.czestochowa.pl/index.php?id=1375972941&langu=pl>.
- Archiwum Archidiecezji Warmińskiej. „Archiwum Archidiecezji Warmińskiej”. Udostępniono 3 listopada 2021. <https://www.facebook.com/people/Archiwum-Archidiecezji-Warmi%C5%84skiej/100064866393226/>.
- Archiwum Archidiecezji Warmińskiej. „Lekcje archiwalne dla szkół”. Udostępniono 23 sierpnia 2021. <https://archiwum.archwarmia.pl/4/pomoce-archiwalne>.
- Archiwum Diecezjalne w Kielcach. „Archiwum Diecezjalne w Kielcach – ADK”. Udostępniono 3 listopada 2021. <https://www.facebook.com/archiwumdiecezjalnekielce>.
- Archiwum Diecezjalne w Krakowie. „Statut Archiwum Diecezjalnego im. Arcybiskupa Jerzego Ablewicza w Tarnowie”. Udostępniono 3 listopada 2021. <http://archiwum.diecezja.tarnow.pl/statut.html>.
- Archiwum Diecezjalne w Pelplinie. „Dzieje Archiwum Diecezjalnego [w Pelplinie]”. Udostępniono 23 sierpnia 2021. <https://diecezja-pelplin.pl/instytucje/archiwum-diecezjalne/>.
- Archiwum Diecezjalne w Płocku. „Historia Archiwum [Diecezjalnego w Płocku]”. Archiwum Diecezjalne w Płocku. Udostępniono 23 sierpnia 2021. <https://archiwum-plock.pl/historia/>.
- Archiwum Diecezjalne we Włocławku. „Historia Archiwum [Diecezjalnego we Włocławku]”. Udostępniono 23 sierpnia 2021. <https://archiwumwloclawek.pl/historia-archiwum/>.
- Archiwum Diecezji Sandomierskiej. „Archiwum Diecezji Sandomierskiej”. Udostępniono 7 października 2021. <https://www.facebook.com/ArchiwumSandomierz/>.
- Archiwum Huberta Mazura.

- Archiwum i Muzeum Archidiecezjalne w Białymstoku. „Archiwum i Muzeum Archidiecezjalne w Białymstoku”. Udostępniono 3 listopada 2021. <https://www.facebook.com/ArchiwumIMuzeumArchidiecezjalneWBiałymstoku>.
- Archiwum i Muzeum Archidiecezjalne w Białymstoku. „Archiwum i Muzeum Archidiecezjalne w Białymstoku. Dzieje Archiwum”. Udostępniono 6 sierpnia 2021. <https://archibial.pl/instytucje/archiwum-i-muzeum-archidiecezjalne/>.
- Archiwum i Muzeum Diecezjalne w Drohiczynie. „Archiwum i Muzeum Diecezjalne w Drohiczynie (wycieczka SBP)”. Udostępniono 17 sierpnia 2021. https://www.bu.kul.pl/archiwum-i-muzeum-diecezjalne-w-drohiczynie-wycieczka-sbp,art_10438.html.
- Archiwum Kurii Metropolitalnej w Krakowie. „Archiwum Kurii Metropolitalnej w Krakowie”. Udostępniono 7 października 2021. <https://pl-pl.facebook.com/archiwum-kuriimetropolitalnejwkrakowie>.
- Archiwum Kurii Metropolitalnej w Krakowie. „Statut Archiwum Kurii Metropolitalnej w Krakowie”. Udostępniono 03 listopada 2021. <https://archiwum.diecezja.pl/statut-archiwum/>.
- Archiwum Narodowe w Krakowie. „Biezanowian drogi do Niepodległości”. Udostępniono 20 lipca 2021. <https://ank.gov.pl/biezanowian/index.html>.
- Archiwum Narodowe w Krakowie. „Zapraszamy”, 23 lipca 2016. <https://ank.gov.pl/zapraszamy-4/>.
- Arvaniti, Jolanta. „Jak Archiwum Polskiej Akademii Nauk upowszechnia wiedzę o osiągnięciach polskiej nauki”. W *Educare necesse est – ale jak i dlaczego? Przykłady dobrych praktyk edukacyjnych*, zredagowała Violetta Urbaniak, 205–09, Warszawa: Archiwum Państwowe w Warszawie, 2017.
- Bednarek, Jerzy. „Formy działań edukacyjnych Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w latach 2000–2015”. W *Educare necesse est – ale jak i dlaczego? Przykłady dobrych praktyk edukacyjnych*, zredagowała Violetta Urbaniak, 173–87, Warszawa: Archiwum Państwowe w Warszawie, 2017.
- Białecki, Konrad, Elżbieta Wojcieszek, i Stanisław Grzesiek, red. *Sacrum Poloniae Milenium w archidiecezji poznańskiej. Katalog wystawy*. Poznań: Instytut Pamięci Narodowej – Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu. Oddział, 2016.
- Biblioteka i Archiwum Diecezjalne w Bielsku-Białej. „Biblioteka i Archiwum Diecezjalne w Bielsku-Białej”. Udostępniono 3 listopada 2021. <https://www.facebook.com/people/Biblioteka-i-Archiwum-Diecezjalne-w-Bielsku-Bia%C5%82ej/100069569300899/>.
- Błaszczynski, Michał, i Elżbieta Wojcieszek, red. *Da mihi animas, caetera tolle = Daj mi dusze, resztę zabierz. Arcybiskup Antoni Baraniak 1904–1977. Katalog wystawy*. Poznań: Instytut Pamięci Narodowej – Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu. Oddział, 2013.
- Brzozowska, Jolanta, i Sylwia Wilczewska. „Cudze chwalicie... swoje poznajcie”, czyli o działalności popularyzacyjno-edukacyjnej Oddziałowego Archiwum IPN w Białymstoku”. W *Educare necesse est – ale jak i dlaczego? Przykłady dobrych praktyk edukacyjnych*, zredagowała Violetta Urbaniak, 152–61, Warszawa: Archiwum Państwowe w Warszawie, 2017.

- Dawidowicz-Stan, Agata. „Mit archiwalnego fartucha. Wybrane formy popularyzacji wiedzy o Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej”. W *Educare necesse est – ale jak i dlaczego? Przykłady dobrych praktyk edukacyjnych*, zredagowała Violetta Urbaniak, 135–41, Warszawa: Archiwum Państwowe w Warszawie, 2017.
- Dąbrowski, Kazimierz. „Sprawozdanie z działalności Archiwum Archidiecezjalnego w Łodzi w latach 1998–2003”. *Prace i Materiały Historyczne Archiwum Archidiecezjalnego w Łodzi i Muzeum Archidiecezji Łódzkiej* 2 (2005): 9–16.
- Diecezja Sosnowiecka. „Statut Archiwum Diecezji Sosnowieckiej im. ks. Jerzego Wolnego”. Udostępniono 3 listopada 2021. <https://diecezja.sosnowiec.pl/files/files/Statut%20Archiwum%20Diecezji%20Sosnowieckiej.doc>.
- ekAI. „Gniezno: wystawa o dziejach miasta, prymasostwa i archidiecezji (zapowiedź)”, 10 marca 2010. <https://www.ekai.pl/gniezno-wystawa-o-dziejach-miasta-prymasostwa-i-archidiecezji-zapowiedz/>.
- ekAI. „Kodeks Prawa Kanonicznego”, 1983. <https://www.ekai.pl/dokumenty/kodeks-prawa-kanonicznego/>.
- Elbląg. „Jubileuszowa wystawa – Jan Paweł II w Elblągu”, 7 czerwca 2019. <https://elblag.eu/index.php/urząd-miejski/13518-jubileuszowa-wystawa-jan-pawel-ii-w-elblagu>.
- franciszkańska3.pl. „Jan Paweł II i Brat Albert – Apostołowie Naszych Czasów”. Udostępniono 19 sierpnia 2021. <http://franciszkańska3.pl/aktualności/jan-pawel-ii-i-brat-albert-apostolowie-naszych-czasow>.
- III Liceum Ogólnokształcące im. Krzysztofa Kamila Baczyńskiego w Białymstoku. „Spotkania w Archiwum i Muzeum Archidiecezjalnym w Białymstoku”. Udostępniono 22 sierpnia 2022. <http://old.3lo.bialystok.pl/?p=18712>.
- Instytut Pamięci Narodowej. „Wystawa «Koszalin 1950–1976. Historia na nowo odkryta» – Koszalin, 12 grudnia 2011”. Udostępniono 20 lipca 2021. <https://ipn.gov.pl/pl/aktualności/7674,Wystawa-Koszalin-1950-1976-Historia-na-nowo-odkryta-Koszalin-12-grudnia-2011.html>.
- Jabłońska, Marlena. „W poszukiwaniu złotego środka. Kilka uwag na temat wewnętrznej i publicznej pracy archiwów”. W *Nowa archiwistyka – archiwa i archiwistyka w późnonowoczesnym kontekście kulturowym*, zredagowali: Waldemar Chorążyczewski, Wojciech Piasek i Agnieszka Rosa, 151–61. Toruńskie Konfrontacje Archiwalne 4. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu, 2014.
- Jabłońska, Marlena. *Nowe wyzwania archiwów. Komunikacja społeczna i public relations*, Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu, 2016.
- Kierzkowska, Bożena. „Archiwum UMK wizytówką swojej uczelni?”. *Poznański Rocznik Archiwalno-Historyczny* 12–14 (2005–2007): 17–25.
- Konferencja Episkopatu Polski. „«Primas Poloniae» – wystawa z okazji 600-lecia prymasostwa”, 19 kwietnia 2017. <https://episkopat.pl/primas-poloniae-wystawa-z-okazji-600-lecia-prymasostwa-zapowiedz/>.
- Konieczna, Maria, i Wiesław Świątek. „Archiwalia Służby Bezpieczeństwa ciekawostka czy furka do zrozumienia przeszłości – działalność edukacyjna pionu archiwalnego krakowskiego oddziału Instytutu Pamięci Narodowej”. W *Educare necesse*

- se est – ale jak i dlaczego? Przykłady dobrych praktyk edukacyjnych, zredagowała Violetta Urbaniak, 223–29, Warszawa: Archiwum Państwowe w Warszawie, 2017.
- Kowal, Bogumiła. „Archiwum Południowo-Wschodniego Instytutu Naukowego w Przemysłu”. W *Archiwa organizacji pozarządowych w Polsce*, zredagowali Tomasz Czarnota i Marek Konstankiewicz, 89–106, Warszawa; Lublin: Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych; Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2015.
- Kufel, Robert Romuald. *Archiwum Diecezjalne w Zielonej Górze 2003–2013*, Zielona Góra: Agencja Wydawnicza „PDN”, 2013.
- Kwiatkowska, Izabela. „Działalność popularyzatorska Archiwum Polskiej Akademii Nauk w Warszawie”. *Poznański Rocznik Archiwalno-Historyczny* 12–14 (2005–2007): 39–43.
- Librowski, Stanisław. „Wystawa «Czterysta lat istnienia i działalności Seminarium Duchownego we Włocławku», (1568/69–1968/69) urządzona przez Włocławskie Archiwum Diecezjalne”. *Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne* 22 (1971): 223–28.
- Malinowski, Józef, i Anna Marciniak. „Działalność naukowa i edukacyjna pracowników oddziału poznańskiego Archiwum Polskiej Akademii Nauk”. *Poznański Rocznik Archiwalno-Historyczny* 12–14 (2005–2007): 51–57.
- Matysiak, Jarosław. „50 lat Archiwum Polskiej Akademii Nauk w Poznaniu 1956–2006”. *Archiwista Polski* 11, nr 4 (2006): 45–59.
- Mazur, Hubert. „Działalność edukacyjna archiwów państwowych w zakresie współpracy ze szkołami”. Rozprawa doktorska, Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu, 2019. Biblioteka Uniwersytecka w Toruniu, Oddział Zbiorów Specjalnych (Dr 3829).
- Mazur, Hubert. „Działania oświatowe Archiwum Państwowego w Kielcach na tle aktywności innych archiwów w okresie obchodów Tysiąclecia Państwa Polskiego (1958–1966)”. W *W kręgu obchodów milenijnych na Kielecczyźnie (1957–1966/67). Państwo – Kościół – nauka – popularyzacja*, zredagowali Anita Młynarczyk-Tomczyk i Szymon Orzechowski, 341–56. Kielce: Wydawnictwo Uniwersytetu Jana Kochanowskiego, Kieleckie Towarzystwo Naukowe, 2017.
- Mazur, Hubert. „Edukacja archiwalna w Polsce – realna potrzeba czy przejściowa moda?” W *Historia, pamięć, tożsamość w edukacji humanistycznej. T. 4: Archiwum jako „strażnik pamięci”*, zredagowały Agnieszka Chłosta-Sikorska, Bożena Popiołek, i Agnieszka Słaby, 19–32. Prace Naukowe Instytutu Historii i Archiwistyki Uniwersytetu Pedagogicznego im. Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie. Kraków: Wydawnictwo Libron, Filip Lohner, 2016.
- Mazur, Hubert. „Od prac kulturalno-oświatowych do edukacji w archiwach państwowych. Dzieje myśli popularyzatorskiej i przegląd piśmiennictwa z lat 1930–2014”. *Archeion* 116 (2015): 244–90.
- nWloclawek.pl. „Otwarcie wystawy [«Źródła kultury duchowej i materialnej Włocławka»]”, 24 października 2016. <https://nwloclawek.pl/artukul/otwarcie-wystawy-zrodla-kultury-duchowej-i-materialnej-wloclawka/454176>.
- Pest, Czesław. „Przeszłość i współczesność Archiwum Archidiecezjalnego w Gnieźnie”. *Poznańskie Studia Teologiczne* 11 (2011): 337–46.

- Rosa, Agnieszka. „Funkcja edukacyjna archiwów. Pojęcie i zakres”. W *Muzea i archiwa w edukacji historycznej*, zredagowali Stanisław Roszak i Małgorzata Strzelecka, 15–20. Toruńskie Spotkania Dydaktyczne 4. Toruń: Stowarzyszenie Oświatowców Polskich. Oddział, 2007.
- Rosa, Agnieszka. *Funkcja edukacyjna archiwów*, Warszawa: Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych, 2012.
- Skrzyński, Tomasz. „Wystawy w Archiwum Nauki Polskiej Akademii Nauk i Polskiej Akademii Umiejętności w Krakowie”. *Archiwista Polski* 10, nr 2 (2005): 39–46.
- Sobeczko, Mateusz. „Działalność edukacyjna i popularyzacyjna archiwów na przykładzie doświadczeń Archiwum Polskiej Akademii Nauk w Warszawie Oddział w Katowicach”. W *Educare necesse est – ale jak i dlaczego? Przykłady dobrych praktyk edukacyjnych*, zredagowała Violetta Urbaniak, 215–21, Warszawa: Archiwum Państwowe w Warszawie, 2017.
- Stowarzyszenie Archiwistów Kościelnych. „Statut [Stowarzyszenia Archiwistów Kościelnych]”. Udostępniono 6 listopada 2021. <https://stowarzyszenie-archiwistow-koscielnych.pl/index.php/statut/>.
- Strykowski, Krzysztof. „O starych i nowych funkcjach archiwów”. W *Nowe funkcje archiwów*, zredagowali Irena Mamczak-Gadkowska i Krzysztof Strykowski, 11–19. Publikacje Instytutu Historii UAM 123. Poznań: Instytut Historii UAM w Poznaniu, 2015.
- Strzelecka, Małgorzata. „Zbiory Fundacji «Archiwum i Muzeum Pomorskie Armii Krajowej oraz Wojskowej Służby Polek» w pracy dydaktycznej i wychowawczej nauczyciela historii”. W *Muzea i archiwa w edukacji historycznej*, zredagowali Stanisław Roszak i Małgorzata Strzelecka, 114–23. Toruńskie Spotkania Dydaktyczne 4. Toruń: Stowarzyszenie Oświatowców Polskich. Oddział, 2007.
- Urbaniak, Violetta. „Archiwum partnerem szkoły w procesie kształcenia i wychowania dzieci i młodzieży”. W *Wkład archiwistów warszawskich w rozwój archiwistyki polskiej. Zbiór studiów poświęconych warszawskiemu środowisku archiwalnemu*, zredagowała Alicja Kulecka, 447–62. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 2012.
- Wancerz-Gluza, Alicja. „10 lat «Historii Bliskiej»”. *Karta*, nr 49 (2006): 133–41.
- Wąsowicz, Jarosław. „Działalność naukowa i edukacyjna archiwum kościelnego na przykładzie Archiwum Salezjańskiego Inspektorii Pilskiej”. *Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne* 102 (2014): 327–40.
- Wilczyński, Leszek. „Archiwum Archidiecezjalne w Poznaniu w latach 1975–2000”. *Poznańskie Studia Teologiczne* 11 (2001): 273–77.
- Wiśniewska-Drewniak, Magdalena. *Inaczej to zniknie. Archiwa społeczne w Polsce – wielokrotne studium przypadku*, Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu, 2019.
- Wróbel, Grzegorz. „Współpraca Muzeum Tradycji Niepodległościowych w Łodzi z Archiwum Archidiecezjalnym w Łodzi oraz Muzeum Archidiecezji Łódzkiej”. *Prace i Materiały Historyczne Archiwum Archidiecezjalnego w Łodzi i Muzeum Archidiecezji Łódzkiej* 9 (2012): 281–87.
- Zarzycki, Łukasz. „Kieleckie Archiwum Państwowe i Archiwum Diecezjalne otworzyły swoje magazyny (zdjęcia)”. *Echo Dnia Świętokrzyskie*, 10 czerwca 2015.

<https://echodnia.eu/swietokrzyskie/kieleckie-archiwum-panstwowe-i-archiwum-diecezjalne-otworzyly-swoje-magazyny-zdjecia/ar/8137616>.

Zespół Szkół Katolickich im. ks. Jana Długosza we Włocławku. „Długoszacy zwiedzali archiwum diecezjalne w katedrze włocławskiej – Zespół Szkół Katolickich im. ks. Jana Długosza”, 9 stycznia 2019. <https://zskdlugosz.pl/2019/01/09/wycieczka-do-archiwum-diecezjalnego-z-ks-jackiem-buta/>.

Zielony, Paweł. „Archiwum otwarte dla społeczeństwa. Popularyzacja zasobu oraz działalności Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w latach 2000–2015”. W *Archiwa, historia, pamięć. Bilans 15 lat działalności archiwalnej Instytutu Pamięci Narodowej*, zredagowali Jerzy Bednarek, Rafał Leśkiewicz i Paweł Perzyna, 269–89. Biblioteka Instytutu Pamięci Narodowej 47. Warszawa; Łódź: Instytut Pamięci Narodowej – Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu. Oddział, 2018.

Data przesłania artykułu: 19 X 2022

Data przyjęcia artykułu do druku: 13 XII 2022

DOI: <http://dx.doi.org/10.12775/AKZ.2022.007>

JAROSŁAW STULCZEWSKI

(Towarzystwo Przyjaciół Zduńskiej Woli,
Archiwum Zakładowe Łódzkiego Urzędu Wojewódzkiego w Łodzi)

ZBIGNIEW EWALD TOBJAŃSKI (1932–2015)

Aparatczyk, archiwista, działacz, publicysta i regionalista

Słowa kluczowe

Tobjański Zbigniew, działacze PZPR, archiwiści polscy, Polska Zjednoczona Partia Robotnicza, Zduńska Wola, Dłutów

Keywords

Tobjański Zbigniew, community party activists, Polish archivists, Polish United Workers Party, Zduńska Wola, Dłutów

Jarosław Stulczewski, doktor nauk humanistycznych w zakresie historii, absolwent studiów archiwistycznych w Uniwersytecie Mikołaja Kopernika w Toruniu. Zawodowo związany z Łodzią (kierownik Archiwum Zakładowego Łódzkiego Urzędu Wojewódzkiego w Łodzi), naukowo ze Zduńską Wolą (prezes Zarządu Towarzystwa Przyjaciół Zduńskiej Woli). Jego zainteresowania naukowe koncentrują się na archiwistyce i dziejach regionu łódzkiego w XX w. Autor licznych artykułów naukowych, edycji źródłowych oraz monografii, m.in. *Dzieje Banku Spółdzielczego w Szadku 1906–2016* (Szadek 2016) oraz *Stanisław Fuks (1922–1984). Biografia pioniera polskiej archiwistyki filmowej* (Zduńska Wola 2017).

E-mail: jaroslaw.stulczewski@o2.pl

ORCID ID: 0000-0002-8355-3975

Streszczenie

Zbigniew Tobjański od najmłodszych lat był zaangażowanym działaczem organizacji młodzieżowych ZHP i ZMP. Ukończył Technikum Handlowe w Pabianicach. Od 1954 r. był członkiem PZPR i pracował w aparacie partyjnym. W latach 1956–1964 pełnił funkcję komendanta Hufca ZHP w Łasku. W 1972 r. obronił pracę magisterską o osadnictwie czeskim w Zelowie na Wydziale Filozoficzno-Historycznym Uniwersytetu Wrocławskiego. Od 1972 r. był dyrektorem Archiwum Państwowego miasta Łodzi i Województwa Łódzkiego. W latach 1977–1990 jako kierownik kierował pracami Archiwum Komitetu Wojewódzkiego PZPR w Sieradzu. Tytuł doktora nauk humanistycznych w zakresie historii uzyskał w roku 1991 na podstawie dysertacji *Ludność czeska na ziemiach polskich w XVIII–XX w.* Z jego inicjatywy zawiązało się Towarzystwo Miłośników Dłutowa, którego w latach 1995–2012 był prezesem. Publikował artykuły w prasie czeskiej poświęcone osadnictwu czeskiemu w centralnej Polsce. Był autorem wielu opracowań o charakterze regionalnym, w szczególności dotyczących byłego województwa sieradzkiego i dziejów Dłutowa.

Summary

Zbigniew Ewald Tobjański (1932–2015). Communist official, archivist, activist, columnist and regionalist

Zbigniew Tobjański was a committed activist in the Polish Scouting and Guiding Association (ZHP) and the Union of Polish Youth (ZMP) organizations from an early age. He graduated from the Commercial Technical School in Pabianice. From 1954 he was a member of the Polish United Workers Party and worked in the party apparatus. In 1956–1964 he served as commander of the Polish Scouting and Guiding Association district in Łask. In 1972, he defended his master's thesis on Czech settlements in Zelów at the Faculty of Philosophy and History of the University of Wrocław. Since 1972, he was director of the State Archives of the City of Łódź and Łódź Province. From 1977 to 1990, as head, he directed the work of the Archives of the Provincial Committee of the Polish United Workers Party in Sieradz. He received his doctorate in history in 1991 on the basis of a dissertation entitled "Czech Population on Polish Lands in the Eighteenth and Twentieth Centuries". It was on his initiative that the Dłutowo Lovers Society was established, of which he was president from 1995 to 2012. He published articles in the Czech press on Czech settlement in central Poland. He was the author of many studies of a regional nature, particularly on the former Sieradz province and the history of Dłutowo.

Celem artykułu jest ukazanie życia i działalności Zbigniewa Tobjańskiego. Wywodził się z nizin społecznych, będąc początkowo działaczem młodzieżowym. Tobjański był nie tylko aktywistą życia społecznego, ale także zaangażowanym działaczem i pracownikiem komunistycznego aparatu partyjnego. Jego żywiołowość była w znaczący sposób skierowana jednak w stronę historii i pracy naukowo-publicystycznej archiwisty, później regionalisty.

Ukończył studia historyczne, a od 1972 r. był na stałe związany z archiwistyką. Analizując życie i działalność Tobjańskiego, trzeba szczególnie wyróżnić trzy aspekty jego aktywności: pracę w służbie archiwalnej – państwowej i partyjnej, zainteresowania problematyką osadnictwa czeskiego w centralnej Polsce, działalność regionalistyczną i publicystyczną na rzecz własnego regionu, w tym w szczególności miejsca, z którego pochodził. Tekst zwraca uwagę na pracę zawodową Tobjańskiego, jego błyskotliwą karierę, ale podkreśla także niesione przez niego istotne zasługi na rzecz regionalizmu.

Zbigniew Ewald Tobjański był ostatnim z dzieci Romana i Lucyny z Olzewskich. Przyszedł na świat 14 VII 1932 r. w Mierzącce Małej w powiecie łaskim¹. Jego ojciec po powrocie z frontu I wojny światowej podjął pracę w zawodzie gajowego w lasach majątku stanowiącego własność łódzkiego fabrykanta Karola Rajmunda Eiserta. Krótco po narodzinach Tobjańskiego, 2 IX 1932 r. jego ojciec został przypadkowo zabity podczas wykonywania obowiązków w miejscowym lesie². Jeszcze w roku 1932 matka z czworgiem małych dzieci – córką Zenoną i trzema synami: Jerzym, Mieczysławem Leonem i Zbigniewem Ewaldem – przeprowadziła się z gajówki Mierzącka do pobliskiego Dłutowa. We wrześniu 1939 r. Tobjański rozpoczął naukę w pierwszej klasie szkoły powszechnej, jednak po dwóch miesiącach placówkę zamknęły niemieckie władze³. W czasie okupacji razem ze swoim rodzeństwem pracował na rzecz gospodarki okupanta. Początkowo z miejscowych pól zbierał zioła, następnie został zapędzony do zbierania kamieni polnych. Kolejnym etapem jego przymusowej i ciężkiej pracy było posługiwanie razem z matką i najstarszą siostrą w miejscowym majątku ziemskim Eisernerta, który objął w zarząd komisaryczny Johann Mann. Ten czas po latach Tobjański wspominał:

Rodzaje prac były różne, np. pielenie roślin (w tym roślin do wyrobu gumy). Trzeba było uważać, aby nie ściąć haką tej miękkiej rośliny. Na polach zbieraliśmy ziemniaki. Trzeba było się bardzo spieszyć, by wybierać ze swego odcinka, zanim ponownie nadjedzie koparka. Najcięższa dla dzieci była praca przy młockarni lub przy stawianiu stogów. Podawanie snopków zboża nie należa-

¹ Akta osobowe Zbigniew Tobjański 10.11.1972–15.02.1977 dyrektor WAP w Łodzi, Archiwum Zakładowe Naczelnej Dyrekcji Archiwów Państwowych.

² Roman Tobjański miał zostać postrzelony śmiertelnie przez polującego nielegalnie Stefana Sęcio, mieszkańca osady młynarskiej Depcik. Zob. „Dłutowskie korzenie. W przestworzach i na morzu”, 17.

³ *Sieradzkie Pokolenia* 4 (1999): 13.

ło do łatwych. Pracowaliśmy od wczesnego rana do wieczora z półgodzienną przerwą na obiad. Posiłek składał się zazwyczaj z zalewajki lub zupy mącznej na wodzie. [...] Do wyjątkowo brutalnych w gminie należał [...] Johann Mann. Z byle powodów potrafił dotkliwie pobić niejednego robotnika majątku⁴.

Po zakończeniu wojny, w maju 1945 r. wstąpił do Związku Harcerstwa Polskiego (ZHP). Związał się z tą organizacją na wiele lat. Prowadził kolejno drużynę zuchową (w latach 1946–1950) i harcerską w Dłutowie (w latach 1950–1953). W okolicznych miejscowościach Wadlewie i Ślądkowicach był organizatorem drużyn harcerskich. Ponadto z uczącej się młodzieży w Pabianicach, a pochodzącej z terenu gminy Dłutów, utworzył i prowadził drużynę starszoharcerską⁵. Po latach wspominał: „Zrodził się u mnie *fanatyzm harcerski*, który trwał przez długie lata. Postanowiłem zorganizować harcerstwo w okolicznych wsiach. Powstała drużyna w Wadlewie, a następnie w Ślądkowicach. W ten sposób szczerp harcerski”⁶.

W latach 1945–1949 uczęszczał do Szkoły Podstawowej w Dłutowie, gdzie był jednym z pierwszych organizatorów Związku Młodzieży Polskiej (ZMP), w którym pełnił kolejno funkcje: przewodniczącego Koła, wiceprzewodniczącego Zarządu Szkolnego i przewodniczącego Zarządu Gminnego⁷.

Naukę kontynuował w Technikum Handlowym w Pabianicach, dojeżdżając codziennie 12 km do szkoły średniej z Dłutowa. Ucząc się, jednocześnie podjął pracę zarobkową jako referent produkcji w pabianickich Okręgowych Zakładach Mleczarskich (1951–1952). Następnie był zatrudniony na stanowisku kierownika Oddziału Ligi Lotniczej w Pabianicach. W 1953 r. ukończył szkołę, uzyskując maturę jako technik ekonomista. Tym samym zaangażował się do pracy w Szkole Podstawowej w Dłutowie w charakterze nauczyciela. Jednak jeszcze w październiku tego samego roku został powołany do odbycia zasadniczej służby wojskowej w Strzelcach Opolskich⁸.

Do Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej (PZPR) Tobjański wstąpił 6 VIII 1954 r.⁹ Został II sekretarzem Podstawowej Organizacji Partyjnej PZPR

⁴ Tobjański, „Okupacyjna młodość w Dłutowie”, 19–21.

⁵ *Sieradzkie Pokolenia* 4 (1999): 13.

⁶ Tobjański, „Nasze harcerskie lato”, 9.

⁷ „Zbigniew Tobjański – archiwista”, 9.

⁸ Akta osobowe Zbigniew Tobjański 10.11.1972–15.02.1977 dyrektor WAP w Łodzi, Archiwum Zakładowe Naczelnej Dyrekcji Archiwów Państwowych.

⁹ Komitet Wojewódzki Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej w Łodzi, 39/1063/0/8/3217: 8.

we wspomnianej jednostce wojskowej, a dodatkowo w trakcie odbywania swojej służby wojskowej był również przewodniczącym Zarządu ZMP (1953–1955). Służbę ukończył w stopniu kaprała¹⁰.

Następnym etapem jego pracy i kariery było zatrudnienie w aparacie partyjnym. Na aktywistę wyrósł, działając dotychczas w upartyjnionej organizacji młodzieżowej. To było podstawą, że 1 X 1955 r. został oddelegowany do pracy w Komitecie Powiatowym PZPR w Łasku jako instruktor. W czerwcu roku kolejnego był przeniesiony do Zarządu Powiatowego ZMP, gdzie pełnił funkcję zastępcy przewodniczącego aż do rozwiązania organizacji. W 1956 r. Tobjański wstąpił w związek małżeński z pochodzącą z Pabianic Zdzisławą Borkowską. Małżonkowie doczekali się córki Hanny¹¹.

Za dobrą i aktywną pracę w łaskiej organizacji partyjnej został wybrany do Plenum i Egzekutywy Komitetu Powiatowego PZPR w Łasku. Według przełożonych był niezwykle aktywny w pracy partyjnej, działając w Komisji Młodzieżowej Komitetu Powiatowego PZPR. Ponadto brał czynny udział w pracach Komisji Ideologicznej przy łaskim Komitecie Powiatowym jako jej przewodniczący. Każdorazowo wysyłany przez swoich przełożonych z łaskiego Komitetu w teren starał się zadania wykonywać jak najlepiej, ku zadowoleniu kierownictwa instancji powiatowej. W zakończeniu opinii wydanej przez Zygmunta Michalskiego, I sekretarza Komitetu Powiatowego PZPR w Łasku, czytamy: „Jest zdyscyplinowanym towarzyszem, cieszącym się sympatią i uznaniem w środowisku, w którym pracuje”¹².

Od 1 XI 1956 r. do 15 XI 1964 r. był komendantem Hufca ZHP w Łasku. Za jego komendantury uzyskano lokum na własny ośrodek szkoleniowy w Brzeskach koło Sędziejowic. Jednak budynek ten (były dworek) był mocno zdezastrowany i wymagał gruntownego remontu. Wszystkie niezbędne prace adaptacyjne wykonali latem 1962 r. łascy harcerze. W budynku urządzono m.in. pomieszczenia magazynowe oraz kuchenne, a ogród przeznaczono na lokalizację obozów i biwaków. Harcerze również własnym sumptem wybudowali w 1964 r. na terenie Łasku tzw. stanicę harcerską¹³.

¹⁰ Akta osobowe Zbigniew Tobjański 10.11.1972–15.02.1977 dyrektor WAP w Łodzi, Archiwum Zakładowe Naczelnej Dyrekcji Archiwów Państwowych.

¹¹ Jagusiak, „Dr Zbigniew Tobjański”, 9; Komitet Wojewódzki Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej w Łodzi, 39/1063/0/8/3217: 39, 43.

¹² Komitet Wojewódzki Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej w Łodzi, 39/1063/0/8/3217: 6.

¹³ Pietrzak, „Działalność harcerstwa w Łasku”, 104–5.

Tobjański dał się poznać jako inicjator różnych akcji na rzecz najmłodszych. Był organizatorem 17 obozów i zimowisk. Ponadto przez wiele lat pełnił różne funkcje organizacyjne w harcerstwie: członek Chorągwi Ziemi Łódzkiej (1960–1962), członek Powiatowej Rady Przyjaciół Harcerstwa w Łasku (1964–1969), członek Powiatowej Rady Przyjaciół Harcerstwa w Łęczycy (1969–1972), członek Komendy Chorągwi Sieradzkiej (1975–1986), członek Środowiskowego Kręgu Instruktorskiego w Kolumnie (1980–1986). W ostatnim czasie był członkiem Kręgu Seniorów przy Komendzie Hufca ZHP w Łasku¹⁴.

Fot. 1. Zbigniew Tobjański, 1970. Komitet Wojewódzki Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej w Łodzi, 39/1063/0/8/3217: 37

Od 15 XI 1964 r. do marca 1968 r. pełnił funkcję kierownika Powiatowego Ośrodka Propagandy Partyjnej (POPP) przy Komitecie Powiatowym PZPR w Łasku¹⁵. Należał do wyróżniających się kierowników POPP w województwie łódzkim. Komitet Wojewódzki PZPR w Łodzi, biorąc pod uwagę dotychczasowe wyniki aktywności partyjnej Tobjańskiego, rekomendowała go w marcu 1968 r. na stanowisko sekretarza propagandy Komitetu Powiatowego PZPR w Łęczycy. Po uzyskaniu zgody Wydziału Organizacyjnego Komitetu Centralnego PZPR Tobjański z dniem 13 III 1968 r. objął proponowane mu stanowisko¹⁶. Nie był jednak tym rozwiązaniem w pełni usatysfakcjonowany. Łęczycza nie należała do dużych ośrodków miejskich a Tobjański był jedynym żywicielem swojej trzyosobowej rodziny. Jego żona nie pracowała, zajmując się poważnie chorą dwunastoletnią córką bez wsparcia dalszej rodziny w pobliżu. W sierpniu 1969 r. władze partyjne, zważywszy na sytuację rodzinną Tobjańskiego, zgodziły się przenieść go do pracy na równorzędnym stanowisku w Komitecie Miejskim PZPR w Zduńskiej Woli¹⁷. Obowiązki objął w październiku tego samego roku.

¹⁴ Ibid., 104.

¹⁵ Komitet Wojewódzki Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej w Łodzi, 39/1063/0/8/3217: 11, 13.

¹⁶ Ibid., 18, 20.

¹⁷ Ibid., 23–6.

W Zduńskiej Woli Tobjański zamieszkał z rodziną na stałe. Otrzymał mieszkanie w bloku przy ul. Kilińskiego. Pracując zawodowo, jednocześnie studiował zaocznie na Wydziale Filozoficzno-Historycznym Uniwersytetu Wrocławskiego im. Bolesława Bieruta we Wrocławiu. Pracę magisterską o osadnictwie czeskim w Zelowie obronił 29 II 1972 r., uzyskując tytuł magistra historii¹⁸. Fascynacja problemami osadnictwa czeskiego na ziemiach polskich doprowadziła do jego współpracy z zelowskim oddziałem Towarzystwa Kulturalnego Czechów i Słowaków w Polsce¹⁹. W tym zakresie od 1973 r. publikował artykuły w prasie czeskiej poświęcone osadnictwu czeskiemu w centralnej Polsce (zwłaszcza w okolicach Zelowa), głównie w miesięczniku „Život”. W 1987 r. był współautorem wydanej przez Urząd Miasta i Gminy w Zelowie książki *Zarys dziejów Zelowa*, która poświęcona została historii miasta zbudowanego przez osadników czeskich. Jego praca nad odtwarzaniem przeszłości owocowała w postaci licznych artykułów ukazujących się w prasie lokalnej²⁰.

W końcu października 1972 r. Egzekutywa Komitetu Wojewódzkiego PZPR w Łodzi odwołała Tobjańskiego ze stanowiska sekretarza propagandy w Komitecie Miejskim PZPR w Zduńskiej Woli²¹. Dostrzegając jego doświadczenie w zakresie organizacji pracy i kierowania zespołem ludzi oraz fakt ukończenia studiów historycznych ze specjalnością archiwistyka, Komitet Wojewódzki PZPR wyraził zgodę na przeniesienie Tobjańskiego do pracy poza aparat partyjny, jednocześnie nominując go do zaangażowania z dniem 10 XI 1972 r. w Archiwum Państwowego miasta Łodzi i Województwa Łódzkiego w Łodzi²². Naczelnym Dyrektorem Archiwów Państwowych Leon Chajm powierzył mu stanowisko dyrektora łódzkiego archiwum, na którym zastąpił dotychczas urzędującego Władysława Błaszczyka²³. Decyzją Naczelnej Dyrekcji Archiwów Państwowych w Warszawie w okresie 10–20 XI 1972 r. był oddelegowany do

¹⁸ Akta osobowe Zbigniew Tobjański 10.11.1972–15.02.1977 dyrektor WAP w Łodzi, Archiwum Zakładowe Naczelnej Dyrekcji Archiwów Państwowych.

¹⁹ Od 1985 r. Towarzystwo Społeczno-Kulturalne Czech i Słowaków w Polsce, od 1996 r. – Towarzystwo Słowaków w Polsce. Jego władze naczelne mieszczą się w Krakowie.

²⁰ „Pasje doktora Tobjańskiego”, 5.

²¹ Komitet Wojewódzki Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej w Łodzi, 39/1063/0/8/3217: 47.

²² Zgodnie z uchwałą Egzekutywy Komitetu Wojewódzkiego PZPR w Łodzi z dnia 22 I 1973 r. – stanowisko dyrektora łódzkiego archiwum państwowego zostało wycofane z tzw. nomenklatury. Zob. Komitet Wojewódzki Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej w Łodzi, 39/1063/0/8/3217: 3.

²³ *Ibid.*, 44.

Wojewódzkiego Archiwum Państwowego w Gdańsku, gdzie pod okiem tamtejszego dyrektora Czesława Biernata zapoznawał się ze specyfiką prac archiwalnych, zarówno od strony zarządzania, jak i merytorycznego opracowywania zasobu. W tym czasie do zakresu obowiązków Tobjańskiego należało kierowanie całokształtem prac archiwum łódzkiego oraz podległych jednostek terenowych (Oddziałem w Sieradzu i Ekspozyturą w Pabianicach)²⁴. W dniach 2–5 IX 1975 r. reprezentował Polskę podczas XVI Międzynarodowej Konferencji Okrągłego Stołu Archiwów w Kijowie. W 1976 r. przygotował i opublikował drukiem sześć opracowań w formie broszurowej, dotyczących zasobu archiwów państwowych działających na terenie województwa łódzkiego, w granicach sprzed 1975 r. Zestawienie to otwiera opracowanie zatytułowane *Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Łodzi (1926–1976)*, z którego dowiadujemy się, że ówczesny zasób łódzkiego archiwum liczył 8450 mb. akt i składał się z 730 tys. jednostek aktowych pogrupowanych w 853 zespołach archiwalnych. W tym samym roku na łamach biuletynu Stowarzyszenia Archiwistów Polskich „Archiwista” ukazał się jego artykuł zatytułowany *Kształcenie pracowników państwowej służby archiwalnej w Polsce*. Pracując w łódzkim archiwum państwowym, w 1973 r. podjął dodatkowe zatrudnienie jako nauczyciel historii w szkole średniej dla pracujących. Od 1979 r. był członkiem ORMO²⁵.

W połowie lutego 1977 r. powrócił do pracy w aparacie partyjnym. Został kierownikiem Archiwum Komitetu Wojewódzkiego PZPR w Sieradzu, mieszczącego się na placu Wojewódzkim 1 (I piętro). Na tym stanowisku pracował nieprzerwanie do stycznia 1990 r., kiedy decyzją uczestników XI Zjazdu PZPR partia uległa rozwiązaniu. W związku z likwidacją sieradzkiego Komitetu Wojewódzkiego PZPR przeszedł na emeryturę i oddał się pracy publicystycznej i społecznej. W okresie pracy w sieradzkim Komitecie Tobjański opracował, a następnie wydał drukiem książkę *Władze Wojewódzkiej Organizacji PZPR w Sieradzu w latach 1975–1986*. Praca ta wobec zniszczenia lub upłynięcia z biegiem czasu licznych ciekawych dokumentów Komitetu Wojewódzkiego PZPR w Sieradzu, w tym znacznej większości akt osobowych pracowników, jest dziś niezwykle cennym źródłem informacji dla historyków, zwłaszcza Instytutu Pamięci Narodowej.

W zainteresowaniach badawczych Tobjańskiego oprócz osadnictwa czeskiego były także dzieje ruchu młodzieżowego, ze szczególnym uwzględnie-

²⁴ Akta osobowe Zbigniew Tobjański 10.11.1972–15.02.1977 dyrektor WAP w Łodzi, Archiwum Zakładowe Naczelnej Dyrekcji Archiwów Państwowych.

²⁵ „Inwentarz archiwalny”.

niem terenów byłego województwa sieradzkiego. W okresie 1977–1978 był organizatorem Komisji Historycznej Rady Wojewódzkiej Federacji Socjalistycznych Związków Młodzieży Polskiej w Sieradzu²⁶, wchodząc w skład jej Prezydium jako sekretarz. Pełnił także funkcję redaktora wydawanego przez sieradzką organizację Biuletynu Komisji Historycznej Rady Wojewódzkiej Federacji Socjalistycznych Związków Młodzieży Polskiej (od 1986 r. wydawany jako „Biuletyn Wojewódzkiej Komisji Historycznej Ruchu Młodzieżowego”). W latach 1977–1989 wydano w sumie 13 numerów²⁷. Po zmianach społeczno-gospodarczych działań w powstałym w 1990 r. Stowarzyszeniu Historycznym „Pokolenia” jako organizacji sukcesyjnej po Komisji Historycznej RW FSZMP, będąc jego przewodniczącym. Stowarzyszenie było organizatorem m.in. corocznych dwudniowych biwaków w ośrodku w podsieradzkiej Rudzie²⁸. Do jego podstawowych zadań statutowych należało: praca na rzecz młodzieży, w tym działalność wychowawcza, organizowanie wypoczynku i szkolenia; działalność wydawnicza w zakresie historii ruchu młodzieżowego; popularyzowanie historii organizacji młodzieżowych poprzez wystawy, prelekcje itp. Liczyło 55 członków i wydawało własny biuletyn informacyjny redagowany przez Tobjańskiego i ukazujący się pod tytułem „Sieradzkie Pokolenia”. W latach 1996–2004 ukazało się osiem jego numerów²⁹.

Od 1 VI 1985 r. wchodził w skład Delegatury Wojewódzkiej w Sieradzu Okręgowej Komisji Badania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu w Łodzi. W dniu 6 IX 1990 r. został jej wiceprzewodniczącym ds. badawczo-dokumentacyjnych³⁰. Wyniki swoich badań publikował w lokalnych gazetach: „Głos Robotniczy” (1973–1982), „Ekspres Ilustrowany” (1974–1975), „Ziemia Łęczycycka” (1974), „Nad Wartą” (1981–1989)³¹.

Tobjański doktoryzował się w Instytucie Historii im. Tadeusza Manteuffla Polskiej Akademii Nauk w Warszawie. Tytuł doktora nauk humanistycznych w zakresie historii uzyskał w 1991 r. na podstawie dysertacji *Ludność czeska*

²⁶ W jej skład wchodziło 5 Rejonowych Komisji Historycznych FSZMP (Zduńska Wola, Wieluń, Łask, Poddębice, Błaszki).

²⁷ 1977 – 1 biuletyn (nr 1), 1978 – 3 biuletyny (nr 2–4), 1980 – 2 biuletyny (nr 5–6), 1982–1983 – 1 biuletyn (nr 7), 1983–1984 – 1 biuletyn (nr 8–9), 1985 – 1 biuletyn (nr 10), 1986 – 1 biuletyn (nr 11), 1987–1988 – 1 biuletyn (nr 12), 1989 – 1 biuletyn (nr 13).

²⁸ „Biwakowali z historią”.

²⁹ „Stowarzyszenie Historyczne «Pokolenia»”, 65; „Relacja Jana Pietrzaka”.

³⁰ Szymczak i Tobjański, „Z działalności Delegatury Wojewódzkiej”, 164.

³¹ Tobjański, *Bibliografia członków Stowarzyszenia Historycznego*.

na ziemiach polskich w XVIII–XX w., napisanej pod kierunkiem prof. dr. hab. Janusza Żarnowskiego³². Pokłosiem zainteresowania sprawami polskich Czechów była wydana w 1994 r. książka *Czesi w Polsce*³³. Jest to opracowanie oparte na rozprawie doktorskiej Tobjańskiego, obejmujące tereny Śląska, Wielkopolski, byłego Królestwa Polskiego, Wołynia, Galicji, a także II Rzeczpospolitej i ziem polskich po 1945 r. W latach 1992–1998 swoje teksty publikował głównie na łamach pracy pabianickiej („Nowe Życie Pabianic”, „Gazeta Pabianicka”, „Kurier Pabianicki”).

Ważną sferą aktywności społecznej Tobjańskiego, zwłaszcza po przejściu na emeryturę, stała się działalność regionalistyczna. Jeszcze w 1977 r. zapisał się do Towarzystwa Przyjaciół Zduńskiej Woli, jednak nie wykazywał w nim większej aktywności. Z jego inicjatywy zawiązało się Towarzystwo Miłośników Dłutowa (TMD). Zebranie założycielskie miało miejsce 24 I 1995 r. Decyzją Sądu Wojewódzkiego w Piotrkowie Trybunalskim z dnia 4 VII tego samego roku Towarzystwo zostało formalnie zarejestrowane³⁴. Działalność statutową TMD zainicjowało 26 VII 1995 r., a na prezesa wybrano wówczas Tobjańskiego. W dłutowskim towarzystwie regionalnym znaleźli się nauczyciele, działaczkki Koła Gospodyń Wiejskich, członkowie Ochotniczej Straży Pożarnej, pracownicy administracji rządowej i samorządowej, a także ludzie nauki wywodzący się z tego terenu. W początkowym okresie istnienia organizacja zrzeszała około 40 członków, z których ponad połowę stanowili mieszkańcy gminy Dłutów. Pozostałą grupę tworzyli dłutowianie mieszkający w Pabianicach, Łasku, Bełchatowie, Łodzi i w Zduńskiej Woli. W tym celu zorganizowano dwa koła terenowe (Pabianice, Łask)³⁵. W 2005 r. powołano koło młodzieżowe w dłutowskim publicznym gimnazjum. Za główne cele działalności TMD obrało sobie: krzewienie miłości do Dłutowa, pielęgnowanie narodowych i postępowych tradycji z przeszłości i bieżących osiągnięć, prowadzenie badań nad przeszłością miejscowości i gminy Dłutów³⁶.

Jednym z głównych celów Towarzystwa stała się działalność wydawnicza. Od 1997 r. corocznie rozpoczęto wydawanie czasopisma „Kronika Gminy Dłutów” pod redakcją Tobjańskiego (nakład: 100–250 egz.; format: A4, stron: 30–40). Członkowie TMD na stronach periodyku starali się prezentować wy-

³² „Ludność czeska na ziemiach polskich”. Nauka polska. Ludzie nauki”.

³³ Tobjański, *Czesi w Polsce*.

³⁴ Tobjański, „Obchody X-lecia TMD”, 8.

³⁵ Jagusiak, „Regionalizm ponadlokalny”, 58–60.

³⁶ „Towarzystwo Miłośników Dłutowa”.

niki swoich badań głównie na temat historii regionu, sylwetek i życiorysów osób szczególnie zasłużonych dla lokalnej społeczności. Jednym z ważniejszych opracowań wydanych przez organizację w 2004 r. była napisana przez Tobjańskiego monografia *Dzieje Dłutowa i wsi okolicznych (1398–2003)*, zawierająca szereg ciekawych informacji na temat przeszłości regionu dłutowskiego³⁷. Jak autor sam wspominał, do przygotowania tej pozycji skłoniło go:

Pochodzę z Dłutowa, dlatego oczywista jest chęć utrwalenia wszystkiego, co jest mi drogie. Jako przewodniczącemu Towarzystwa Miłośników Dłutowa – historykowi wypadało koniecznie zająć się przeszłością osady. Mam też moralny dług wdzięczności wobec matki – dłutowianki, która po śmierci ojca dużo czasu poświęciła, aby wychować małe dzieci; Jej to opracowanie dedykuję³⁸.

Tobjański prezesem Towarzystwa Miłośników Dłutowa pozostawał do sierpnia 2012 r. Do tego czasu pod jego redakcją wydano łącznie 14 numerów periodyku „Kroniki Gminy Dłutów”, który ukazuje się do dnia dzisiejszego³⁹.

Dorobek publicystyczny Zbigniewa Tobjańskiego liczy przynajmniej 254 publikacji, w tym 25 autorskich książek i broszur (jedna w języku czeskim), cztery prace zbiorowe oraz 225 artykułów, z czego 57 w języku czeskim⁴⁰. Dzięki Tobjańskiemu opracowano i zatwierdzono także herb jego rodzinnej miejscowości Dłutowa⁴¹.

Tobjańskiego tak wspomina jego długoletni współpracownik z TMD dr Jan Jagusiak⁴²:

Mieszkał przez kilkadziesiąt lat poza Dłutowem, w Zduńskiej Woli, ale nigdy, w żadnym roku nie zerwał kontaktów z macierzystą gminą. [...] Tu, a także w zduńskowolskim mieszkaniu spółdzielczym, gromadził i opracowywał ma-

³⁷ Tobjański, *Dzieje Dłutowa i wsi okolicznych*.

³⁸ Jagusiak, „Rozmowa z dr Zbigniewem Tobjańskim – autorem monografii «Dzieje Dłutowa i wsi okolicznych 1398–2003»”, 26–7.

³⁹ Obecnie redaktorem „Kroniki Gminy Dłutów” i jednocześnie prezesem TMD jest Krzysztof Ochnicki.

⁴⁰ Zestawienie publikowanych prac Tobjańskiego może być niepełne, ze względu na ukazywanie się jego tekstów najczęściej w lokalnej prasie lub w opracowaniach dziś trudno dostępnych dla szerszej liczby odbiorców ze względu na niski nakład.

⁴¹ „Pasje doktora Tobjańskiego”, 5.

⁴² Dr Jan Jagusiak – pedagog, socjolog, publicysta, członek Towarzystwa Miłośników Dłutowa (od 1997), wiceprezes i prezes (2016–2020). Od wielu lat mieszka w Pabianicach.

teriały, które przyniosły w efekcie kilkadziesiąt artykułów w prasie lokalnej, kilka broszur związanych z Dłutowem, a ponadto pracochłonne dzieło życia – monografię *Dzieje Dłutowa i wsi okolicznych*. W burzliwych latach dziewięćdziesiątych ub. wieku inicjował i prowadził spotkania „otwarte” z mieszkańcami sołectw; dorośli i młodzi prowadzili z nim ostre – ale zawsze w granicach kultury – spory na temat przeszłości odległej i niedawno »upadłej«, a także o bieżących problemach i niepewnej, trudnej przyszłości rolnictwa i całej gospodarki. Znaczący polityki, a zwłaszcza historii, jest zapewne do dziś dobrze wspominany przez dyskutantów sprzed ćwierćwiecza. On sam zbierał „przy okazji” materiały wykorzystane w następnych latach do pisania monografii i tworzenia Izby Tradycji Gminy Dłutów. Przez ponad 20 lat intensywnej działalności społecznej musiał wykonać co najmniej kilkaset krótkich, a także dalekosiężnych przejazdów (godzinnych i całonocnych): do sołectw i instytucji gminnych oraz powiatowych, a także do archiwów i bibliotek w największych ośrodkach krajowych i wojewódzkich. Oczywiście, trudno zliczyć, ile to wymagało czasu, a zwłaszcza ile to kosztowało, gdy koszty przejazdów „poszukiwacz” pokrywał niemal w stu procentach z budżetu rodzinnego. [...] Historyk, działacz organizacji w Dłutowie, Zduńskiej Woli i w Sieradzu – twórczy, ale i on w ostatnich kilku latach nie w pełni sprawny, z kulą konieczną przy chodzeniu. [...] Zachęcał członków Towarzystwa Miłośników Dłutowa do dalszych poszukiwań z tej dziedziny. [...] Wszelkie inicjatywy Prezesa Tobjańskiego od początku istnienia TMD kierowane były na młode pokolenie; stąd istnienie i współdziałanie z kołem młodzieżowym, a także z już dorosłymi [...]. Niezwykle trudna sytuacja rodzinna nie załamała Tego społecznika w pracy [...] słuszne były więc, potwierdzone sytuacją całej rodziny, opinie wyrażone przez zebranych przy grobie, że On wraz z żyjącymi jeszcze żoną i córką, przeszli „czyścić” już na tej ziemi⁴³.

Tobjański zmarł w wieku 83 lat po długiej i ciężkiej chorobie 3 XI 2015 r. w Zduńskiej Woli⁴⁴. Zgodnie ze swoją wolą spoczął 6 XI w grobie rodzinnym na starym cmentarzu rzymskokatolickim w Pabianicach (kwatera VI). W ostatnim pożegnaniu oprócz najbliższej rodziny, uczestniczyli licznie zebrani członkowie TMD, przyjaciele, koledzy i przedstawiciele samorządu gminy

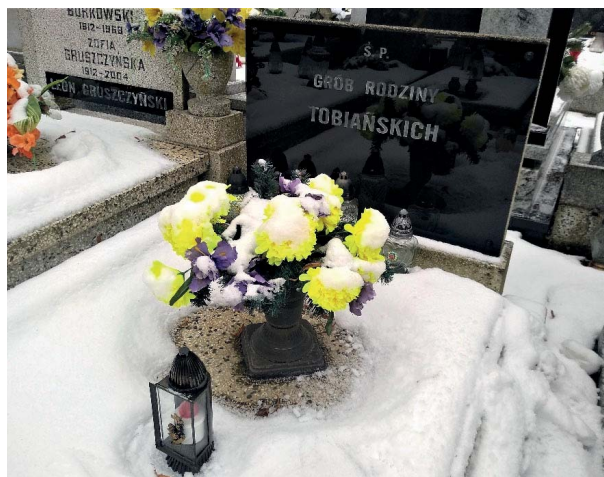
⁴³ „Wspomnienia Jana Jagusiaka”.

⁴⁴ „Zbigniew Tobjański – nekrolog”.

Dłutów. W imieniu towarzystwa regionalnego zmarłego pożegnał dr Jan Jagusiak, stwierdzając:

Pracowitość, niezwykła cierpliwość i godzenie się z „wyrokami losu” to Jego cenne, osobiste zalety, niezbędne zwłaszcza w związku z chorobą od dzieciństwa córką oraz postępującą chorobą, zawsze Go wspierającej Żony. Oto losy ludzkie: trzysobowa rodzina, a w końcu każdy w niej ciężko chory i wymagający pomocy⁴⁵.

Za swoją działalność Tobjański został odznaczony m.in. Krzyżem Oficerskim Orderu Odrodzenia Polski, Krzyżem Kawalerskim Orderu Odrodzenia Polski, Złotym Krzyżem Zasługi, Srebrnym Krzyżem Zasługi, odznaką „Zasłużony Działacz Kultury”, odznaką Tysiąclecia Państwa Polskiego oraz licznymi odznaczeniami ruchu młodzieżowego.

Fot. 2. Grób Zbigniewa Tobjańskiego na cmentarzu katolickim w Pabianicach
Archiwum Jarosława Stulczewskiego (fot. J. Stulczewski, styczeń 2021)

Tobjański, mimo silnego związku przez pracę zawodową z aparatem partyjnym PZPR, wykazał się ogromną i sumienną społecznikowską pracą na rzecz własnego regionu. Jego opracowania, choć niekiedy noszące znamiona propagandy komunistycznej, pozostają cennym źródłem informacji dla historyków,

⁴⁵ Jagusiak, „Dr Zbigniew Tobjański”, 9.

ale zwłaszcza miejscowych regionalistów. Bez wątplenia był pasjonatem odkrywania dziejów własnego regionu, zwłaszcza Dłutowa – miejsca, z którego pochodził. Pozostawił po sobie pokaźną liczbę inicjatyw i prac, z których niektóre są kontynuowane w dalszym ciągu. Z jednej strony jest przykładem typowego aparatczyka partyjnego, a z drugiej strony gorliwego archiwisty i zaangażowanego publicyście i regionalisty.

Wykaz publikowanych prac Zbigniewa Tobjańskiego (w układzie rzeczowo-chronologicznym)

1. Książki i broszury

- *Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Łodzi (1926–1976)*, Łódź 1976.
- *Pracownicy archiwum łódzkiego 1926–1976*, Łódź 1976.
- *Zasób archiwalny WAP Łódź. Oddział Sieradz, Ekspozytura Pabianice*, Łódź 1976.
- *Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Piotrkowie Trybunalskim*, [Łódź 1976].
- *Otto Heike dyrektor Ojczyźnianego Archiwum i Muzeum Ziomkostwa Wisła-Warta*, Łódź 1976.
- [współaut.] Alicja Gryciuk i Krystyna Jachimek, *Zasób archiwalny Archiwum Państwowego województwa skierniewickiego*, Rawa Mazowiecka 1976.
- *Z dziejów Dłutowa (1398–1976)*, Dłutów 1977.
- *Spółdzielnia Pracy Tkacko-Dziewiarska im. W. Wróblewskiego w Dłutowie w latach 1946–1976*, Dłutów 1977.
- *Związek Młodzieży Polskiej Ziemi Sieradzkiej*, Sieradz 1978.
- [współaut.] Ryszard Poradowski, *Tędy szli gdzie dzisiaj słońce. Komisja Historyczna RW FSZMP w Sieradzu*, Sieradz 1980.
- [współaut.] Jerzy Kowalski, *Dzieciństwa drzewa tam rosną. 5 lat działalności Sieradzkiej Chorągwi Związku Harcerstwa Polskiego, harcerstwo Ziemi Łaskiej 1912–1980*, Sieradz 1980.
- *Sztafeta pokoleń. Izba Tradycji Ruchu Młodzieżowego w Sieradzu*, Sieradz 1981.
- *Z działalności Komisji Historii Ruchu Młodzieżowego w Sieradzu*, Sieradz 1983.
- *Nasze miejsce na ziemi. X lat organizacji wojewódzkiej ZSMP w Sieradzu*, Sieradz 1986.

- *Władze Wojewódzkiej Organizacji PZPR w Sieradzu w latach 1975–1986*. Sieradz, 1986.
- [współaut.] Jan Góral i Ryszard Kotewicz, *Zarys dziejów Zelowa*, Żelów 1987.
- *Gminna Spółdzielnia „Samopomoc Chłopska” w Dłutowie (1947–1987)*, Dłutów 1987.
- *Dłutów ze starej fotografii*, Dłutów 1988.
- *Gminna Spółdzielnia „Samopomoc Chłopska” w Druźbicach. Jej działalność w latach 1946–1988*, Druźbice 1989.
- [współaut.] Ryszard Książczyk, *80 lat harcerstwa. Łask, Poddębice, Sieradz, Wieluń, Zduńska Wola*, Sieradz 1991.
- *Czesi w Polsce*, Kraków 1994.
- *Rodzina po mieczu i po kądzieli*, Zduńska Wola 1994.
- *Bibliografia członków Stowarzyszenia Historycznego „Pokolenia” w Sieradzu (1973–1996)*, Sieradz 1996.
- *Dzieje Dłutowa i wsi okolicznych (1398–2003)*, Dłutów 2004.

2. Redagowane prace zbiorowe

- *Wspomnienia i życiorysy działaczy ruchu robotniczego*, Sieradz, 1984.
- *Z tradycji ruchu robotniczego w województwie sieradzkim*, [współred.] Norbert Kołomejczyk i Władysław Mroczkowski, Warszawa–Łódź 1986.
- *Z dziejów ruchu młodzieżowego w województwie sieradzkim. Część I (1918–1976)*, [współred.] Edward Nowak, Sieradz 1987.
- *Szkice z dziejów Związku Harcerstwa Polskiego w województwie sieradzkim*, Sieradz 1988.

3. Artykuły

- „Archiwum skarbnicą wiedzy o Łodzi i regionie”, *Głos Robotniczy* 214 (1973): 6.
- „Jak Czesi kupili Żelów”, *Głos Robotniczy* 227 (1973): 3.
- „Głowa za zagubienie pieczęci”, *Głos Robotniczy* 238 (1973): 4.
- „Sowa bogiem Wadlewa”, *Głos Robotniczy* 261 (1973): 3.
- „Faktorzy i włodarze dłutowskiego klucza”, *Głos Robotniczy* 268 (1973): 5.
- „Zapomniany obraz miasta”, *Głos Robotniczy* 272 (1973): 5.
- „Stary zegar i duchy”, *Głos Robotniczy* 286 (1973): 4.
- „Adam i Ewa w herbie”, *Głos Robotniczy* 6 (1974): 5.
- „Zduńskowolscy bezrobotni i sieradzki starosta”, *Głos Robotniczy* 22 (1974): 4.

- „Zadania archiwów państwowych”, *Głos Robotniczy* 103 (1974): 6.
- „Kłopoty z duchami dłutowskiego plebana”, *Głos Robotniczy* 194 (1974): 5.
- „Wieża dla poborcy”, *Ekspres Ilustrowany* 211 (1974): 2.
- „Powstańcy Ziemi Łęczyckiej”, *Ziemia Łęczycka* 3 (1974): 5.
- „W walce z caratem i sanacją”, *Ziemia Łęczycka* 28 (1974): 5.
- „Celibat czy Ewa”, *Głos Robotniczy* 199 (1974): 6; 302 (1974): 28–29.
- „Kot ludożerca”, *Ekspres Ilustrowany* 245 (1974): 4.
- „Czy w ratuszu straszy”, *Ekspres Ilustrowany* 27 (1975): 7.
- „Kształcenie pracowników państwowej służby archiwalnej w Polsce”, *Archiwista* 3 (1976): 10–14.
- „Z działalności KPP w Zduńskiej Woli”, *Biuletyn Komisji Historycznej Rady Wojewódzkiej Federacji Socjalistycznych Związków Młodzieży Polskiej* 1 (1977), 32–34.
- „Zasób Archiwum Państwowego w Sieradzu”, *Biuletyn Komisji Historycznej Rady Wojewódzkiej Federacji Socjalistycznych Związków Młodzieży Polskiej* 1 (1977): 69–74.
- „Związek Walki Młodych Ziemi Sieradzkiej”, *Biuletyn Komisji Historycznej Rady Wojewódzkiej Federacji Socjalistycznych Związków Młodzieży Polskiej* 2 (1978): 1–34.
- „Ruch młodzieżowy ziemi sieradzkiej”, *Biuletyn Komisji Historycznej Rady Wojewódzkiej Federacji Socjalistycznych Związków Młodzieży Polskiej* 3 (1978): 2–7.
- „Z działalności Komisji Historycznej w 1979 r.”, *Biuletyn Komisji Historycznej Rady Wojewódzkiej Federacji Socjalistycznych Związków Młodzieży Polskiej* 5 (1980): 74–82.
- „Materiały do historii ruchu młodzieżowego ziemi sieradzkiej w archiwach FSZMP”, *Biuletyn Komisji Historycznej Rady Wojewódzkiej Federacji Socjalistycznych Związków Młodzieży Polskiej* 6 (1980): 1–34.
- „Zduńskowolskie tradycje 1 majowe”, *Nad Wartą* 18 (1981): 3.
- „Inaczej stać się nie mogło”, *Nad Wartą* 31 (1982): 3.
- „Znów usłyszano strzały pod lasem”, *Nad Wartą* 32 (1982): 3.
- „Z dziejów KPP w Zduńskiej Woli”, *Głos Robotniczy* 187 (1982): 3.
- „Bataliony Chłopskie ziemi sieradzkiej”, *Biuletyn Komisji Historycznej Rady Wojewódzkiej Federacji Socjalistycznych Związków Młodzieży Polskiej* 7 (1982/1983): 1–21.
- „Związek Walki Młodych był naszą siłą”, *Nad Wartą* 5 (1983): 1.
- „Ku zjednoczeniu partii klasy robotniczej”, *Nad Wartą* 50 (1983): 1.

- „Pod martwym zda się popiołem żarzyły się iskry buntu”, *Nad Wartą* 9 (1984): 5.
- „Sznurem, metrem, krokami”, *Nad Wartą* 36 (1984).
- „To dla ciebie najgorętsze słowa wszystkie serca siły wszystkich rąk”, *Nad Wartą* 43 (1984): 5.
- „Z działalności Wojewódzkiej Komisji Historii w Sieradzu”, *Biuletyn Komisji Historycznej Rady Wojewódzkiej Federacji Socjalistycznych Związków Młodzieży Polskiej* 8–9 (1983/1984): 1–10.
- „Delegat na II Kongres PPS-Lewicy”, [w:] *Wspomnienia i życiorysy działaczy ruchu robotniczego*, Sieradz 1984: 44–7.
- „Działacze KPP powiatu łęczyckiego”, [w:] *Wspomnienia i życiorysy działaczy ruchu robotniczego*, Sieradz 1984: 118–23.
- „Z dziejów KPP w Wieluniu”, [w:] *Wspomnienia i życiorysy działaczy ruchu robotniczego*. Sieradz 1984: 124–30.
- „Zmienne koleje losu Bronisława Frątczaka”, [w:] *Wspomnienia i życiorysy działaczy ruchu robotniczego*, Sieradz 1984: 70–1.
- „Bieda i rosnąca świadomość skierowała me kroki do KPP”, *Nad Wartą* 48 (1984).
- „Z pobytu Władysława Gomułki w więzieniu sieradzkim”, *Ideologia i polityka* 11 (1985): 135–40.
- „Wojewódzka Konferencja Sprawozdawczo-Wyborcza Komisji Ruchu Młodzieżowego”, *Nad Wartą* 10 (1985): 4.
- „Jechali budować nowe życie”, *Nad Wartą* 11 (1985): 4.
- „To dla ciebie ukochany kraju”, *Nad Wartą* 18 (1985): 4.
- „Młodzież w budowie nowej Polski”, *Biuletyn Komisji Historycznej Rady Wojewódzkiej Federacji Socjalistycznych Związków Młodzieży Polskiej* 10 (1985): 10–16.
- „Grupa bojowa «Kwiat Paproci»”, *Nad Wartą* 2 (1986): 7.
- „Z myślą o tradycjach”, *Nad Wartą* 23 (1986).
- „Z Sieradza i Rawicza pod Warszawę”, *Nad Wartą* 40 (1986): 5.
- „Komunistyczna Partia Polski w Zduńskiej Woli. Chronologiczny przegląd wydarzeń 1918–1939”, [w:] *Z tradycji ruchu robotniczego w województwie sieradzkim*, Warszawa – Łódź 1986: 21–28.
- „Z dziejów ruchu robotniczego w Zelowie 1918–1939”, [w:] *Z tradycji ruchu robotniczego w województwie sieradzkim*. Warszawa–Łódź, 1986: 29–37.

- „Z pobytu Władysława Gomułki w więzieniu sieradzkim”, [w:] *Z tradycji ruchu robotniczego w województwie sieradzkim*, Warszawa–Łódź 1986: 187–88.
- „Komunistyczny Związek Młodzieży Polskiej w Zduńskiej Woli. Chronologiczny przegląd wydarzeń”, [w:] *Z dziejów ruchu młodzieżowego w województwie sieradzkim. Część I (1918–1976)*, Sieradz 1987: 136–43.
- „Droga do zjednoczenia PPR i PPS w byłych powiatach łaskim, sieradzkim i wieluńskim”, *Biuletyn Wojewódzkiej Komisji Historycznej Ruchu Młodzieżowego* 12 (1987/1988): 1–12.
- „Droga do Sejmu wiodła przez walkę”, *Biuletyn Wojewódzkiej Komisji Historycznej Ruchu Młodzieżowego* 12 (1987/1988): 29–35.
- „Marszowym krokiem dążymy do celu”. *Biuletyn Wojewódzkiej Komisji Historycznej Ruchu Młodzieżowego* 12 (1987/1988): 61–67.
- „Związek Walki Młodych ziemi sieradzkiej”, *Biuletyn Wojewódzkiej Komisji Historycznej Ruchu Młodzieżowego* 12 (1987/1988): 68–73.
- „Związek Młodzieży Socjalistycznej w regionie sieradzkim 1967–1976”, *Biuletyn Wojewódzkiej Komisji Historycznej Ruchu Młodzieżowego* 12 (1987/1988): 74–83.
- „Centralne uroczystości zjednoczeniowe ruchu młodzieżowego”, *Biuletyn Wojewódzkiej Komisji Historycznej Ruchu Młodzieżowego* 12 (1987/1988): 116–18.
- „Historia związków młodzieżowych”, *Biuletyn Wojewódzkiej Komisji Historycznej Ruchu Młodzieżowego* 12 (1987/1988): 147–49.
- „Przyczynek do dziejów harcerstwa w województwie sieradzkim”, [w:] *Szkice z dziejów Związku Harcerstwa Polskiego w województwie sieradzkim*, Sieradz 1988: 14–23.
- „Zduńskowolskie tradycje”, *Nad Wartą* 41 (1988): 7.
- „Aby zbrodnie nie odeszły w zapomnienie”, *Nad Wartą* 42 (1988): 5.
- „Po wsze czasy”, *Nad Wartą* 41 (1989): 5.
- „Karczmy w dobrach pabianickich”, *Nowe Życie Pabianic* 35 (1992): 4.
- „U Kindlerów i Eisnerów”, *Nowe Życie Pabianic* 40 (1992): 4–5; 41 (1992): 4.
- „Pabianiccy mariawici”, *Nowe Życie Pabianic* 45–46 (1992): 4.
- „Radość i troska – 11 listopada 1918 r. w Pabianicach”, *Nowe Życie Pabianic* 46 (1992): 3.
- „O czym donosiła prasa w 1927 roku”, *Nowe Życie Pabianic* 48 (1992): 5.
- „Kłopoty z duchami”, *Nowe Życie Pabianic* 50 (1992): 4.

- „O czym donosiła prasa w święta 1927–1937”, *Nowe Życie Pabianic*, 52 (1992): 18.
- „Powstanie styczniowe na naszym terenie”, *Nowe Życie Pabianic* 1 (1993): 5.
- „O czym donosiła prasa zimą 1926–1937”, *Nowe Życie Pabianic* 3 (1993): 10.
- „O czym donosiła prasa w 1913 r.”, *Nowe Życie Pabianic* 5 (1993): 5.
- „O czym donosiła prasa w 1927 r.”, *Nowe Życie Pabianic* 9 (1993): 5.
- „Spadkobiercy Gottlieba Krusche. Pabianickie fortuny”, *Nowe Życie Pabianic* 12–13 (1993): 4–5.
- „Kolorowe jarmarki”, *Nowe Życie Pabianic* 16 (1993): 5.
- „O czym donosiła prasa w latach 1929–1930”, *Nowe Życie Pabianic* 21 (1993): 9.
- „Kłusownik zabił gajowego – płatni mordercy z Pabianic”, *Nowe Życie Pabianic* 23 (1993): 4.
- „O chrzcinach w Hulance i Maciaszczykowej kobyle”, *Nowe Życie Pabianic* 25 (1993): 6.
- „O dłutowskim dziedzicu i sprytnym chłopie z Dąbrowy”, *Nowe Życie Pabianic* 25 (1993): 6.
- „Jak pabianiczanie emigrowali do Brazylii”, *Nowe Życie Pabianic* 38 (1993): 1; 17 (1994): 4.
- „Kościół ewangelicko-augsburski”, *Nowe Życie Pabianic* 39 (1993): 8.
- „Dlaczego zabiłem”, *Nowe Życie Pabianic* 42 (1993): 5; 43 (1993): 4–5.
- „Cmentarz ewangelicki”, *Nowe Życie Pabianic* 44 (1993): 3.
- [współaut.] Wojciech Szymczak, „Z działalności Delegatury Wojewódzkiej w Sieradzu Okręgowej Komisji BZpNP w Łodzi – Instytutu Pamięci Narodowej w latach 1985–1994”, *Biuletyn Okręgowej Komisji Badania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu w Łodzi Instytutu Pamięci Narodowej* 3 (1994): 164–67.
- „Czesi w Polsce”, *Więści Żelowskie* 6 (1994): 12.
- „Dole i niedole «Prawdy»”, *Nowe Życie Pabianic* 8 (1994): 4.
- „Kościół Zielonoświątkowy w Pabianicach”, *Gazeta Pabianicka* 29 (1994): 10.
- „Herb Dłutowa”, *Gazeta Pabianicka* 29–30 (1994): 7.
- „Mogiły i grobowce dłutowian”, *Nowe Życie Pabianic* 34–35 (1994): 3.
- „Jak się dziedzic żenił”, *Gazeta Pabianicka* 35 (1994): 7.
- „Przygody dzielnego wachmistrza Bolesława”, *Nowe Życie Pabianic* 36 (1994): 3.
- „Wadlewska klucha”, *Nowe Życie Pabianic* 37 (1994).

- „Pod ciosem chłopskich kijów. Tajemnice starego dębu”, *Nowe Życie Pabianic* 39 (1994): 3.
- „Zanim powstały Pabianice”, *Gazeta Pabianicka* 39–40 (1994): 8.
- „Żydowska mykwa”, *Nowe Życie Pabianic* 40 (1994): 3.
- „Honory dla marszałka”, *Nowe Życie Pabianic* 40 (1994): 3.
- „Po mieczu i kądzieli”, *Nowe Życie Pabianic* 40 (1994): 4.
- „Spirytus i woda kolońska”, *Nowe Życie Pabianic* 45 (1994): 3.
- „Niedaleko od Pabianic”, *Nowe Życie Pabianic* 45–47 (1994): 3.
- „Krowy i Rosjanie”, *Nowe Życie Pabianic* 47 (1994): 3.
- „Czeskie osadnictwo w Pabianicach”, *Gazeta Pabianicka* 45–48 (1994): 10.
- „Dzieje Dłutowa”, *Gazeta Pabianicka* 48 (1994): 6; 49 (1994): 5; 50/51 (1994): 7.
- „Jak kościół w Dłutowie budowano”, *Nowe Życie Pabianic* 49–50 (1994): 3.
- „Ile liczy Lutomiersk”, *Ekspres Ilustrowany* 97 (1994): 13.
- „Dłutów z herbem”, *Fakty, komentarz, informacje* 2 (1995): 2.
- „Dzieje Dłutowa”. *Gazeta Pabianicka* 1 (1995): 4; 2 (1995): 7; 7 (1995): 7; 9 (1995): 6; 11–12 (1995): 4; 13 (1995): 6.
- „Opłatki z pabianickiej mąki”, *Nowe Życie Pabianic* 3 (1995): 13.
- „Mojżeszowi wyznawcy”, *Nowe Życie Pabianic* 6 (1995): 4–5.
- „Tylko dla dłutowian z Huty. Dlaczego wójt się powiesił”, *Gazeta Pabianicka* 6–7 (1995).
- „Dłutowska szkoła (1812–1949)”, *Nowe Życie Pabianic* 7 (1995): 5.
- „Dzieje dłutowskiej szkoły”, *Nowe Życie Pabianic* 8 (1995): 3.
- „Huta Dłutowska 1919–1946”, *Gazeta Pabianicka* 8 (1995): 6.
- „Szpaler przed dłutowską koźą”, *Fakty, komentarz, informacje* 9 (1995): 17.
- „Cichy ślub dłutowskiego dziedzica”, *Fakty, komentarz, informacje*, 10 (1995): 17.
- „Jak Eisert i Ender polowali”, *Nowe Życie Pabianic* 12 (1995): 4.
- „Topornicy i wodniacy”, *Nowe Życie Pabianic* 13 (1995): 4.
- „Świątynie miasta”, *Nowe Życie Pabianic* 14 (1995): 5.
- „Ślądkowice”, *Gazeta Pabianicka* 16 (1995): 5.
- „Przynależność administracyjna Dłutowa”, *Gazeta Pabianicka* 17/18, (1995): 7.
- „O śmierci co na sakiewki polowała”, *Nowe Życie Pabianic* 18 (1995): 3.
- „Jak młynarz Kolasa z pluskwami walczył”, *Nowe Życie Pabianic* 27 (1995): 6.

- „Jak w zwierzynieckiej szkole po łapach bili”, *Nowe Życie Pabianic* 27 (1995): 10.
- „Towarzystwo Miłośników Dłutowa”, *Tygodnik Piotrkowski* 33 (1995): 2.
- „Jak ongiś w Łasku bywało”, *Gazeta Pabianicka* 31 (1995): 8–9; 32 (1995): 6; 34 (1995): 5; 35 (1995): 6.
- „Dłutów Poduchowny”, *Gazeta Pabianicka* 26 (1995): 5; 27–28 (1995): 6; 34 (1995): 7.
- „O drużbickiej parafii i plebanie z Krzepczowa”, *Nowe Życie Pabianic*, 31 (1995): 4.
- „Biedna wieś”, *Nowe Życie Pabianic* 32 (1995): 5.
- „Wadlew zwany Wadlewem”, *Nowe Życie Pabianic* 34 (1995): 5.
- „Kiedy Orzk był Blendowem”, *Gazeta Pabianicka* 35 (1995): 6; 37 (1995): 4.
- „Będzie wiejska oczyszczalnia ścieków”, *Nowe Życie Pabianic* 37 (1995): 4.
- „Skromne początki”, *Gazeta Pabianicka* 38 (1995): 6.
- „Z dziejów Orzka”, *Gazeta Pabianicka* 39 (1995): 7.
- „Właściciele Łasku”, *Gazeta Pabianicka* 40–41 (1995): 6.
- „Pielgrzym i samotnik”, *Nowe Życie Pabianic* 41 (1995): 8.
- „Leszczyny – trochę historii”, *Gazeta Pabianicka* 42 (1995): 6.
- „Łaziska”, *Gazeta Pabianicka* 43 (1995): 6.
- „Czyżemin”, *Gazeta Pabianicka* 45 (1995): 7.
- „Właściciele dłutowskich dóbr”. *Gazeta Pabianicka* 48 (1995): 7.
- „Harcerze z Dłutowa”, *Nowe Życie Pabianic* 48 (1995): 8.
- „Mierzączka”, *Gazeta Pabianicka* 49 (1995): 7.
- „Wigilia i szabla dziedzica Kamockiego”, *Gazeta Pabianicka* 51/52, (1995): 6.
- „Od zaręczyn do wesela”, *Gazeta Pabianicka* 1 (1996): 5; 3 (1996): 6; 4 (1996): 7.
- „Z dziejów dłutowskiego folwarku”, *Kurier Pabianicki* 1 (1996): 7.
- „Przynależność administracyjna Pabianic”, *Gazeta Pabianicka* 2 (1996): 8; 3 (1996): 9; 4 (1996): 9.
- „Pierwszy rok po wojnie”, *Kurier Pabianicki* 7–9 (1996): 6.
- „Car daleko, dziedzic blisko”, *Kurier Pabianicki* 7–8 (1996): 7.
- „Ulicą Japońską do Ksawerowa”, *Nowe Życie Pabianic* 8 (1996): 4–5.
- „Jak «pięść pancerna» von Müllera ominęła Pabianice”, *Nowe Życie Pabianic* 10 (1998): 5.
- „Pomnik bohaterom września 1939 r.”, *Kronika Gminy Dłutów* 5 (2000).

- „Huta Dłutowska (wrzesień 1939 i styczeń 1945)”, *Kronika Gminy Dłutów* 5 (2000): 21–22.
- „Wigilia i szabla dziedzica Kamockiego”, *Kronika Gminy Dłutów* 5 (2000): 30–31.
- „Sowa bogiem Wadlewa”, *Kronika Gminy Dłutów* 5 (2000): 47–49.
- „Nasze harcerskie lato”, *Kronika Gminy Dłutów* 6–7 (2001/2002): 8–11.
- „Jak Eisert i Ender polowali?”, *Kronika Gminy Dłutów* 6–7 (2001/2002): 26–27.
- „X-lecie Towarzystwa Miłośników Dłutowa”, *Kronika Gminy Dłutów* 8 (2005): 20–22.
- „Odeszli od nas”, *Kronika Gminy Dłutów* 8 (2005): 23–25.
- „Rodzina Kociołków”, *Kronika Gminy Dłutów* 8 (2005): 37–39.
- „O dłutowskim dziedzicu i sprytnym chłopie z Dąbrowy”, *Kronika Gminy Dłutów* 8 (2005): 56–57.
- „Obchody X-lecia TMD”, *Kronika Gminy Dłutów* 9 (2006): 7–9.
- „Medal pamiątkowy Leszka Czarnego”, *Kronika Gminy Dłutów* 9 (2006): 9–11.
- „Okupacyjna młodość w Dłutowie”, *Kronika Gminy Dłutów* 9 (2006): 18–24.
- „O śmierci, co na sakiewki polowała”, *Kronika Gminy Dłutów* 9 (2006), 41–42.
- „O koniokradach z odrąbaną ręką”, *Kronika Gminy Dłutów* 9 (2006): 42–43.
- „Dziesięć lat Kroniki Gminy Dłutów”. *Kronika Gminy Dłutów* 10 (2007): 12–13.
- „Dłutów – Piaski”, *Kronika Gminy Dłutów* 12 (2009): 15–18.
- „Jak ongiś w Łasku bywało”, *Kronika Gminy Dłutów* 12 (2009): 47–49.
- „Łódź, Litzmannstadt lub Wandalennstadt”, *Kronika Gminy Dłutów* 12 (2009): 49–50.

4. Wydawnictwa zwarte w języku czeskim

- *Z Dějin Českeho Zelova*, Zelov 1976.

5. Artykuły w języku czeskim

- „Zelov v meziválečnem období”, *Život* 7 (1973): 4.
- „Z dějin českého Zelova”, *Život* 8 (1973): 10.
- „Zelov 1945–1972”, *Život* 9 (1973): 4.

- „O radničních hodinách”, *Život* 11 (1973): 8.
- „Z revolučních tradic zelovských Čechů”, *Život* 12 (1973): 10.
- „Češi vězeni «Warthelandu»”, *Život* 4 (1974): 6.
- „Momentky ze Zelova”, *Život* 1 (1975): 10.
- „Tkalcovské družstevnictví”, *Život* 2 (1975): 10.
- „Z historie českého starobnice”, *Život* 2 (1975): 10.
- „Pisemné prameny o českých kolonistech v lodzském archivu”, *Život* 7 (1975): 11.
- „Podíl Čechu na rozvoji Żyrardova”, *Život* 6 (1976): 10.
- „Poklad starých mincí v Łasku”, *Život* 8 (1976): 11.
- „Z dějin třídních bojů Żirardova”, *Život* 10 (1976): 2–3; 11 (1976): 10.
- „Zdařilá publikace”, *Život* 4 (1977): 11.
- „Nejen pro krajany”, *Život* 9 (1977): 8.
- „230 let Vilkého Tábora v Polsku”, *Život* 1 (1978): 11.
- „Z minulosti Strzelina a Husince”, *Život* 2 (1978): 10.
- „Jak Češi koupili Kamienici”, *Život* 9 (1979): 2–3.
- „Z dějin dělnického hnutí v Zelové”, *Život* 10–12 (1982): 3.
- „Moravané za řekou Psinou. V Křyzanovicích”, *Život* 2 (1983): 12.
- „Moravané za řekou Psinou. V Krzanowiczích”, *Život* 7 (1983): 7.
- „Blahopřejeme”, *Život* 7 (1983): 23.
- „Moravané za řekou Psinou. V Kornilovsko-opavském Knížeství”, *Život* 8 (1983): 8.
- „Pro vzájemné poznání”, *Život* 10 (1983): 10–11.
- „Z dějin varšavských Čechů”, *Život* 4 (1984): 6–7.
- „Z tradice žyrardovských Čechů”, *Život* 5 (1984): 8.
- „Moravané za řekou Psinou. V Velkých Petrovicích”, *Život* 9 (1984): 8, 11.
- „Kucow minulost a dnešek (1818–1884)”, *Život* 11 (1984): 10.
- „Moravané za řekou Psinou. Historie velkopetrovických požárníků”, *Život* 12 (1984): 13.
- „Češi antifašisté v sieradském vězení”, *Život* 4 (1985): 13.
- „Vzpomínka na Teofila Millera”, *Život* 5 (1985): 21.
- „Čeští Vlastenci ve fašistickém vězení v Brzegu”, *Život* 7 (1985): 11.
- „Tkalcovská družstwa”, *Život* 11 (1985): 12.
- „Velké a malé problémy”, *Život* 11 (1985): 13.
- „Pionýrská léta Velkých Petrovic a Krzyżanowicz”, *Život* 3 (1986): 8, 17.
- „Kčlátku Krzysztofa Smolany – Kultúrna sociálna spoločnosť Čechov a Slováku v Polsku 1956–1961”, *Život* 11 (1986): 7.

- „Usidlování ve Slezsku do počátku 20.století”, *Život* 10–11 (1986): 12; 1 (1987): 13; 2 (1987): 13.
- „Ratibořské a hlubčické vesnice 1918–1985”, *Život* 4 (1987): 12.
- „Kultura českých osadníků v 19.století”, *Život* 7 (1987): 10.
- „V opolských lesích”, *Život* 9 (1987): 13.
- „České obyvatelstvo Zelova v 18–20.století”, *Život* 4 (1988): 6.
- „Zamestání českého obyvatelstva po roce 1945”, *Život* 11 (1988): 12; 12 (1988): 7.
- „Po stopách minulosti. Alois Jirásek a letopisy”, *Život* 1 (1989): 13.
- „Češi v Polsku. Po stopách českých bratří”, *Život* 3 (1989): 12.
- „Věrná lidská paměť”, *Život* 2 (1990): 7.
- „Češi v Polsku. Rukopisy českých bratří”, *Život* 4 (1990): 7.
- „Nová historická práce”, *Život* 5 (1990): 6.
- „Poslední cesta lidických dětí”, *Život* 8 (1990): 6.
- „Češi v Polsku. České školství v Polských zemích”, *Život* 10–12 (1990): 6.
- „Moravané za řekou Psinou. Velké Petrovice v kronikách”, *Život* 4 (1991): 6.
- „Česká kolonie na Volyni”, *Život* 7 (1991): 7.
- „Češi v Polsku. Osada českých tkalců v Polské Kamenici”, *Život* 9 (1991): 7.
- „Těšínské Slezsko”, *Život* 10 (1991): 6.
- „Zaolzie”, *Život* 10 (1991): 6.

■ Bibliografia

- Archiwum Zakładowe Naczelnej Dyrekcji Archiwów Państwowych. Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych, Warszawa.
- „Dłutowskie korzenie. W przestworzach i na morzu”. *Kronika Gminy Dłutów* 2 (1997): 17. Gmina Dłutów. Serwis internetowy Gminy Dłutów. „Towarzystwo Miłośników Dłutowa”. Udostępniono 29 stycznia 2021. <http://www.dlutow.pl/index.php/tow-miloslukow-dlutowa>.
- „Inwentarz archiwalny”. Udostępniono 29 stycznia 2021. [https://inwentarz.ipn.gov.pl/showDetails?id=100446821&q=tobia%C5%84ski&page=1&url=\[|typ=0\]](https://inwentarz.ipn.gov.pl/showDetails?id=100446821&q=tobia%C5%84ski&page=1&url=[|typ=0]).
- Jagusiak, Jan. „Dr Zbigniew Tobjański (1932–2015) – założyciel TMD”. *Kronika Gminy Dłutów* 19 (2016): 9.
- Jagusiak, Jan. „Regionalizm ponadlokalny”. W *Ja – regionalista. Refleksje, stanowiska, komentarze*, zredagował Damian Kasprzyk, 57–61. Łódź: Interdyscyplinaryny Zespół Badania Wsi Uniwersytetu Łódzkiego, 2010.
- Jagusiak, Jan. „Rozmowa z dr Zbigniewem Tobjańskim – autorem monografii «Dzieje Dłutowa i wsi okolicznych 1398–2003»”. *Kronika Gminy Dłutów* 8 (2005): 26–27.

- Komitet Wojewódzkiej Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej w Łodzi [1892–1947] 1948–1975. Archiwum Państwowe w Łodzi. 39/1063/0.
- „Ludność czeska na ziemiach polskich w XVIII–XX w.” Udostępniono 19 września 2022. https://nauka-polska.pl/#/profile/research?id=63717&_k=klbdec.
- „Pasje doktora Tobjańskiego”. *Nad Wartą* 31 (1995): 5.
- Pietrzak, Małgorzata. *Działalność harcerstwa w Łasku w latach 1916–2006*, Łask: b.w., 2007.
- „Relacja Jana Pietrzaka, sieradzkiego regionalisty”, 31 stycznia 2021. Archiwum Jarosława Stulczewskiego.
- Sieradzkie Pokolenia* 4 (1999): 13.
- Sieradz Nasze Miasto. „Biwakowali z historią”, 17 lipca 2001. <https://sieradz.nasze-miasto.pl/biwakowali-z-historia/ar/c8-5357407>.
- „Stowarzyszenie Historyczne «Pokolenia» w Sieradzu”. *Informator Nauki Polskiej* 3 (2003): 65.
- Szymczak, Wojciech, i Zbigniew Tobjański, „Z działalności Delegatury Wojewódzkiej w Sieradzu Okręgowej Komisji BZpNP w Łodzi – Instytutu Pamięci Narodowej w latach 1985–1994”. *Biuletyn Okręgowej Komisji Badania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu w Łodzi Instytutu Pamięci Narodowej* 3 (1994): 164–67.
- Tobjański, Zbigniew. *Bibliografia członków Stowarzyszenia Historycznego „Pokolenia” w Sieradzu (1973–1996)*. Sieradz: Stowarzyszenie Historyczne „Pokolenia”, 1996.
- Tobjański, Zbigniew. *Czesi w Polsce*. Kraków: Towarzystwo Społeczno-Kulturalne Czechów i Słowaków w Polsce, Zarząd Główny, 1994.
- Tobjański, Zbigniew. *Dzieje Dłutowa i wsi okolicznych (1398–2003)*. Dłutów: Towarzystwo Miłośników Dłutowa, 2004.
- Tobjański, Zbigniew. „Nasze harcerskie lato”. *Kronika Gminy Dłutów* 6–7 (2001/2002): 8–11.
- Tobjański, Zbigniew. „Obchody X-lecia TMD”. *Kronika Gminy Dłutów* 9 (2006): 7–9.
- Tobjański, Zbigniew. „Okupacyjna młodość w Dłutowie”. *Kronika Gminy Dłutów* 9 (2006): 18–24.
- „Wspomnienia Jana Jagusiaka”, 1 lutego 2021. Archiwum Jarosława Stulczewskiego.
- „Zbigniew Tobjański – archiwista”. *Trybuna Ludu* 46 (1977): 9.
- Życie Pabianic – portal informacyjny. „Zbigniew Tobjański – nekrolog z portalu Życie Pabianic”, 3 listopada 2015. <https://www.zyciepabianic.pl/nekrolog/tobjanski-zbigniew.html>.

KRONIKA

Data przesłania artykułu: 24 X 2022

Data przyjęcia artykułu do druku: 25 X 2022

DOI: <http://dx.doi.org/10.12775/AKZ.2022.008>

MAJA AKSAMITOWSKA

(Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu)

maja.aksamitowska@gmail.com

23. OGÓLNOPOLSKI ZJAZD STUDENTÓW ARCHIWISTYKI

Toruń, 1–3 czerwca 2022 r.

W dniach 1–3 VI 2022 r. odbył się 23. Ogólnopolski Zjazd Studentów Archiwistyki, a hasłem przewodnim tegorocznego zjazdu był zwrot: „Nie tylko historia!”, który miał na celu nawiązywać do przeszłości, ale również do teraźniejszości, gdyż archiwa rozwijają się i zacierają ku nowoczesności. Studenci archiwistyki spotkali się po raz kolejny w Toruniu, aby podczas tego wydarzenia omówić badania i projekty studenckie z zakresu archiwistyki, a także przedyskutować oraz wymienić się doświadczeniami z tej dyscypliny. Konferencja została zorganizowana przez studentów należących do Studenckiego Koła Naukowego Archiwistów przy Uniwersytecie Mikołaja Kopernika w Toruniu oraz Opiekuna Koła dra Marcina Smoczyńskiego.

Konferencja rozpoczęła się inauguracją 1 VI o godz. 16.30 w Sali Senatu w Collegium Maximum UMK na Placu Rapackiego 1. Uroczyste otwarcie rozpoczęły Maja Aksamitowska i Justyna Bujnik, członkinie Komitetu Organizacyjnego 23. OZSA. Zostali przywitani goście, patroni, sponsorzy, studenci, nauczyciele naukowcy i opiekunowie, którzy zechcieli zabrać głos i wesprzeć dobrym słowem coroczną inicjatywę, wzbogacić spostrzeżeniami, opiniami oraz wspomnieniami. Głos zabrali m.in.: profesor Lucyna Harc – Zastępca Naczelnego Dyrektora Archiwów Państwowych, Marzena Kruk – dyrektor Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej, Anna Łukaszewska – dyrektor Wydziału Edukacji Urzędu Miasta Torunia, Beata Herdзин – dyrektor Archiwum Pań-

stwowego w Toruniu, profesor Marlena Jabłońska – Prodziekan ds. Kształcenia i Spraw Studenckich Wydziału Nauk Historycznych oraz Przewodnicząca Sekcji Edukacji Archiwalnej Stowarzyszenia Archiwistów Polskich, profesor Krzysztof Kopiński – Zastępca Dyrektora Instytutu Historii i Archiwistyki UMK. Podczas inauguracji został wygłoszony również wykład przez dr. Jamesa Lowry'ego, pt.: *The Politics of Recordkeeping*. James Lowry jest założycielem i dyrektorem laboratorium technologii archiwalnych oraz adiunktem w Graduate School of Library and Information Studies w Queens College, City University of New York. Po części oficjalnej uczestnicy zjazdu zostali zabrani na wycieczkę po toruńskiej starówce wraz z przewodnikiem, a po zapoznaniu historycznym miasta studenci udali się na integrację.

Drugiego dnia uczestnicy 23. OZSA spotkali się w Collegium Humanisticum w sali Rady Wydziału, aby rozpocząć obrady. Oficjalnie rozpoczął je dr Marcin Smoczyński, przekazując moderację panelu z zakresu *Archiwów i archiwaliów w badaniach naukowych* Piotrowi Józefiakowi, a następnie Karolinie Strzeżniewskiej. Swoje referaty wygłosili Szymon Mosakowski i Mateusz Popek (*Archiwalne mapy w służbie archeologii podwodnej*), Adam Konrad Bigosiński (*Archiwalne śledztwo – sprawa Stanisława Freitaga*), Julia Krasicka (*Prof. Zbyszko Chojnicki (1928–2015) i jego spuścizna w zasobie Archiwum Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu*), Aleksandra Mądrowska, (*Tematyka małżeńska w pisarstwie Marii Ilnickiej na łamach czasopisma «Bluszcz» w drugiej połowie XIX w.*), Filip Piątkowski (*Archiwa i archiwisci w świetle korespondencji w spuściznie Karola Badeckiego z lat 1907–1950*), Marta Czerwieńiec-Ivasyk (*Polonika w archiwach ukraińskich*), Krystian Jan Skotarczak (*Wielkopolskie Archiwum Społeczne – geneza, zasób, działalność*), Monika Fila (*Archiwum Klubu Nowodworskiego, czyli o budowaniu żuławskiej tożsamości*), Daniel Guzman (*Rzucony na głęboką wodę, czyli wyzwania dla absolwenta archiwistyki na stażu w archiwum Muzeum Polskiego w Rapperswilu*). Kolejny panel z zakresu *Teorii, metodyki i edukacji archiwalnej* poprowadził Rafał Openkowski, w tej części zjazdu zostały wygłoszone referaty przez Natalię Jurowską (*Udostępnianie zasobu archiwalnego w wybranych archiwach krakowskich*), Michała Palmąkę i Michała Piłata (*Gry komputerowe – wartościowanie i archiwizacja*), Igę Sieńko (*Zarys problematyki porządkowania dokumentacji fotograficznej. Studium przypadku – Wypadek w Tatrach*), Mateusza Brzosta (*Materiały archiwalne w muzeach i bibliotekach powiatu mińskiego*), Piotra Korpalskiego (*Kierunek studiów jako marka – na przykładzie archiwistyki i zarządzania dokumentacją na Uniwersytecie Mikołaja Kopernika w Toruniu*). Każdy z paneli był

prowadzony przez absolwentów toruńskiej archiwistyki oraz kończył się długą dyskusją i wieloma przemyśleniami, gdzie moderatorzy oddawali głos słuchaczom. Drugi dzień zjazdu nie zakończył się na obradach, gdyż organizatorzy zaplanowali moc atrakcji – wyjście do Żywego Muzeum Piernika, aby przybyli studenci oraz ich opiekunowie mogli zapoznać się z historią piernika, z którego słynie Toruń. Po dwugodzinnej dawce informacji dotyczących wypieku i historii piernika oraz zabawy podczas kulinarnych warsztatów uczestnicy udali się na spotkanie integracyjne.

Ostatniego dnia zjazdu odbyły się warsztaty z zakresu archiwizacji internetu, które kolejno poprowadzili Bartłomiej Konopa, pt.: *Gdzie się podział dawny Web? Wprowadzenie do archiwów WWW* i Marcin Wilkowski, pt.: *Praktyka korzystania z archiwów Webu w badaniach: wprowadzenie*. Ponadto na ten dzień zostały zaplanowane dwa panele, tj.: *Zarządzanie dokumentacją* – moderowany przez Jędrzeja Solarza oraz Piotra Warownego, absolwentów toruńskiej archiwistyki oraz *Badania naukowe po studiach archiwistycznych* – moderowany przez dra hab. Roberta Degena, prof. UMK, a referaty do owego panelu przygotowali absolwenci archiwistyki Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu. Referaty z zakresu *Zarządzania dokumentacją* wygłosiły: Oliwia Marta Bubak (*Inwentarze utensyliów kancelaryjnych sądów Wolnego Miasta Krakowa z 1826 r.*), Justyna Szablewska (*Prowadzenie archiwum strażackiego na przykładzie Ochotniczej Straży Pożarnej w Dzikowcu*), Sylwia Janiarczyk (*Zarządzanie dokumentacją Urzędów Centralnej Administracji Rządowej podległe nadzorowi Archiwum Narodowego w Krakowie na podstawie protokołów kontroli z ostatniej dekady*), Katarzyna Grudzień (*Zamówienia publiczne w PRL i ich ślad dokumentacyjny*), Nina Izdebska (*Subiektywna typologia wybranych archiwaliów dotyczących miasta Siedlce z czasów PRL (dostęp online)*), Monika Marszałek (*Przyszłość archiwistyki – dokumentacja papierowa czy elektroniczna?*), Maja Aksamitowska (*Kim właściwie jest koordynator czynności kancelaryjnych?*), Weronika Pruchnik (*Systemy teleinformatyczne administracji publicznej w Polsce z perspektywy archiwistyki*), Aleksandra Kamyk (*Zarządzanie dokumentacją a procesy biznesowe organizacji*). Absolwenci, którzy wygłosili swoje referaty, to Jędrzej Solarz (*Gromadzenie materiałów archiwalnych w Archiwum Państwowym w Toruniu. Między teorią a praktyką*), Karolina Strześniewska (*Dokumentacja fotograficzna w zasobie IPN. Rodzaje i zasady opracowania*), Piotr Warowny (*Postępowanie z dokumentacją w związku z przekształceniem administracji rządowej na przykładzie działań podjętych przez Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego*), Rafał Openkowski (Ar-

chiwa zakładowe chorągwi Związku Harcerstwa Polskiego w czasach PRL – działalność i zasób aktowy), Piotr Józefiak (*Absolwentki Uniwersytetu Poznańskiego – uczestniczki Powstania Warszawskiego i ich edukacja akademicka w świetle materiałów archiwalnych*). Każdy panel kończył się długą i ciekawą dyskusją. Po obradach Przewodnicząca Komitetu Organizacyjnego Maja Aksamitowska wraz z Opiekunem Koła dr. Marcinem Smoczyńskim zamknęli 23. OZSA, podziękowali przybyłym gościom za uczestnictwo, wygłoszone referaty i dyskusje. Ponadto został wyłoniony organizator kolejnej edycji Ogólnopolskiego Zjazdu Studentów Archiwistyki, który odbędzie się na Uniwersytecie Pedagogicznym im. Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie. Toruń po raz kolejny rewelacyjnie wywiązał się z realizacji OZSA, o czym świadczy liczba przybyłych studentów i absolwentów (ponad 60 osób). Organizatorzy wykazali się pozytywną energią oraz utworzyli przyjazną atmosferę dla przybyłych studentów i absolwentów z różnych regionów Polski. Ta studencka konferencja przysłużyła się propagowaniu archiwistyki, jej teorii i metodyki, działaniu archiwów, zarządzaniu dokumentacją oraz wykorzystywaniu archiwaliów, gdyż każda z części cieszyła się dużym zainteresowaniem ze strony uczestników, co było widoczne nie tylko we frekwencji, ale również w aktywnym dzieleniu się swoją wiedzą oraz doświadczeniem.

Data przesłania artykułu: 19 X 2022

Data przyjęcia artykułu do druku: 20 X 2022

DOI: <http://dx.doi.org/10.12775/AKZ.2022.009>

DANIEL GUZMAN

(Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu
Archiwum Muzeum Polskiego w Rapperswilu)

daniel0017g@gmail.com

ORCID ID: 0000-0001-8729-9524

EPISTOLOGRAFIA I EMIGRACJA. PERSPEKTYWY BADAWCZE

Turyn, 6–7 października 2022 r.

W dniach 6–7 X 2022 r. w Turynie odbyła się III Międzynarodowa Konferencja Naukowa z cyklu „Archiwa kultury polskiej XX wieku: Londyn – Białystok – Turyn” pt. *Epistolografia i Emigracja. Perspektywy badawcze*. Gospodarzem oraz współorganizatorem konferencji był Departament Lingwistyki, Literatury Obcej i Kultury Nowożytnej na Uniwersytecie w Turynie, reprezentowany przez prof. Dario Prola oraz dr Urszulę Marzec. W prace komitetu organizacyjnego zaangażowane były także prof. Anna Janicka oraz prof. Violetta Wejs-Milewska z Katedry Filologicznych Badań Interdyscyplinarnych Wydziału Filologicznego Uniwersytetu w Białymstoku. Gościem specjalnym wydarzenia była dr Maria Herling – córka Gustawa Herlinga-Grudzińskiego.

Obrady rozpoczęły się w czwartek 6 X 2022 r. w godzinach przedpołudniowych. Po zebraniu się uczestników wydarzenia w sali konferencyjnej mowy powitalne wygłosili prof. Matteo Milani – Dyrektor Departamentu Lingwistyki, Literatury Obcej i Kultury Nowożytnej na Uniwersytecie w Turynie oraz prof. Krystyna Jaworska, Przewodnicząca Komitetu Naukowego Konferencji. Na pierwszy dzień obrad zaplanowano cztery sesje mieszczące po trzy wystąpienia.

Mimo że konferencję pierwotnie zaplanowano w formie tradycyjnej, to w wyniku nieprzewidzianych sytuacji losowych kilku uczestników było zmuszonych do uczestnictwa zdalnego. Niestety, pojedynczym osobom nie udało się w żaden sposób dotrzeć na obrady – stąd pierwszego dnia, zamiast zaplanowanych dwunastu referatów, wygłoszono dziesięć. Z dwóch pozostałych jeden ostatecznie nie został wygłoszony, natomiast drugi przeniesiono na dzień następny.

Pierwszy referat wygłosił prof. Włodzimierz Bolecki z IBL PAN w Warszawie. Prelegent zwrócił uwagę na wartość naukową kwerend archiwalnych w badaniach literackich, przytaczając przykład własnych badań nad twórczością Gustawa Herlinga-Grudzińskiego. Wystosował apel do środowisk akademickich, by studentów literaturoznawstwa zachęcać i wymagać od nich na poziomie pisania prac dyplomowych przeprowadzania kwerend archiwalnych. Podczas kolejnego wystąpienia ks. dr Robert Czarnowski z Uniwersytetu Warszawskiego scharakteryzował oraz omówił wartość źródłową korespondencji Prymasa Polski kard. Józefa Glempa zgromadzoną w Archiwum Polskiej Misji Katolickiej w Paryżu. Według prelegenta wyjątkowo ciekawy wątek, pojawiający się we wspomnianej korespondencji, dotyczy pomocy społeczności francuskiej Polakom podczas stanu wojennego. W kolejnym, trzecim referacie prof. Piotr Biłos, reprezentujący Narodowy Instytut Języków i Kultur Orientalnych w Paryżu, zaprezentował uczestnikom swoje spostrzeżenia na temat korespondencji Jerzego Giedroycia z Gustawem Herlingiem-Grudzińskim. Zwrócił uwagę na częste stosowanie telegraficznego stylu w korespondencji oraz zmniejszenie intensywności wymiany listów w okresach po ich spotkaniach osobistych w Paryżu. Zwieńczeniem referatu było odniesienie do cytatów zawartych w tytule wystąpienia: „a tu w Paryżu żyję jak na pustyni...” / „Żyję tu bardziej niż Pan na pustyni, niekiedy nawet przychodzą mi do głowy desperackie...” – odnoszące się do poczucia bezdomności i wyobcowania Gustawa Herlinga-Grudzińskiego w Rzymie. W następnym referacie mgr Jadwiga Kowalska z Instytutu Polskiego i Muzeum im. gen. Sikorskiego w Londynie scharakteryzowała obraz życia codziennego Emigracji Niepodległościowej przez pryzmat korespondencji Mieczysława Młotka. Szczególnie interesujący okazał się fakt zachowania w zbiorze całości korespondencji Mieczysława Młotka z jego matką. Młotek z każdego listu do matki sporządzał odpis, by włączyć go do swojego archiwum prywatnego. Ostatnim wystąpieniem przed przerwą był referat dr Dobrosławy Platt, dyrektorki Polskiej Biblioteki POSK w Londynie, na temat archiwum pisarza Sergiusza Piaseckiego. Prelegentka zwróciła uwa-

gę na niewykorzystanie korespondencji zawartej w archiwum przez autorów jego biografii. Jako zadziwiający przykład pomijania w badaniach spuścizny pozostałej po Piaseckim przytoczyła historię Ryszarda Demela – przyjaciela pisarza i autora jego pierwszej biografii. Demel, mimo że przejął w opiekę archiwum Piaseckiego po jego śmierci, ani razu nie skorzystał ze znajdujących się tam materiałów, mając je cały czas pod ręką. Ignorancją potencjału informacyjnego drzemiącego w archiwum Piaseckiego wykazali się także autorzy kolejnych jego biografii. W dalszej części wystąpienia referentka omówiła wartość korespondencji zachowanej w osobistym archiwum Piaseckiego do badań nad jego życiem i działalnością. Materiały te obecnie znajdują się w Archiwum Biblioteki Polskiej POSK. Wśród cenniejszych informacji w niej zawartych wymieniła między innymi udokumentowanie procesu konstruowania przez Sergiusza Piaseckiego postaci w utworach jego autorstwa, korespondencję obrazującą jego spory z recenzentami, a także kontakty z tłumaczami. Co ciekawe, Piasecki samodzielnie znajdował tłumaczy swoich dzieł oraz przesyłał im do tłumaczenia utwory o zmienionym tekście w stosunku do publikacji wydawanych w języku polskim. W archiwum Piaseckiego odnaleźć można także pierwotne wersje tekstów, do których dotychczasowi biografowie nie przywiązywali uwagi. Po wygłoszeniu wspomnianych referatów – składających się na dwie sesje – odbyła się dyskusja, która została zakończona między innymi wnioskiem o konieczności kwerend archiwalnych w warsztacie pracy literaturoznawcy. Następnie uczestnicy udali się na przerwę obiadową.

Sesję kolejną rozpoczął referat mgr. Daniela Guzmana z Muzeum Polskiego w Raperswilu, doktoranta UMK, w którym to omówił korespondencję Potulickich i Sapiechów jako źródło epistolograficzne do badań życia polskiej arystokracji na obczyźnie w XX w. Prelegent zwrócił uwagę na jej duży potencjał informacyjny w trzech obszarach badawczych: badaniach historyczno-edytorskich, biograficznych oraz badaniach korespondencji jako egodokumentów. Kolejna prelegentka – dr Sylwia Szarejko z białostockiego Muzeum Pamięci Sybiru omówiła polsko-włoskie kontakty w dwudziestoleciu międzywojennym odzwierciedlone w korespondencji Instytutu Kultury Polskiej im. Attilia Bégaya w Turynie. W następnym referacie prof. Maria Zdanecka z Uniwersytetu w Sztokholmie ukazała kulisy powstawania powieści Józefa Mackiewicza, przytaczając anegdoty zebrane z korespondencji z Michałem Kryspinem Pawlikowskim. W kolejnym wystąpieniu dyrektorka Muzeum Polskiego w Rapperswilu dr Anna Buchmann omówiła krąg korespondentów Krystyny Marek. Czwartkowe obrady zwieńczył referat prof. Iwony Hofman z UMCS w Lubli-

nie na temat korespondencji Jerzego Giedroycia z kobietami kręgu „Kultury”. Prelegentka podzieliła się ciekawym spojrzeniem na temat korespondencji jako środka do zarządzania „Kulturą”. Wykazała, że listy miały głównie charakter pragmatyczny – Giedroyc przekazywał redaktorkom zadania, z których się wywiązywały, a wynik ich działań miał wpływ na powstawanie kroniki korespondencyjnej. Referentka wytypowała 58 zbiorów korespondencji między Giedroyciem a kobietami „Kultury” oraz scharakteryzowała je pod kątem objętości oraz dat skrajnych. Zapowiedziała, że wystąpienie jest wstępem do większej monografii w tym temacie. Obrady zwieńczono krótką dyskusją, którą postanowiono kontynuować już w kuluarach, gdyż o g. 18.00 uczestnicy konferencji brali udział w inauguracji wystawy: „Gustaw Herling-Grudziński – portret epoki”, która odbyła się w głównym holu turyńskiego uniwersytetu.

Wystawa wprowadziła odbiorców w chronologiczną podróż śladami Gustawa Herlinga-Grudzińskiego – informacje biograficzne o życiu i twórczości literata na kilkunastu planszach wzbogacone zostały jego zdjęciami rodzinnymi, skanami archiwaliów oraz cytatami z jego dzieł. Była okazją do przeniknięcia literacko-ludzkiego uniwersum polskiego pisarza oraz jego „podwójnego zaangażowania między Polskę, a Włochy”. Podczas inauguracji kilka słów do zgromadzonych wygłosili: Marcella Costa – Prorektor ds. Edukacji Międzynarodowej Uniwersytetu Turyńskiego, delegat reprezentujący Konsulat Generalny RP w Mediolanie oraz córka pisarza dr Maria Herling z Włoskiego Instytutu Nauk Historycznych w Neapolu. Wydarzenie to zakończyło oficjalną część pierwszego dnia obrad.

W piątek 7 X w godzinach porannych rozpoczęto kolejny dzień obrad. W pierwszej sesji tego dnia zaplanowano trzy wystąpienia w języku włoskim symultanicznie tłumaczone na język polski, referat przełożony z dnia poprzedniego oraz jeden referat w języku polskim. Jako pierwsza głos zabrała dr Maria Herling z Włoskiego Instytutu Nauk Historycznych w Neapolu, która przedstawiła włoską korespondencję swojego ojca – Gustawa Herlinga-Grudzińskiego. Zwróciła uwagę na kontakty, które podejmował z włoskimi politykami oraz innymi pisarzami. Kolejna referentka – prof. Krystyna Jaworska z Uniwersytetu w Turynie połączyła się z uczestnikami konferencji zdalnie i zapoznała audytorium z obrazem wygnania Kazimierzy Iłakowiczówny w listach jej autorstwa adresowanych do Marii Bersano Begey. Kolejny prelegent – również z turyńskiej uczelni – prof. Dario Proła zaprezentował listy Konstantego A. Jeleńskiego do matki ze zbiorów archiwum Muzeum Literatury im. A. Mickiewicza w Warszawie. W kolejnym wystąpieniu prof. Katarzyna Biernacka z Uniwersy-

tetu Wrocławskiego opowiedziała o funkcji archiwów prywatnych i państwowych w transmisji włoskiej literatury dziecięcej i młodzieżowej do Polski po II wojnie światowej. Zwróciła uwagę na to, że wiele przekładów jest po prostu kopiami wyników pracy innych tłumaczy. Uczestniczka kolejnego referatu – prof. Nina Taylor-Terlecka z Uniwersytetu w Oxfordzie – niestety nie mogła osobiście wystąpić, wobec czego przygotowany przez nią tekst przedstawiła prof. Anna Janicka. Tematyka tajemniczo zatytułowanego referatu *Niedyskrecje archiwalne...* dotyczyła osoby Józefa Wittlina i niezrealizowanego nigdy przez niego dzieła literackiego, które miało dotyczyć kotów autora i jego wspólnego życia z nimi. Taylor-Terlecka zebrała i przanalizowała wszelkie materiały archiwalne, które zawierały wzmianki bądź różne wizje planowanego utworu prowadzone przez literata w notatnikach, kalendarzykach i korespondencji. Wywnioskowała, że Wittlin przez opis życia z kotami próbował sporządzić swoją autobiografię, a jej niecodzienna forma wynikała z przyjętej przez autora strategii przetrwania w obcej kulturze (Wittlin przebywał na emigracji w Ameryce Północnej). Sesję zakończono dyskusją, w której zwrócono uwagę na cenne walory poznawcze korespondencji w badaniach biograficznych. Następnie uczestnicy udali się na krótką przerwą kawową.

Na ostatnią sesję złożyły się cztery referaty powiązane ze sobą tematycznie osobą Tymona Terleckiego. Wszystkie prelegentki reprezentowały Uniwersytet w Białymstoku. Jako pierwsza wystąpiła prof. Violetta Wejs-Milewska, przedstawiając osobliwości warsztatu epistolograficznego Tymona Terleckiego. Następnie prof. Anna Janicka omówiła korespondencję Zofii Romanowiczowej do Tymona Terleckiego. Z kolei prof. Barbara Czarnecka przyjrzała się jego korespondencji z Jerzym Giedroyciem. Natomiast mgr Agata Stecewicz zaprezentowała korespondencję Tymona Terleckiego z redaktorką londyńskich „Wiadomości” – Stefanią Kossowską. Dyskusja przeprowadzona po tej sesji stała się okazją do wymiany myśli na temat Tymona Terleckiego z perspektywy analizy jego korespondencji. Oficjalną część konferencji zakończono obiadem, po którym uczestnicy mogli poświęcić popołudnie oraz wieczór na zwiedzanie Turynu. Późnym wieczorem odbyła się uroczysta kolacja.

Podsumowując dwudniowe obrady, przede wszystkim należy pochwalić organizatorów za bardzo dobrą organizację wydarzenia i sprawny jego przebieg, mimo wspomnianych wyżej komplikacji. W związku z interdyscyplinarnym charakterem konferencji stała się ona miejscem spotkania oraz wymiany myśli i doświadczeń archiwistów, historyków, lingwistów, literaturoznawców. Wiele referatów uzupełniało się nawzajem, podejmując podobną tematykę

z różnych perspektyw, np. archiwum jako warsztat pracy zarówno literaturoznawcy jak i historyka. Warto zwrócić uwagę na ciągle żywą problematykę badawczą związaną z osobami wiele znaczącymi dla polskiej emigracji, takimi jak: Jerzy Giedroyc, Gustaw Heling-Grudziński, Tymon Terlecki. Szczególnie ważnym doświadczeniem dla uczestników była możliwość spotkania i osobistego poznania córki Gustawa Herlinga-Grudzińskiego – dr Marty Herling. Mimo że konferencja nie była *stricte* archiwistyczną, to praktycznie w każdym referacie – w mniejszym bądź większym stopniu – przejawiały się wątki z zakresu archiwistyki. Fakt, że w przeszłości literaturoznawcy pomijali często archiwa prywatne autorów jako istotne źródło w warsztacie swojej pracy naukowej, stawia przed archiwistami zadanie popularyzacji tych archiwów, a także zwraca ich uwagę na opracowanie korespondencji w archiwach literatów pod kątem ich późniejszej użyteczności w badaniach biograficznych, literaturoznawczych bądź teoretyczno-literackich.

Data przesłania artykułu: 18 XI 2022

Data przyjęcia artykułu do druku: 20 XI 2022

DOI: <http://dx.doi.org/10.12775/AKZ.2022.010>

OLIWIA BUBAK

(Uniwersytet Pedagogiczny im. KEN w Krakowie)

oliwiabubak@gmail.com

ORCID ID: 0000-0001-7081-7487

SYLWIA JANIARCZYK

(Uniwersytet Pedagogiczny im. KEN w Krakowie)

sylwianianarczyk@onet.pl

ORCID ID: 0000-0002-8156-5390

ARCHIVES AS A CULTURAL PHENOMENON.
IV KONGRES ZAGRANICZNYCH BADACZY DZIEJÓW POLSKI
Kraków, 19–22 października 2022 r.

W dniach 19–22 X 2022 r. w Krakowie odbył się IV Kongres Zagranicznych Badaczy Dziejów Polski. Tegorocznym obradom przyświecała tematyka „spotkań kultur”, podczas których zarówno światowi jak i polscy badacze mogli pochylić się nad problematyką różnorodności zjawisk: ekonomicznych, historycznych, społecznych, demograficznych, gospodarczych i kulturalnych, będących zarówno częścią dorobku kulturowego ziem polskich jak i śladem zbiorowej tożsamości jej mieszkańców.

Kongres został zorganizowany przez Polskie Towarzystwo Historyczne, a współorganizacji tego wydarzenia podjęły się ośrodki naukowe i kulturalne, takie jak: Uniwersytet Pedagogiczny w Krakowie, Uniwersytet Jagielloński, Muzeum Historii Polski, Muzeum Krakowa oraz Międzynarodowe Centrum Kultury. Patronat honorowy nad Kongresem objęli Prezydent Miasta Krakowa Jacek Majchrowski oraz Marszałek Senatu Tomasz Grodzki.

Jeden z paneli Kongresu odbył się pod hasłem *Archives as a Cultural Phenomenon* (*Archiwum jako fenomen kulturowy*). Jego organizatorami byli przedstawiciele Katedry Archiwistyki i Nauk Pomocniczych Historii Uniwersytetu Pedagogicznego im. KEN w Krakowie: Monika Cołbecka, Dorota Drzewiecka, Bartosz Drzewiecki i Hubert Mazur. Moderatorami wydarzenia byli Dorota Drzewiecka oraz Władysław Stępniaak (Naczelny Dyrektor Archiwów Państwowych w latach 2011–2016). W gronie zaproszonych gości znaleźli się przedstawiciele kilku zagranicznych ośrodków naukowo-badawczych, m.in. z Estonii, Stanów Zjednoczonych, Ukrainy, Holandii i Włoch. Po uroczystym powitaniu prelegentów, zaproszonych gości oraz zgromadzonych z tej okazji studentów i badaczy związanych z polskimi ośrodkami akademickimi i archiwalnymi moderatorzy oficjalnie otworzyli obrady i zaprosili zebranych do pochylenia się nad problematyką fenomenu kulturowego archiwów, przyciągającego uwagę liderów świata archiwistyki.

Jako pierwszy do wygłoszenia swojego referatu zaproszony został Eric Ketelaar (Uniwersytet Amsterdamski), który w swoim wystąpieniu pt. *Archives as a Cultural Phenomenon* (*Archiwa jako fenomen kulturowy*) przedstawił szereg argumentów przemawiających za słusznością postawionej w tytule tezy. Przypisując archiwom rangę miejsc epistemologicznych, autor zaproponował przyjrzenie się im jako miejscom służącym czemuś więcej niż tylko pozyskiwaniu źródeł. Zwróciwszy uwagę na istotę dokonującego się na naszych oczach „zwrotu archiwalnego”, Ketelaar dostrzegł szansę na wypracowanie nowego spojrzenia na materiały archiwalne poprzez dokładne przyjrzenie się ich kontekstowi historycznemu. Kontekstowi, który umożliwi badaczowi poznać twórcę dokumentu, genezę powstania analizowanego źródła oraz sposób archiwizacji, powiązany często z wieloma wyzwaniem społecznymi i standardami technicznymi.

Następnie uczestnicy panelu mogli wysłuchać referatu Trudy Huskamp Peterson (Archiwista Stanów Zjednoczonych) pt. *Parsing Privac* (*Analiza prywatności*). Prelegentka postawiła hipotezę dotyczącą istnienia międzynarodowych standardów regulujących szeroko rozumianą definicję prywatności. Dokonując analizy międzynarodowych doświadczeń (np. Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka), a także licznych dokumentów wytworzonych przez Międzynarodową Radę Archiwów (ICA), autorka zestawiała je z dotyczącymi tej samej tematyki poglądami i komentarzami akademickich uczonych. Ponadto, zwróciła szczególną uwagę na problem archiwistów zawodowych, którzy podczas udostępniania zasobu archiwum zmuszeni są nie tylko kierować się

ustawodawstwem krajowym i lokalnym, ale także opierać się na własnej ocenie. Autorka zakończyła swoją wypowiedź konkluzją, że kluczem w wyzwaniu, które stanowi koncepcja prywatności, jest zachowanie zawodowej empatii poznawczej.

Jako kolejna głos zabrała Iryna Matiash (Instytut Historii Ukrainy Narodowej Akademii Nauk Ukrainy, Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu), która wygłosiła referat pt. *Diplomatic Archives as a Cultural Phenomenon: The Polish Segment in Ukrainian Archives (Archiwa dyplomatyczne jako fenomen kulturowy: segment Polski w Archiwach Ukraińskich)*. Pochylając się nad definicją archiwów dyplomatycznych, autorka zwróciła szczególną uwagę na wartość i unikalność ich zasobów, istotnych zwłaszcza w przypadku badań prowadzonych nad historią dyplomacji i stosunków międzynarodowych. Dostrzegając w nich fenomen kulturowy, postulowała rozpoczęcie prac nad dotąd niezbadanym w całości polskim segmencie archiwów dyplomatycznych Ukrainy. Matiash, proponując podjęcie w tym aspekcie polsko-ukraińskiej współpracy, zauważyła, że nie tylko przyczyniłaby się ona do wypełnienia obecnej tam luki informacyjnej, ale również pozwoliłaby na stworzenie zasobów i narzędzi umożliwiających zainteresowanym stronom prowadzenie dalszych prac naukowych w tym zakresie.

W dalszej kolejności referat wygłosił Priit Pirsko (Archiwum Narodowe Estonii), który w swoim wystąpieniu pt. *The Cultural Role of the Archives in the Digital Age (Kulturowa rola archiwów w epoce cyfrowej)* pochylił się nad problematyką zjawiska cyfryzacji w archiwach. Dostrzegając kluczowość ich roli, zarówno w kontekście społecznym, prawnym jak i ekonomicznym, autor postulował podjęcie działań mających na celu zmianę wizerunku archiwów utożsamianych nadal jedynie z instytucjami pamięci. Szczególnie istotne wydaje się w epoce cyfrowej, w której archiwa powinny dostosować się do wymagań społeczeństwa informacyjnego. W oparciu o własne doświadczenia Pirsko poddał analizie zmiany, które w ciągu ostatnich kilkunastu lat zaszły w archiwach estońskich mierzących się z wyzwaniami transformacji cyfrowej. Efektem podjętych w tym zakresie działań jest nie tylko zmiana relacji między użytkownikiem a archiwami, ale też wykształcenie się nowych wyzwań, których realizacja powinna opierać się na wykorzystaniu współczesnych technologii.

Jako ostatni z prelegentów zabrał głos Dieter Schlenker (Archiwum Historyczne Unii Europejskiej), który w swoim wystąpieniu pt. *European Integration as a Cultural Phenomenon. What Is the Role of Archives? (Integracja europejska jako fenomen kulturowy. Jaka jest rola archiwów?)* dokonał szczegółowej oce-

ny roli archiwów w zachowaniu wiedzy o szeroko rozumianej integracji europejskiej i jej znaczeniu na arenie międzynarodowej. Analizowana przez autora integracja przedstawiona została jako zjawisko mające pozytywny wpływ na relacje państw członkowskich Unii Europejskiej, które ze względu na łączące je stowarzyszenia i organizacje o charakterze gospodarczym, edukacyjnym czy kulturalnym nawiązują między sobą określone relacje. Tytułowy fenomen kulturowy udokumentowany został w zasobach archiwów historycznych, które – według autora – stanowią wyczerpujące źródło wiedzy o integracji europejskiej i wskazują na fundamentalne znaczenie archiwów jako miejsc zachowania pamięci.

Obrady panelu zakończyły się blisko godziną, merytoryczną dyskusją nad przedmiotem wystąpień prelegentów. Autorami pytań byli zarówno doświadczeni archiwiści, jak i studenci krakowskich uczelni wyższych oraz zainteresowani tematyką panelu goście z Polski i zagranicy. Pytania od uczestników sesji skierowane zostały do wszystkich referentów, a dotyczyły m.in. metodyki ich badań, przewidywanych przez nich kierunków rozwoju oraz sposobów zainteresowania młodych badaczy ofertą archiwów. Szczególną uwagę uczestników panelu wzbudziły również kwestie potencjału nowych rozwiązań technologicznych wykorzystywanych w zarządzaniu dokumentacją oraz zagrożenia płynące z cyfryzacji archiwów. Nie zabrakło również pytań dotyczących czynników sprzyjających osiągnięciu celów archiwów i sposobów poprawy komunikacji na linii archiwum – użytkownik.

Sala konferencyjna Auditorium Maximum Uniwersytetu Jagiellońskiego, w której odbywał się panel, sprzyjała obradom, a zapoczątkowane tam ożywione dyskusje kontynuowane były jeszcze długo po zakończeniu obrad, podczas przerw i w kuluarach. Wątpliwości nie ulega fakt, że wydarzenie to miało istotny wpływ na poszerzenie grona osób zainteresowanych tematyką potencjału społecznego archiwów, ich rolą i wartością, a co za tym idzie – obserwowanym od dłuższego czasu fenomenem kulturowym archiwów. Oprócz wspomnianego już miejsca wymiany poglądów, odbywający się w ramach IV Kongresu Zagranicznych Badaczy Dziejów Polski panel archiwalny okazał się odpowiednim narzędziem wymiany doświadczeń, nawiązania relacji i wskazania nowych perspektyw badawczych, które – jak zauważyli moderаторzy – dają nadzieję na kolejne spotkania w przyszłości.

RECENZJE

Zgłoszony do druku: 15 XI 2022

Przyjęty do druku: 30 XI 2022

DOI: <http://dx.doi.org/10.12775/AKZ.2022.011>

**Żeglińska, Anna. *Finckensteinowie wschodniopruscy i ich archiwa.*
Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 2021**

Problematyka dziejów archiwów i archiwaliów proveniencji prywatnej w polskiej literaturze nie należy do zbyt często podejmowanej. Nie licząc wcześniejszych przyczynków¹, w poważniejszej formie zajęli się nimi archiwiści i historycy okresu międzywojennego. Należeli do nich między innymi Karol Buczek, Helena Polackówna czy Kazimierz Tyszkowski². Przejęcie po II wojnie światowej przez państwową służbę archiwalną pozostających dotychczas w prywatnych rękach zasobów archiwów rodzinno-majątkowych wymusiło poniekąd szersze zainteresowanie środowiska archiwistów nie tylko ich dziejami, ale również problemami natury metodycznej. Efektem tych zainteresowań była duża liczba publikacji, głównie jednak o charakterze przyczynkowym, dotyczących archiwów rodzin szlacheckich i ziemiańskich z terenów dawnej Rzeczypospolitej NR 13 (15)/2022 – głównie w kontekście ich dziejów oraz zachowanego zasobu. Recenzowana praca z kilku powodów odbiega od takiego „klasycznego” ujęcia problematyki archiwów rodzinno-majątkowych. Po pierwsze jej przedmiotem są archiwa i archiwalia rodziny Finckensteinów związanej co najmniej od poł. XV w. ze wschodnimi Prusami, a więc terenem administrowanym najpierw przez Zakon Krzyżacki, a od 1525 r. przez książąt i królów z dynastii Hohenzollernów. Mamy więc tutaj do czynienia z działalnością archiwotwórcy osadzonego w całkowicie odmiennych uwarunkowaniach prawno-ustrojowych i społeczno-gospodarczych aniżeli te, jakie znamy dla ziem Królestwa Polskiego, a potem Rzeczypospolitej Obojga

¹ Za taką można uznać wstęp do katalogu rękopisów przechowywanych na początku XX w. w archiwum sławuckim Sanguszków. Gorczak, *Katalog rękopisów*, I–XLV.

² Buczek, „Z dziejów polskiej archiwistyki”; Polackówna, „Uwagi o porządkowaniu”; Tyszkowski, „Z dziejów polskiej archiwistyki”.

Narodów. Po drugie jej zakres obejmuje nie tylko tradycyjnie omawiane w tego rodzaju publikacjach dzieje rodziny i jej majątności, jako czynników archiwotwórczych, ale również proces tworzenia archiwów w ujęciu swego rodzaju sieci archiwalnej o rozbudowanej strukturze, znanej dotychczas szerzej tylko w odniesieniu do archiwów rodzin magnackich, koronnych i litewskich, w XVIII w.³ Po trzecie w końcu w recenzowanej pracy znajdziemy rozważania na temat opracowania zespołu Archiwum Finckensteinów, przechowywanego obecnie w zasobie Archiwum Państwowego w Olsztynie (APO), w kontekście możliwości zastosowania technologii informatycznej.

Strukturę recenzowanej pracy tworzą wstęp, cztery rozdziały merytoryczne, zakończenie, wykaz źródeł i opracowań, indeksy (geograficzny, osobowy, rzeczowy), streszczenie w języku niemieckim i angielskim oraz spisy: ilustracji, schematów, tabel i tablic.

We wstępie Autorka, oprócz określenia ram terytorialnych i chronologicznych swojej publikacji, omówienia stanu badań i syntetycznie ujętych dziejów archiwaliów Finckensteinów do czasu ich archiwizacji w zasobie APO, przekonująco przedstawia wyjątkową atrakcyjność badawczą archiwum rodzinny Finckensteinów. Zwraca uwagę na fakt, że jest to największy zespół tego rodzaju w zasobie AP w Olsztynie liczący 1504 j.a. (ok. 20 mb. archiwaliów)⁴. Jego obecny stan odzwierciedla skomplikowane losy rodziny Finckensteinów i majątności z nimi związanych. Faktycznie zespół ten utworzono w APO z połączenia archiwaliów, jakie pierwotnie narastały w różnych miejscach, głównie starostwach dziedzicznych oraz prywatnych majątkach wschodniopruskiej linii Finckensteinów⁵. Stąd też Autorka zalicza go do kategorii archiwów historycznych⁶. Również obecny stan opracowania tego zespołu, które Żeglińska uważa za daleko odbiegający od poprawnego (s. 11–12, 310), jest wdzięcznym obiektem analizy metod opracowania tego typu zespołów, szczególnie w kontekście zastosowania rozwiązań informatycznych.

Rozdział pierwszy „Historia rodu Finck von Finckenstein w Prusach Wschodnich” to najobszerniejsza część pracy (s. 25–166). Składa się z siedmiu podrozdziałów, z których ostatni ma charakter podsumowania. W poszczególnych podrozdziałach przedstawione zostało pochodzenie rodu, następnie w ujęciu prozopograficznym dzieje poszczególnych jego linii a w ich ramach gałęzi i gałązek. Autorka bazując na literaturze przedmiotu (niemiecko- i polskojęzycznej), przychyliła się do teorii pochodzenia pruskich Finckensteinów z mazowieckiego rodu Ziębów (z niem. Fink), którego przedstawiciele ok. poł. XV w. osiedlili się na terenach Prus Krzyżackich,

³ Syta, *Archiwa magnackie w XVIII wieku*, 229 i nn.

⁴ Objętość zespołu w m.b. podana w serwisie – szukaj w archiwach to 8 m.b., z czego 7,6 m.b. stanowią archiwalia opracowane. „Archiwum rodziny Finckenstein”.

⁵ Przedstawiciele rodu Finckensteinów w XVI i XVII w. osiedli również w Inflantach i Brandenburgii.

⁶ Ryszewski, *Problemy komputeryzacji*, 20.

pierwotnie w okolicach Nidzicy. Już w drugim pokoleniu Finckowie podzieli się na dwie linie: rogońskiej dał początek Albrecht I (zm. 1525), zybułtowskiej zaś Matz (zm. ok. 1520 r.). Pierwszy z nich już w 1506 r. uzyskał z rąk mistrza zakonu krzyżackiego Fryderyka saskiego urząd nidzickiego sędziego ziemskiego. W późniejszym czasie urzędy sędziów ziemskich na terenie państwa pruskiego były często sprawowane przez członków rodu. Z dwóch linii wschodniopruskich Finckensteinów jako pierwsza wymarła linia rogońska, reprezentowana przez dwie gałęzie (starszą – Christophą I i młodszą – Albrechta II). Gałąź starsza wymarła na Wilhelmie Erneście w 1727 r.⁷ Ostatnim męskim przedstawicielem młodszej gałęzi był z kolei Johann Eberhardt zmarły przed wrześniem 1707 r. Druga linia Finckensteinów – zybułtowska, założycielem której był Matz von Seewalde, już w następnym pokoleniu uległa podziałowi na dwie gałęzie. Starszą zapoczątkował Georg I, była to gałąź na Zajęczkach (Hassenberg). Druga gałąź linii zybułtowskiej Finckensteinów zapoczątkowana została przez jego brata Albrechta I. Od głównych jej siedzib nazywana jest zybułtowsko-dąbrowieńską. Starsza gałąź linii zybułtowskiej po mieczu wygasła na Friedrichu Ludwigu, zmarłym w 1785 r., młodsza kontynuowana jest do dzisiaj. Rozdział pierwszy jest bardzo solidną, chociaż momentami nieco nużącą, jak to bywa w przypadku prac o charakterze genealogicznym, częścią recenzowanej publikacji. Żeglińska, stosując podejście prozopograficzne, szczegółowo omówiła dzieje członków rodu na tle karier majątkowych i ich działalności publicznej (głównie urzędniczej i wojskowej). Rozdział ten wzbogacają liczne tablice genealogiczne, choć przy tak rozrodzonych gałęziach i gałązkach rodu mogłoby być ich o kilka więcej. Przykładem jest chociażby brak tablicy młodszej linii rogońskiej.

Rozdział drugi „Dobra Finckensteinów i ich zarząd” (s. 167–194) składa się, nie licząc wstępu i zakończenia, z dwóch podrozdziałów. W pierwszym omówiono rozwój fortuny wschodniopruskich Finckensteinów oraz prawne podstawy zarządu ich dóbr. Szczególnie ważną rolę w procesie bogacenia się rodu odegrało przejmowanie dziedzicznych starostw wraz z wykupywaniem majątków z rąk innych pruskich rodzin. Szczegółowo omówione zostały tutaj wszelkie formy działalności majątkowej członków obu linii rodu. Zdecydowanie aktywniejsza w tym zakresie była linia młodsza, czyli zybułtowska. Szczególne zasługi w budowaniu jej pozycji majątkowej i prestiżu odegrał Ernst „Bogaty Owczarz” (1633–1717), który w 1710 r. uzyskał dla rodziny tytuł hrabiowski. Oczywiście z biegiem czasu stan posiadania majątności ziemskich (starostw dziedzicznych, zwykłych i dóbr prywatnych) w rękach Finckensteinów ulegał zmianom, chociażby w wyniku wymierania męskich przedstawicieli linii i gałęzi rodu. W XVIII i XIX w. członkowie rodu starali się zabezpieczyć majątkowy stan posiadania poprzez tworzenie majoratów i fideikomisów. Najdłużej,

⁷ Autorka mylnie nazywa go bratankiem Christophą III (Żeglińska, *Finckensteinowie wschodniopruscy*, 60). W rzeczywistości był on jego wnukiem.

bo do roku 1945, w Prusach Wschodnich w ich rękach pozostały majątki w Szymbarku i Jaśkowie. Podrozdział ten wzbogacają liczne table obrazujące majątkowy stan posiadania Finckensteinów różnych linii i gałęzi na przestrzeni wieków. Drugi merytoryczny podrozdział zawiera charakterystykę organizacji i funkcji zarządu dóbr. Przedstawiono w nim organizację administracji na poziomie starostw dziedzicznych, komornictw i wchodzących w ich skład wsi. Dobra pozostające we władaniu Finckensteinów, bez względu na ich status prawny, zarządzane były w ramach poszczególnych kluczy i folwarków, przez dość liczny i sprawnie działający aparat urzędniczy, którego trzon stanowili dwornicy. Z biegiem czasu, wraz z uprzemysławianiem dóbr ziemskich ich administracja rozrastała się i specjalizowała w ramach poszczególnych gałęzi gospodarki (rolna, hodowlana, leśna, przetwórcza). Szczególnie dotyczyło to zakładów przemysłowych, jakie w dobrach Finckensteinów zaczynają pojawiać się w poł. XIX w. Wtedy też ich administracja opuszcza siedziby właścicieli, dotychczas koncentrując centralny zarząd dobrami.

Rozdział trzeci „Procesy archiwotwórcze Archiwum Finckensteinów” (s. 195–299) składa się z pięciu podrozdziałów, z których podobnie jak w rozdziale drugim, pierwszy i ostatni stanowią krótki wstęp i zakończenie. Każdy z trzech podrozdziałów merytorycznych poświęcony jest odrębnemu rodzajowi archiwów, jakie były efektem życia i działalności Finckensteinów. Po kolei więc omówiono archiwum rodzinne, następnie archiwum władztwa zwierzchniego, w końcu archiwum ekonomiczne. Każdy w tych podrozdziałów dzieli się na dwa podpunkty: proces aktotwórczy i proces archiwizacji. Mimo dużej dociekliwości badawczej i szerokiej kwerendy Autorce w rozdziale tym nie udało się w sposób zadowalający odtworzyć procesów archiwotwórczych⁸. Oczywiście podstawową przeszkodą do osiągnięcia tego zamierzenia są skomplikowane dzieje rodu Finckenseinów i jego majątków, a co za tym idzie i archiwów przez nich tworzonych. Wydaje się, że zamiast podziału tego rozdziału na podrozdziały dotyczące trzech typów archiwów (rodzinne, ekonomiczne, patrymonialne), wydzielonych w nieco sztuczny sposób, trafniejsza byłaby opowieść o tworzeniu i losach oraz zasobach archiwów poszczególnych linii i gałęzi wschodniopruskich Finckensteinów. Pisz zresztą o tym sama Autorka, zwracając uwagę na fakt, że „Wydzielenie poszczególnych typów archiwów nie jest zadaniem łatwym, gdyż niejednokrotnie kancelaria dworu spełniała zadania kancelarii starostwa, a kancelaria starostwa zaangażowana była w sprawy rodzinne”⁹. W rozdziale tym Autorka stara się niekiedy wypełnić wątplą podstawę źródłową w kwestiach zasadniczych dla treści rozdziału szczegółową analizą ustroju państwa pruskiego (np. przy opisie archiwum władztwa zwierzchniego na s. 232–250) bądź też szczegółową charakterystyką zachowanych archiwaliów

⁸ Autorka w odtworzeniu procesów archiwotwórczych opiera się na rozważaniach Ryszewskiego, Ryszewski, *Problemy i metody badawcze archiwistyki*, 86–88.

⁹ Żeglińska, *Finckensteinowie wschodniopruscy*, 230.

(np. księgi rachunkowej majątku Jaśków, Surzyki Małe, Dziśnit prowadzonej w latach 1806–1807, s. 276–282).

Rozdział czwarty „Problemy opracowania i komputerowego opisu Archiwum Finckensteinów” (s. 302–322) poświęcony został analizie metod porządkowania tytułowego zespołu w przeszłości oraz przedstawieniu propozycji zmiany jego struktury w oparciu o propozycję standardu opisu archiwalnego opracowanego w I poł. 90. XX w. przez Bohdana Ryszewskiego¹⁰. Autorka, bazując na literaturze przedmiotu oraz metodycznych normatywach zalecanych w państwowej służbie archiwalnej do opracowywania zespołów rodzinno-majątkowych, podważa poprawność obecnego stanu opracowania zespołu Archiwum rodziny Finckensteinów. Zespół ten utworzony w głównym zrębie w latach 50. XX w. w APO z rozproszonych wcześniej materiałów porządkowany był dwukrotnie. Po raz pierwszy w II poł. lat 50., po raz drugi w latach 90. XX w. Zdaniem Autorki, z którym należy się zgodzić, prace te nie przyniosły zadowalającego efektu. Podstawowym ich błędem była próba dostosowania struktury zespołu do tej, jaką zalecały wskazówki metodyczne, nie uwzględniające specyfiki procesu archiwotwórczego prowadzącego do powstania archiwów rodzinno-majątkowych na terenie księstwa pruskiego, później Królestwa Prus¹¹. Dopełnieniem prac w tym zakresie powinno być zdaniem Autorki uwzględnienie zaproponowanej przez Ryszewskiego metody opracowania archiwaliów pozwalającej zintegrować „czynniki archiwotwórcze (rodzina, zarząd dóbr) w pewne całości, prowadzące do powstania organicznych struktur całego zasobu archiwalnego”¹². Efektem tych rozważań jest propozycja nowej struktury Archiwum Finckensteinów przedstawiona w formie schematu (s. 320).

Przechodząc do podsumowania, należy uznać, że recenzowana publikacja jest ciekawą próbą połączenia historii rodu wschodniopruskich Finckensteinów z dziejami ich archiwów i archiwaliów. Biorąc pod uwagę objętość poszczególnych jej części, ich rzeczowość i jasność narracji, wyraźnie widać jednak, że wątek historyczny przeważał nad archiwistycznym. Nie jest to w żadnym przypadku zarzut, tylko stwierdzenie faktu. O ile rozdziały od pierwszego do trzeciego stanowią zwartą całość, o tyle rozdział ostatni mógłby przyjąć formę odrębnej publikacji o charakterze przyczynkowym. Dużą zaletą publikacji jest bogata literatura i źródła archiwalne bardzo rzetelnie zebrane i wykorzystane przez Autorkę. Bardzo bogaty materiał ikonograficzny w postaci ilustracji, map, tabel i schematów stanowi istotne uzupełnienie

¹⁰ Ryszewski, *Problemy komputeryzacji*.

¹¹ Wskazówki metodyczne dotyczące opracowania archiwów rodzinno-majątkowych na potrzeby archiwów państwowych wydane były dwukrotnie pismami okólnymi Naczelnego Dyrektora Archiwów Państwowych. Po raz pierwszy pismem okólnym nr 19 z 18 V 1953 r. („Instrukcja Naczelnego Dyrektora Archiwów Państwowych”), po raz drugi pismem okólnym nr 1 z 14 VI 1983 r. („Pismo okólnie nr 1 Naczelnego Dyrektora”).

¹² Żeglińska, *Finckensteinowie wschodniopruscy*, 310.

narracji poprowadzonej w bardzo dobrym stylu. Można tylko zastanowić się nad sensem zamieszczenia w publikacji ilustracji mało czytelnych (niektóre mapy i skany archiwaliów). Publikacja Żeglińskiej wpisuje się bardzo wyraźnie w stan badań polskiej szkoły archiwoznawczej i stanowi bardzo dobry przykład możliwości badawczych w zakresie dziejów archiwów rodzinno-majątkowych, szerzej prywatnych, dawnej Rzeczypospolitej i sąsiadujących z nią państw.

Krzysztof Syta

(Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu)

ksyta@umk.pl; ORCID ID: 0000-0002-9466-1525

■ Bibliografia

- Buczek, Karol. „Z dziejów polskiej archiwistyki prywatnej. Archiwa XX. Czartoryskich”. W *Studia historyczne ku czci Stanisława Kutrzeby. T. 2*, 41–85. Kraków: nakł. Komitetu, 1938.
- Gorczak, Bronisław L. *Katalog rękopisów archiwum X.X. Sanguszków w Sławucie ułożył i historię tegoż archiwum skreślił Bronisław Gorczak konserwator zbiorów sławuckich*. Sławuta: nakładem właściciela, 1902.
- „Instrukcja Naczelnego Dyrektora Archiwów Państwowych z 18 maja 1953 r. do porządkowania archiwaliów podworskich”. W *Zbiór przepisów archiwalnych wydanych przez Naczelnego Dyrektora Archiwów Państwowych w latach 1952–2000*, zredagowały Ewa Rosowska i Maria Tarakanowska, 213–18. Warszawa: Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych. Wydział Wydawnictw, 2001.
- „Pismo okólne nr 1 Naczelnego Dyrektora Archiwów Państwowych z 14 czerwca 1983 r. w sprawie wprowadzenia wskazówek metodycznych do opracowania archiwaliów podworskich”. W *Zbiór przepisów archiwalnych wydanych przez Naczelnego Dyrektora Archiwów Państwowych w latach 1952–2000*, zredagowały Ewa Rosowska i Maria Tarakanowska, 487–502. Warszawa: Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych. Wydział Wydawnictw, 2001.
- Polackówna, Helena. „Uwagi o porządkowaniu prywatnych archiwów familijnych”. *Archeion* 16 (1938–1939): 1–20.
- Ryszewski, Bohdan. *Problemy i metody badawcze archiwistyki*. Rozprawy / Uniwersytet Mikołaja Kopernika. Toruń: Wydawnictwo UMK, 1985.
- Ryszewski, Bohdan. *Problemy komputeryzacji archiwów*. Rozprawy / Uniwersytet Mikołaja Kopernika. Toruń: Uniwersytet Mikołaja Kopernika, 1994.
- Syta, Krzysztof. *Archiwa magnackie w XVIII wieku. Studium kultury kancelaryjno-archiwalnej*. Biblioteka Cuiavia Felix 1. Toruń: s.n., 2010.
- Szukaj w Archiwach. „Archiwum rodziny Finckenstein”. Udostępniono 27 listopada 2022. <https://www.szukajwarchiwach.gov.pl/zespol/-/zespol/115443>.
- Tyszkowski, Kazimierz. „Z dziejów polskiej archiwistyki prywatnej. Instrukcja archiwalna z XVIII w.”. *Archeion* 13 (1935): 71–82.
- Żeglińska, Anna. *Finckensteinowie wschodniopruscy i ich archiwa*. Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 2021.